

Oppenheimer Ferenc: A marxizmus és a revizionizmus vitájához*

történelmi materializmus ortodox felfogása szerint mindazon „ideológiák”, melyeket valamely társadalomban találunk, nem egyebek, mint lelki reflexei ugyanazon társadalom gazdasági és főleg termelési viszonyainak. Az ideológiák közé tartoznak a társadalomelméletek is, és nem volna érdektelen, ha ebből a nézőpontból — melyet a szocialista teoretikusok egyik szárnya sem utasíthat el — megpróbálnék magyarázni a revizionizmus keletkezését és a marxizmus ellen való küzdelmét. Ha az eredeti, mereven fogalmazott marxizmusban az a mély és széles árok jutott kifejezésre, mely — látszólag át nem hidalhatóan — tátongott a gyári munkásság és a polgári osztályok között: a revizionizmus szemelláthatólag annak a jele, hogy a munkásság, vagy legalább ennek egy része már nem látja oly szélesnek és mélynek ezt az árkot; vagy pedig annak a jele, hogy a szocializmushoz olyan elemek csatlakoztak, amelyeket már nem választ el oly reménytelenül nagy távolság a polgári jóléttől. A revizionisták maguk az előbbit állítják; nekik az a véleményük, hogy a munkásság sorsa javult, hatalma nagyobb lett, és a további emelkedésre minden kilátás megvan. S ennek Következéseképen azt mondják, hogy az ő fejlődés-elvű, reformokkal dolgozó programmjuk épen a gyári proletariátus érdekeit képviseli. Viszont az ortodox marxisták az utóbbi véleményt hangoztatják, azt állítván, hogy a revizionista elméletben az a körülmény fejeződik ki, hogy az eredetileg fajtiszta proletárszocializmus, mint a politikai jegecedés egy erős pontja, kis-

* E nagyérdekű tanulmányt szerző szíves engedelmével legújabb munkájából (*Die soziale Frage und der Sozialismus. Eine kritische Auseinandersetzung mit der marxistischen Theorie.* Jena, Gustav Fischer, 1912.) közöljük, melyre még behatóan visszatérünk. *A szerk.*

polgárokat is vonzott — nagy tömegekben — magához. Ez utóbbiak (a marxisták szerint) még nem ébredtek annak tudatára, hogy közöttük és a nagypolgárság között osztályellentét van s ezért nincs is bennük valódi forradalmi hangulat, de ez majd beléjük nevelődik, ha a nagytőke által való felszívításuk jobban előrehalad. Míg tehát a revizionisták maguk úgy érzik, hogy ők Marxot túlhaladták: viszont a marxisták szerint a revizionizmus visszaesés a Marx előtt való kispolgári egyezkedő-szellembe és harmónia-utópizmusba.

El lehet dönteni ezt a vitakérdést? Én azt hiszem, igen. Mert azon a fórumon, melynek illetékességét a két fél a maga vitás ügyében elismeri: nem valamely szubjektív akarás, politikai ideál, vagy éppen isteni kinyilatkoztatás dönt, hanem a tárgyilagos tudomány. Mindkét fél a tényekre hivatkozik és azok logikus következéseire. S így bizonyára mégis csak lehetséges a két vitázó álláspont összeegyeztetése, ha egyszer úgy van, hogy adott tényhalmazatból helyesen alkalmazott logikával csak egyféle eredményt lehet leszűrni. Vegyük tehát szemügyre mindenképp előt a marxi tanítást, nézzük meg, miképp hegyeződik ez ki, logikus-tudományos rendszer gyanánt, azokig a következtésekig, melyeket a revizionisták támadnak; lássuk, vajon e következtések csakugyan logikusan következnek-e az előljáró tényekből. Vagy más szavakkal: milyen módon léptette elő Marx a társadalmi fejlődés kauzálisán kényszerű eredményeivé azokat a proletár-ideálokat, melyeket a maga idejében maga körül talált. Mert hogy ezt végrehajtotta, ez éppen a nagyszerű az ő rendszerében. Akkor tette ő a döntő lépést az utópiától a tudományig, amikor kimutatta, hogy a munkásosztály akaratának szükségszerű célja egyszersmind a társadalom fejlődésének szükségszerű eredménye.

Amint én látom: a fiatal kapitalizmussal együtt képződő, szaporodó és egyre nagyobb társadalmi, politikai erőhöz jutó gyári proletariátusnak nem kellett sokat keresni a maga programját, megadta azt világosan az ő saját helyzete. Mennél inkább érezték a proletárok, hogy ők önálló osztályt alkotnak, annál inkább kénytelenek voltak programot alkotni, még pedig olyant, mely ellenkezzék úgy a hűbéri arisztokrácia, mint a nagypolgárság programjaival. Mert világos volt kezdettől fogva, hogy a proletariátusnak mindkét osztály ellenére kell a maga emancipációját kiküzdenie; a még mindig erőteljes, a két legfontosabb ország — Anglia és Németország — politikáját hatalmasan

befolyásoló hűbériség ellen nem kevésbé, mint a burzsoázia ellen* tehát olyan programot, olyan osztályelméletet kellett alkotnia, mely egyszerre antifeudális és antikapitalisztikus.

Ezzel egyszersmind adva voltak egy ilyen osztályelmélet elemei. Antifeudálisnak kellett lennie, azaz demokratikusnak; meg kellett egyeznie a liberalizmussal abban, hogy minden születésen alapuló előjog, minden feudális hatalmi pozíció eltörlését és az összes állampolgárok teljes egyenlőségét és szabadságát tűzte ki cél gyanánt. De egyben antiliberálisnak is kellett lennie, hogy a nagypolgárság ellen való osztályharcot teljes erővel irányíthassa. Ezt az ellentétet a liberalizmussal szemben — mivel a politikai követelések azonosak voltak — nem lehetett másutt keresni, mint a gazdasági téren. Itt nem csupán a proletariátusnak, de még magának a burzsoáziának is az volt a felfogása, hogy a munkásság tagadhatatlan nyomorúságát a szabad verseny okozza, melynek a munkapiacra az volt a hatása, hogy a béreket nem engedte a létminimumon felülemelkedni, az árúpiacon pedig válságokat idézett föl, melyek ismét a munkásságot sújtották a legérzékenyebben. Ha már most a szabad verseny volt a legfőbb kiküszöbölendő baj: a proletariátus gazdasági ideálja nem lehetett más, mint egy verseny nélkül, vagyis piac nélkül való gazdasági rendszer. Tehát a proletariátus osztályelméletének nem csupán demokratikus, hanem egyszersmind kollektivistikus, vagy éppen kommunisztikus értelemben kellett előállania.

Tényleg ilyen értelműek is voltak már jóval Marx előtt a szocialisták követelései, melyek azonban csak a természetjog tételein alapultak és így bárki, aki e tételeket nem fogadta el, negligálhatta azokat.

Így állt a harc, amikor Marx föllépett. Az ő életmunkája a régimódi szocializmussal szemben óriási haladást jelent, amennyiben ő a proletár osztályprogram gazdasági elemét, a kollektivistizmust, többé nem erkölcsstani és természetjogi elvekből vezette le, hanem úgy állította oda, mint egy okokból okokat szülő fejlődés természetes elkerülhetetlen eredményét. Az ezt bizonyító okfejtésnek archimedesi pontját egy gazdasági törvény alkotja, melyet ő maga „a tőkefőlhalmozódás törvényének” nevez.

A fő gondolatmenet — hogy mégegyszer összefoglaljam — a következő. Marx azt kérdezi: mi a tőke? És azt feleli: a tőke értéktöbbletet fakasztó érték, vagyis egy pénzösszeg, vagy termelőeszközök egy bizonyos mennyisége, amely a termelésben alkalmazva, nem csupán önmagát téríti vissza, hanem alkalmazó-

jának (ennek saját munkadíján kívül) még egy bizonyos többletet is hoz, amely többlet természetesen csak mások munkájának termékéből eredhet. És már most azt kérdezi Marx: miképp lehetséges, hogy egy pénzösszeg vagy egy bizonyos termelőeszköz-mennyiség emberektől el tudja venni munkájuk termékét? Hogy a mondott tényezőknek ilyen (önmagában képtelennek látszó) tulajdonságuk lehet: ennek okát társadalmi körülményekben kell keresni. Egy szerezsen: szerezsen rabszolgának csupán bizonyos társadalmi körülmények között nevezzük őt. Éppígy a pénz is: pénz és a termelőeszközök: termelőeszközök; hogy tőke, vagyis értéktöbbletet fakasztó érték legyen belőlük, ehhez bizonyos társadalmi viszonyok kelljenek. Melyek ezek a viszonyok? Ezt Marx az elképzelhető legnagyobb világossággal mondja meg. Hogy pénzből tőke lehessen: szükséges, hogy a munkapiacra elegendő számban kínálják munkaerejüket „szabad munkások”; szabad munkások abban a sajátos, kettős értelemben, amint e kifejezést Marx használja hogy t. i. először is szabadok politikailag, személyükre nézve, úgy, hogy mint szabad polgárok, önállóan rendelkeznek saját munkaerejükkel — és másodsor, gazdaságilag, szabadok minden termelőeszköztől, azaz nincs semmi-jük s így kénytelenek munkaerejüket azoknak rendelkezésére bocsátani, akik a termelőeszközöket birtokolják; ha megvan ez az előfeltétel, világos, hogy a termelőeszközök értéktöbbletet hoznak tulajdonosaiknak. Mert akkor — hogy egy ricardoi kifejezést használjunk — egy mester után mindig két munkás szalad és egymással versengenek, hogy melyik kínálja magát olcsóbban, úgy hogy a munkabér kisebb, mint a teljesített munka terméke és a különbözetet a mester kapja, mint értéktöbbletet. Ha fordítva volna a helyzet, ha nem állna a munkapiacra fölös számú szabad munkás a mesterek rendelkezésére, akkor fordítva, két mester szaladna egy munkás után, és egymással versengve, oly magas bért kínálnának, hogy a bérfizetés után a munka eredményéből nem maradna többjük, mint amennyi az ő kvalifikált üzemvezetői munkájuk díjának megfelelő. Csak ha mindig az a helyzet, hogy két munkás szalad egy mester után és egymást alullicitálja, csak így lehetséges, hogy egy egész hosszú gazdaságfejlődésnek kapitalisztikus jellege legyen, úgy hogy a termelőerők nagyobbodása egészen, vagy majdnem egészen egy kisebbségnek váljék javára. Mert fordítva, egy olyan társadalomban, hol nincs fölösleg szabad munkásokban, ezt nem is lehet kétségbevonni, minden előnye a

munkamegosztásnak, s a vele kapcsolatos technikai haladásnak egyenletességgel jutna osztályrészül az összes néprétegeknek.

Ezt a társadalmi viszonyt: hogy az egyik oldalon termelő-eszközök nagy tömegeit a társadalom kevésszámú tagja tartja kezében, míg a másik oldalon rendszerint több szabad munkás található, mint amennyire a tőkésnek tőkéjük értékesítéséhez szükségük volna — ezt a viszonyt Marx tőkeviszonynak nevezi; mert ez az a társadalmi osztályviszony, amelynek jelenléte szükséges ahhoz, hogy a pénz stb. tőke, „értéktöbbletet fakasztó érték” lehessen, — az emberek tőkeviszonya nélkül a pénz nem lehetne tőke. Ameddig a tőkeviszony létezik, addig szakadatlan a proletariátusnak a nagypolgárság által való kizsákmányolása. Ha egyszer a tőkeviszony megszűnt lesz: a pénzből senki sem lesz képes tőkét csinálni.

Ebben az alapvető megállapításban teljesen egyetértek Marxszal és egyetért vele, amennyire át tudom tekinteni, a polgári tudomány is, kevés kivétellel. Mert aki nem tagadja azt a tényt, hogy tőkenyeresség létezik, azt sem tagadhatja, hogy csak ott állhat elő, ahol szabad munkások fölös számban vannak. Elméletileg a polgári nemzetgazdák és a szocialisták nem ebben az alapfelfogásban különböznek egymástól, hanem abban, hogy miképpen magyarázzák a szabad munkások e seregének keletkezését. A polgári nemzetgazdák malthusi alapon keresik a magyarázatot. Marx elutasítja — teljes joggal — a malthusianizmust és más magyarázatot ad, amellyel most majd foglalkozunk:

Marx többször is éles megkülönböztetést tesz a szóban forgó szabad munkássereg első létrehozatala és generációról generációra újra való létrehozatala (produkcója és reprodukciója) között. Az első létrehozatal, mint egyedül álló történelmi folyamat, a XV. és XVI. században ment végbe gazdaságon kívüli erőszak folyományaképpen; akkor, mikor a városokban egyes céhbeli mesterek előjogokat kaptak a legények rovására, akik aztán nem tudtak többé mestersorba jutni és (ez a főbb ok) amikor a falun a közvetlen termelőket a kolostorok szekularizációja, a „parasztlefektetések” s a hűbéri kísérek feloszlata alkalmával elkergették földjükéről. Ezekből, a vagyontól erőszakosan megfosztott elemekből lettek az első szabad, vagyis nincsetlenül a munkapiacra dobott kizsákmányolás-objektumok a városi nagypolgárság számára. Időközben a városi polgárság között nagy pénzüsszegek és egyéb termelőeszköz – tömegek

halmozódtak föl, kevesek kezében, szintén gazdaságon kívüli erőszak útján; és pedig gyarmatok kizsákmányolása, rabszolgasadás és rabszolgakereskedés által, az államnak adott kölcsönök kamataiból, melyeket az állam erőszakkal hajtott be az adózó néptől stb.; s ezzel a tőkeviszony életrehívódott. Tízezer és százezerszámra tolongtak a proletárok a kevés munkahely körül, melyeket abban az időben a még gyöngye tőkék meg tudtak nyitni, s így a munkabér oly alacsony színvonalra hanyatlott, hogy az új proletár-osztály kizsákmányolói elegendő érték-többletre tudtak szert tenni.

Ez volt a tőkeviszony első létrehozása, produkciója, ez volt a tőke eredeti fölhalmozódása! Még ebben is elvileg teljesen egyetérték Marxszal, habár az a történelmi kép, melyet ő a mondott folyamatról megrajzol, a részletekben kiigazításra szorul, tekintettel az újabb történelmi kutatásokra és különösen a német történelmi iskola vizsgálódásainak eredményeire. De kétségtelenül igaza van Marxnak, amikor az eredeti, első tőkeképződéseket nem úgy, mint a klasszikus gazdaságtan, a gazdasági tehetség, az erély, ügyesség, szorgalom stb. különbözőségére vezeti vissza, hanem a gazdaságon kívüli erőszakra. Idáig tehát föltétlenül együtt megyek Marxszal. De innét kezdve elválnak utaink. Marxnak tudniillik az a nézete, hogy a tőkeviszony, ha egyszer előállott, belső erők működésénél fogva automaticæ mindig újra és újra reprodukálja önmagát, mindaddig, míg a kapitalisztikus gazdaság bele nem érlelődött a szocialisztikus gazdaságba. Itt van az ő hadállásának kulcsa. Ezen a ponton kell Marxt megátámadnia annak, ki meg akarja őt cáfolni, amint ezt saját tanítványai mindig különösen kiemelték. Nem az érték-elméletben (a polgári Marx-kritika eddig csupán ezt támadta), nem ebben, hanem a tőkefölhalmozódás törvényében, vagyis annak magyarázatában, hogy miért marad fönn és egészítődik ki újra és újra a szabad munkások serege: itt van a marxi rendszer fellegvára.

Az ő okfejtése a következő: Tegyük föl, hogy valamely időszakban a társadalom összes tőkéje, felhalmozódás által, gyorsabban növekszik, mint a népesség, és pedig a tőke megoszlása munkabér-alapra (változó tőke) és munkaeszköz-alapra (állandó tőke) az egész mondott időszak alatt változatlan marad; ebben az esetben a társadalmi ösztökének munkabér-alapra rendelt része is gyorsabban fog növekedni, mint a népesség. Ennek szükségképen az lesz a következménye, hogy a munkanélküliek, a

„Tartaléksereg” tagjai munkához jutnak az összes munkásrétegek bére többé-kevésbé emelkedik. Föltéve, hogy a tőkének és a kizsákmányolható munkaerőnek ez az aránytalansága a munkaerő javára állandóan megmaradna: a tőkeviszony előbb-utóbb megszűnnék.

Am ez az eset Marx szerint nem következhetik be. Lehetetlen, hogy a társadalom összes tőkéje hosszabb időn keresztül lényegesen erősebben szaporodjék, mint a népesség, s így a munkabéralap sem nőhet hosszabb időn át erősebben, mint a belőle részesülő munkások száma: hanem inkább az ösztöke mennyisége és a tényleges munkásság száma két egymással változatlan arányban álló mennyiség. Elméletének ezt a legfontosabb tételét Marx a következő alternatívával bizonyítja: „Vagy folytatólagosan tovább emelkedik a munkaerő ára, mert nagyobbodása a fölhalmozódás előrehaladását nem zavarja; ebben nincs semmi csodálatos, mert, amint Smith A. mondja... nagy tőke csekélyebb nyereséggel, is általában gyorsabban növekszik, mint kis tőke nagy nyereséggel”... Vagy a fölhalmozódás ellanyhul a munkabér emelkedése miatt, mert a nyereség sarkantyúja eltompul. A fölhalmozódás csökken. De csökkenése folytán eltűnik csökkenésének oka, a tőke és a kizsákmányolható munkaerő mennyiségének az előbbire nézve kedvezőtlen aránya. A kapitalisztikus termelőfolyamat mechanizmusa tehát maga elhárítja az akadályokat, melyeket átmenetileg támaszt. A munkabér újra lehanyatlík arra a színvonalra, mely a tőkének még elegendő lehetőséget nyújt az értékesítődéshez.

Marx itt a liberális nemzetgazdákkal közös területen áll: a munkabéralap-elmélettel dolgozván, amely szerint a munkabér azon összeg, melyet kapunk, ha a társadalmi összes tőkének a munkások fizetésére szánt részét elosztjuk a munkások számával. És ő épen úgy, mint a klasszikus nemzetgazdák utódai, azt állítja, hogy ezen osztás hányadosa, az egyes munkás átlagos bére, áttörhetetlen törvények erejénél fogva, könnyed ingadozások mellett, nem térhet el lényegesen a létminimumtól; itt, ezen az alacsony színvonalon van örökösen. Csakhogy az „örökösen” szót Malthus, Ricardo és követőik szoros értelemben gondolják, mert azok a társadalom törvényeit természeti törvényeknek gondolják; — Marx számára azonban az „örökösen” szó csak addig érvényes, míg fönnáll a kapitalisztikus társadalom, melyet ő összes „törvényeivel” együtt csak „történelmi kategóriának” tart.

Íme tehát Marxnál is van „népesedéstörvény” mely (persze

csak a mondott történelmi értelemben) „örökös” aránytalanságot állapít meg a munkabér-alap és a proletárok létszáma között. Míg azonban Malthus, a tényeken és a logikán erőszakot téve, a szóbanforgó aránytalanságot abból származtatja, hogy az emberek gyorsan szaporodtak: Marx viszont abból vezeti le, hogy a bértőke a népességhez képest lassan szaporodik.

Ha valaki az ő alternatívájából levont következtést helyesnek elfogadja: képtelenné teszi magát arra, hogy visszautasítsa további következtetéseinek bármelyikét is. Akkor el kell fogadni először is magát a fölhalmozódás törvényét és pedig nemcsak annyiban, hogy a tőkeviszony önmagát mindig újra, automaticæ reprodukálja, úgy, hogy a fejlődés-skála egyik oldalán mindig újra és újra kijön az értéktöbblettel nagyobbodott tőke, a másik oldalon pedig újra és újra kibúvik a „szabad munkás” meztelenül, tőke nélkül, kiszolgáltatva a kizsákmányoltatásnak. De sőt el kell fogadni e törvényt legmerekvebb fogalmazásában is, mely szerint a tőkeviszony alakulása egyre inkább a proletariátus ellen szegeződik, úgy, hogy ennek helyzete mindig szomorúbb lesz.

Mert a valóságban a dolgok állása még kedvezőtlenebb a munkásságra nézve, mint az itt föltételezett esetben. Mert a föltevés — mint az olvasó bizonyára emlékszik — úgy szólt, hogy a társadalmi összes tőke növekedésének egész megfigyelt időszaka alatt a munkabértőke és a munkaeszköztőke egymáshoz való aránya nem szenved változást. Ámde a valóságban, Marx szerint, az ösztőkéből, azon mértékben, amint felhalmozódása előrehalad, mindig nagyobb és nagyobb százalékot tesz ki a munkaeszköztőke és mindig kisebb lesz az a százalék, mely munkabéralapra jut. Mert a tőke növekedésével természet-szerűleg növekszik egyszersmind a gépezet nagysága és ereje, s a hozzá szükséges épületek, segédanyagok, a feldolgozott nyersanyagok és félgyártmányok mennyisége, míg a munkások száma, mely ezt a megnövekedett termelőberendezést mozgásba hozza, a termelés eredményéhez viszonyítva, mindig kisebb lesz. Ha tehát már a munkabértőke arányának változatlansága esetén is az a helyzet, hogy az átlagos munkabér nem növekedhetik: mennyivel rosszabb a munkás helyzete azon esetben, ha a munkabértőke az ösztökének egyre kisebbedő percentjét teszi ki anélkül, hogy az ösztőke erősebben szaporodhatnék, mint a népesség! Világos, hogy ez esetben a munkabér rohamosan hanyatlik.

Ám ha ez helyes, akkor igazolást nyer a következtetéseknek ez a láncolata:

I. Ahol tőke halmozódik föl, ott az össztőkének (munkaeszközökre fordított része aránylag növekszik és) munkabérekre fordított része aránylag csökken.

II. Ahol a munkabértőke az összes tőkéhez viszonyítva kisebbedik, ott hasonló arányban kevesbedik (változatlan bért és munkaidőt feltételezve) a foglalkoztatott munkások száma, vagy — mint ezentúl mondani fogjuk: a „munkahelyek” száma.

III. Ahol a „munkahelyek” száma a társadalmi összes tőkéhez arányítva csökken, ott csökken a számuk egyszersmind a proletariátus munkára képes és hajlandó tagjainak, a „tényleges munkásseregnek” számához viszonyítva is.

IV. Ahol a munkahelyek száma a proletariátushoz viszonyítva csökken: ott növekszik a fölösleges népesség.

V. Ahol a fölösleges népesség nagyobbodik: ott növekszik a proletariátus „nyomorúsága, munkában való elkínzottsága, rab-
szolgasága, brutalizáltsága és erkölcsi sülyedése”

Következőleg (I—V).

„Ahol tőke halmoztatik föl, ott növekszik a proletariátus nyomora, munkában való elkínzottsága” stb.

Ezt a levezetést Marx a következő híres szavakban foglalja össze:

„Minél nagyobb a társadalom vagyona, minél nagyobb a termelő tőke s e tőke növekedésének mértéke és ereje, tehát minél nagyobb egyszersmind a proletárok abszolút száma és munkájuk termelőereje: annál nagyobb az ipari tartaléksereg. A mozgásba hozható munkaerőt ugyanazon okok szaporítják, amelyek a tőke terjeszkedőerejét növelik. Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága tehát együtt nő a vagyon hatalmasságaival. Ámde minél nagyobb lesz az ipari tartaléksereg a tényleges munkássereghez viszonyítva, annál nagyobb a hivatalosan megállapított nyomorúság. Ez a kapitalisztikus tőkefölhalmozás abszolút általános törvénye.”

Ha már most e levezetést idáig helyesnek fogadjuk el: többé attól sem vonakodhatunk, hogy elismerjük a további marxi következtetéseket, amelyek a szociáldemokrata elmélet forradalmi és kollektivistikus tartalmát meghatározzák. A Marx által fölállított törvényből, ha az igazságnak megfelel, énnekem kényszerűnek látszó logikával következik úgy az összeomlás-elmélet és a revolucionarizmus, mint egyszersmind a híres és hírhedt „jövő társadalom”.

Ha ugyanis igaz, hogy a termelő tőkét a fölhalmozódó

értéktöbblet állandóan nagyobbítja, akkor a még létező közép, osztályt, az „egyszerű árútermelőket” mi sem mentheti meg a tönkrejutástól, mert a tőkeerősebb üzem össze nem hasonlíthatóan olcsóbban dolgozván, olcsóbban árulván termékeit, kidobja őket a piacból és belöki a proletariátusba. Ez a tendencia — legalább az iparban — tagadhatatlanul megvan, és kegyelem nélkül minden nemkapitalista termelő tönkrejutásához kell vezetnie, hacsak nem lép föl esetleg egy ellentendencia, amely ismét új és új középosztálytömegeket állít csatasorba.

Ilyen új középosztályképződmények azonban — olyan mértékben, amely elegendő legyen az összeomlás felé irányuló tendencia föltartóztatásához vagy visszafordításához — csak azon esetben állhatnának elő, ha a tőkefőlhalmozódás törvényének nem volna hatóereje. Ha ugyanis a munkásság a társadalom termelésének nagyobbodó eredményéből nagyobb mértékben részesülne, mint ahogy ezt a tőkefőlhalmozás törvénye megengedi, akkor a középosztályok tönkrejutásának folyamata egyáltalán nem, vagy csak nagyon enyhe alakban menne végbe. Mert akkor — egyfelől — a munkásság növekvő vásárlóereje a szükségletek kielégítésének mindig újabb és újabb ágait hozná létre, amelyeknek nagy része természetesen kisipari vagy kis-kapitalisztikus üzemeknek is helyet adna. Másfelől pedig a munkásság előkelőbb rétegei, és minden munkásréteg különösen erélyes, takarékos egyéni módot nyernének arra, hogy „önmaguktól való megvonás” által összehozzák azt a kis tőkét, amely ezen mindig újabb tért nyerő kisüzemek alapításához szükséges volna. Ilyenformán tehát az egész gazdasági élet, a tengerhez hasonlóan, a középosztály partjait, ha le is hordaná az egyik helyen, a másik helyen ismét új lerakódásokkal kibővítené, s így a társadalmi gazdaság szimplifikációjának folyamata, a jövő társadalomnak a tőkés gazdaság méhében való érlelődése vagy késedelmet szenvedne, vagy egyáltalán fönnakadna.

Ha azonban érvényes a tőkefőlhalmozódás törvénye, ha a munkásság vásárlóereje egyáltalán nem, vagy csak igen kevéssé van növekedőben: akkor semmi sem képes az egyszerű árútermelők régi középosztályának elsorvadását feltartóztatni vagy új középosztállyal pótolni. És akkor csakugyan végbemegy a társadalom nagyszerű szimplifikációja, amelynek rövidesen oda kell vezetnie, hogy társadalmi osztályok gyanánt már csak a tőkésék és a bér-proletárok két rétege fog egymással szemben állni: szörnyűséges többség, amelyet kizsákmányol egy parányi,

mindinkább összeolvadó kisebbség; bámulatos szimplifikáció, amely gazdaságilag úgy jelentkezik, mint az egész termelés monopolizálása néhány kevés, óriási méretű nagyüzem által, amivel egyszersmind a proletár tömegek szükségletének rendkívül messze- menő egyöntetűsége jönne létre. Ezeket az óriás-üzemeket tisztviselők vezetnék, kik a tőkemágnások zsoldjában állának; az utóbbiak tennék zsebre a mérhetetlen értéktöbbletet.

Ha egyszer eljutott a társadalom ebbe az állapotba és ha a tőkefelhalmozódás törvénye tovább működik föltartóztatás nélkül azzal az eredménnyel, hogy a proletariátus nyomorúsága és elnyomatása még mindig csak továbbemelkedik, akkor minden bizonynyal el kell következnie annak a pillanatnak, melyben a munkásság — amelyet maga a tőke mindig tőkéletesebben szervez és mindig tömegesebben gyűjt össze néhány kevés ipari centrumban — arra az elhatározásra jut, hogy a kizsákmányolást nem tűri többé, aminek érvényesítésére különben akkor már, más ellenkező érdekű és tömegével számottevő osztály nem létező, hatalma is lesz.

E forradalom sikere azonban nem szülhetne mást, mint a piac nélkül való államgazdaságot, a kollektivista vagy éppen kommunista társadalmi közösséget.

Mert hiszen a győzelmes proletariátusnak nem volna más dolga, mint készen átvenni a termelésnek egész, a végletekig egyszerűsített szervezetét; a termelő üzemet ugyanazon hivatalnokokkal és munkásokkal vezethetné tovább, csak a termékek elosztását kellene átalakítani úgy, hogy a termelt értéktöbblet többé ne a kapitalisták, hanem a termelésben résztvevő összes munkások zsebébe folyjék.

A marxi elméletnek ez a pontja nagyon fontos, s azt hiszem, ritka kivétellel, nem szokták „teljesen megérteni. Még ma is követelni szokták Marxtól és tanítványaitól nem csupán vulgarizáló ellenfelei, hanem a komoly tudomány emberei is, a jövő piac nélküli gazdaság szervezőmódjának pontos leírását. Ez a követelés nem jogosult. Mert hiszen Marx arról volt meggyőződve, hogy ő egy tendenciát, azt a bizonyos híres „tendenciáját a kapitalisztikus termelőmódnak” mutatta ki, amelynek, ha ellentendenciák nem keresztezik, a társadalmi gazdaság említett szimplifikációjára kell vezetnie. Hogy ezt az utóbbit mi el tudjuk-e képzelni, vagy nem, az teljesen közömbös. Ha egyszer a fejlődés tényleg úgy megy végbe, amint Marx látta, akkor olyan állapothoz vezet el, amely kész alakban tartalmazza a piac nélküli gazdaságot; ez utóbbit tényleg a

kapitalisztikus társadalom érleli ki méhében és a bábának, az erőszaknak csak egy pár fogásába kerül, hogy mint élő lényt a világra segítse.

Persze még akkor is, ha ezt meggondoljuk, vannak nehézségek, melyek előtt tanácstalanul áll a tudományos fantázia.

Mert a sikeres forradalomnak mindjárt az első eredménye úgy-e bár a termékek elosztásának gyökeres megváltoztatása legyen: ha az megtörténik, az eddigi értéktöbblet már nem a tőkének hanem a munkának jut. Ám akkor a termelésnek módosulnia kell, mert a kereslet egészen más termékekre irányzódik. A személyes szolgálatok — cselédek, prostituáltak stb. — iránt való kereslet majdnem semmivé zsugorodik össze, egészen eltekintve a sok községi és állami hivatalnoktól, aki fölöslegessé válik; s épígy megszűnik egészen vagy majdnem egészen a luxustermékek iránt való kereslet, míg a polgári szükségletek tárgyai iránt való kereslet hirtelen óriási nagyra növekszik, mihelyt a néptömegek oly jelentékenyen nagyobb jövedelemhez jutnak. A közgazdasági termelés épületét tehát minden, a kapitalisztikus időszak szülte egyszerűsítés dacára többszörösen át kell alakítani és ki kell bővíteni; — és tényleg alig lehet elképzelni, mikép teljesítődjék ez a feladat, a piaccal és a szabad versennyel együtt eltűnván az áralakulás, minden termelésnek ez a hatalmas szabályozója, amely pontosan jelezte, ha valamely árúból több vagy kevesebb termelődött a szükségelt mennyiségnél.

Mindamellet — tegyük föl — ezeket a nehézségeket talán le lehet győzni, ha egyszer az új építmény főbb vonalaiban készen áll: ezeket a főbb vonalakat, amint Marx kimutatni vélte, a kapitalisztikus termelőmód a benne meglevő „tendenciánál” fogva maga alakítja ki, midőn a termelést ad maximum szimplifikálja.

Ez az elmélet félre nem érthetően előírja a munkások pártjának taktikáját. Amely nem lehet egyéb, mint előkészülés arra a nagy pillanatra, amelyben arról lesz szó, hogy a kapitalizmus ölében megérett új társadalmat, elvágva a köldökzsinórját, önálló létre kell segíteni. Ennek az előkészülésnek első eszköze az osztálytudat fölkeltése és ápolása abban a néprétegben, amely szemelláthatóan egyedül van hivatva a baba tisztjére: a proletariátusban. Amelynek meg kell tanulnia, hogy osztálynak érezze magát, olyan osztálynak, amelynek érdekei polárisán ellentétesek minden más osztály érdekeivel. Egyikével vagy másikkal ezeknek a más osztályoknak, ennek az „egyetlen reakcionárius tömegnek” lehet időnként paktálni, arra a célra, hogy a többi

gyengüljön s az egész reakciós blokk taszítóereje kisebbedjék: de kibékülni nem lehet vele, mert előnyöket az összeomlástól s a jövő társadalom kifejlésétől csak a proletariátus várhat, míg az összes többi polgári pártok, a radikális polgári demokraták is, csak hátrányokat. A másik, a proletár-taktika előkészítő jellegéből folyó következés abban áll, hogy a ma adott társadalom talaján mindenre lehet törekedni és mindent el lehet fogadni, ami alkalmas a proletariátus gazdasági és társadalmi helyzetének javítására, és pedig csupán azért, mert ezzel is erősödik a munkás-zászlóaljnak a döntő pillanatokra fentartott harc készsége. Ebben az értelemben lehet épen szociálpolitikát és községi politikát folytatni, lehet továbbá gazdasági célú munkásszövetkezeteket és szakszervezeteket nem csupán megtűrni, de gyarapodásukért dolgozni is, ámde — és ez a döntő — ez mind csak eszköz, nem pedig cél.

Ezek az orthodox marxizmus tudományos alapjai és el kell ismerni, hogy az egész építmény imponáló logikával épült fel. Az összes konzekvenciák kényszerítő erővel következnek egyetlen előzményből, a tőkefőlhalmozódás törvényéből, és az egész épület oly szilárdnak bizonyult, hogy négy évtizeden keresztül sikertelen volt minden ellene intézett támadás.

Az előregedett polgári nemzetgazdaság ugyanis nem volt arra képes, hogy elegendő kritikát vonultasson föl a marxi konstrukció ellen, és pedig nagyon könnyen fölfogható okból: Marxt csak a tőkefőlhalmozódás törvényén keresztül lehet legyőzni. És ez a főlhalmozódás-törvény, legfőbb gondolat-tartalmát tekintve, magának a polgári iskolának fegyvertárából ered — Ricardótól. A mondott törvény népiesen kifejezett tartalma így hangzik: a gép kiszorítja a munkást; és ez volt már Ricardonak egészen hasonlóan megalapozott nézete, aminthogy ezt a nézetet vallják még ma is, amennyire tudomásom van róla, a polgári elmélet összes képviselői. De ebből az álláspontból kiindulva a tőkefőlhalmozódás törvénye ellen, tehát Marx ellen, semmire sem lehet vállalkozni.

Tehát a polgári nemzetgazdaság a mondott törvény helyett mindig és mindig csak a marxi értékelmélet ellen intézett rohamot: tisztára kárbavesztett fáradság, amint ezt Marx hívei mindenkor jogosan hangoztatták. Az értékelmélet a gondolatvárnak csak egy külső sánca, melynek elestével a citadella nem hogy benne lenne véve, de még veszélyeztetve sincs. Hogy az értékelmélet helyes-e, vagy téves: ez még csak nem is érinti „a kapita-

lisztikus termelőmód tendenciáját”. Az értékelmélet kulcsot ad Marxnak az — adott tény gyanánt tekintett — tőkés gazdaság sajátos tekervényeinek megértéséhez. De e gazdaságrend sorsa, belső mozdulatainak, „dialektikájának” célja csak az előtt tárul föl, aki a tőkefelhalmozódás törvényét fölfogja. Kitűnik ez a legegyszerűbben már abból, hogy Marx saját szavai szerint érték-többlet csak addig jöhet ki a kapitalisztikus reprodukció-folyamatból, ameddig maga a „tőkeviszony” reprodukálja önmagát, vagy más szavakkal, míg a tőkefelhalmozódás törvénye érvényben áll. Így hát az értékelmélet legfontosabb része, az érték-többletről szóló tanítás, szintén úgy jelentkezik, mint logikus következés ebből az alaptörvényéből az egyetemes marxi társadalom-elméletnek.

Nos hát igaz ez a törvény? Magunk előtt látjuk a következesek egy szörnyűséges nagy láncát, amely kezdődik azzal az el nem vitatható megállapítással, hogy mindenütt, ahol tőke halmozódik föl, a munkaeszközökre fordított tőkerész aránylag a munkabérekre fordított tőkerész rovására növekszik. Ezen az első gyűrűn függ a többi négy gyűrű, amelyeket föntebb, a tőkefelhalmozódás törvényének bizonyítékai gyanánt előadtam, s ez utóbbiakba kapcsolódnak az összes többiek, melyek a középosztályok tönkrementését, a társadalom gazdasági és szociális fölépítésének szimplifikációját vezetik le és aztán a forradalom által világra segített piac nélkül való gazdasághoz visznek el, mint végső következtetéshez.

Kovácsolták és forrasztották legyen bár kiklopszok kalapácsai e lánc minden többi gyűrűjét: hacsak egyetlenegy közülök törekénynek találhatók, a gondolkodás törvényeinél fogva összeroskad az egész bizonyíték-szerkezet. És én valóban azt remélem, sikerült kimutatnom, hogy az egyik gyűrű nem tart. Ez pedig a III. tétele a fent előadott láncokoskodásnak.

Tagadom, hogy a Marx által föllállított „alternatíva” segítségével bizonyítani lehetne azt az ő állítását, mely szerint valamely adott társadalom összes tőkéjének szaporodása szorosan hozzá volna kötve a tényleges munkássereg szaporodásához, oly szorosan hogy az a bizonyos tört: a munkabér-alap elosztva a munkások számával sohasem adhatna ki hányados gyanánt akkora átlagos munkabért, amely a munkásoknak még lehetőséget nyújtana ahhoz, hogy saját tőkét gyűjthessenek.

Nézzük meg jó közélről azt a bizonyos alternatívát. Nem hiszem, hogy kielégíthessen bárkit is, aki nincs már előre meg-

győződve a benne foglalt állítás igazságáról. Öntudatlan alácsúsztatás rejtőzik ebben az alternatívában.

Még teljesen igaz a következő: Ha a tőke gyorsabban szaporodik, mint a munkás-népesség, és ha ennek következtében a tőkenyeresség állandóan hanyatlik, míg a munkabér állandóan emelkedik, akkor minden bizonnyal bekövetkezik előbb-utóbb egy olyan időpont, melyben a további tőkefelhalmozódásra való inger semmivé lesz; akkor azután nem szaporodik tovább a tőke, míg a további népszaporodás, s a belőle eredő verseny a munkahelyekért nem nyomja le ismét a munkabért oly mértékben, hogy a tőkenyeresség emelkedik, s a tőkések újból kedvet kapnak megtakarításokra, s új tőkék felhalmozására.

Ez teljesen igaz. De — ez a döntő kérdés: — mely pontig kell sülyednie a tőkenyerességnek és mely pontig kell emelkednie a munkabérnek ahhoz, hogy a tőkefelhalmozódás megszűnjék? Marx itt logikai botlást követett el, amelyet eddig még egy bírálója sem vett észre. Ő egyszerűen azt tételezi föl, hogy az akkumuláció megszűnik már olyan munkabér mellett, amely még nem adja meg a munkásoknak a saját tőkegyűjtés lehetőségét, tehát olyan munkabér mellett, amely az ő idejében tapasztalt alacsony munkabéreket csak kevéssé múlná felül. Ha ezt bebizonyította volna, akkor tényleg nem lehetne a fölhalmozódás törvényét, összes konzekvenciáival együtt, logikusan kétségbe vonni.

De ő még csak meg sem kísérelte, hogy bebizonyítsa. Nem is látta meg, hogy az ő alternatívájának eredménye egy egészen más tétel volt, csak külsejére hasonló ahhoz, amely előtt ő mint *thema probandum* előtt állott. Úgy tett ő, hogy kijelentette: A tételt be fogom bizonyítani — akkor azután bebizonyította a B tételt és nyugodtan tovább következtetett, mintha A tételt bizonyította volna be. A *thema probandum* (A tétel) így hangzott: „A tőkefelhalmozásnak meg kell szűnnie, mihelyt a munkabér emelkedésében elérte azt a pontot, amelyen fölül a proletariátus maga képessé válik tőke megtakarítására”; tényleg azonban csak B tétel bizonyítódott be: „A tőkeképzésnek meg kell szűnnie, mihelyt a munkabér emelkedése a nyereséget annyira csökkentette, hogy ez többé nem sarkantyúzza a tőkéseket újabb tőkék megtakarítására”, „Arra nézve, hogy az A tételben szereplő kritikus pont a B tételben szereplő kritikus ponttal egybeessenék, semmiféle bizonyítékot nem hozott föl, sőt ezt még csak meg sem kíséreltette. A két tétel különbözőségét Marx nem vette

észre, elsiklott mellette. B tételből azonban az akkumuláció törvényét korántsem lehet levezetni. Ha igaz — amint Marx maga mondja —, hogy a kamatláb süllyedése bármilyen elgondolható alacsony percentig lehetséges, és ha a kamattal együtt és arányosan emelkedik vagy süllyed az egész tőkenyeresség — ami tagadhatatlan —: akkor ezzel meg van adva annak lehetősége, hogy a nyereség-ráta nagyon mélyre süllyedjen és a munkabér nagyon jelentékeny, a „tőkeviszony” föntartásával össze nem férő mértékben emelkedjék anélkül, hogy a tőkefőlhalmozódás gyengülne. Vagy más szavakkal: lehetséges, hogy a tőke olyan mértékben halmozódik föl, amely a kapitalisztikus termelés további kiterjedéséhez teljesen elegendő (mert — amint Marx maga mondja — nagy tőkék kis nyereség mellett még mindig gyorsabban növekedhetnek, mint kis tőkék nagy nyereség mellett) és emellett a munkásság bérjövödelme mégis erősen nagyobbodik, oly erősen, hogy a nyomor, elnyomatás stb. növekedéséről többé szó sem lehet, sőt a munkások abba a helyzetbe jutnak, hogy jövedelmük fölöslegéből ők maguk tehetnek félre tőkét s így tulajdont, termelőeszközöket szerezhetnek, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy munkaerejüket önmaguk javára értékesítsék. És akkor ők többé már nem „szabad munkások” és akkor a „kapitalisztikus társadalom” nem állhat fenn többé.

Ha ezek a mérlegelések — amelyek úgy gondolom kényszerítő erejűek — szilárd alapon nyugosznak: akkor ilyenformán meg van cáfolva a marxi levezetés s elesnek ennek végső konzekvenciái is; a tőkefőlhalmozódás törvényét, az összeomlás elméletét, a revolucionarizmust s a jövő társadalmat nem kell többé elfogadni, mint bebonyítottat, mint szükségszerű „tendenciáját” a kapitalisztikus termelőmódnak, mindaddig, míg nem hoz fel valaki esetleg egy új, döntő bizonyítékot. Ezek a marxizmus tudomány alapjai.

* * *

Ezt az önmagában zárt elméletet legfontosabb alapépítményében, a tőkefőlhalmozódás törvényének deduktív bizonyítkaiban, eddig nem támadták meg a revizionisták sem, akiknek tanítását a most következőkben kell majd megsemmisítenünk. A revizionisták ugyan ama bizonyos, mindent meghatározó alaptörvény ellen intézik főttámadásukat, de nem *a priori*, hanem *a posteriori*, nem oksági előzményeiben, hanem következményeiben kifogásolják azt.

Az első alkalmat az ortodox tanítás tudományos helytállóságának ilyen kritikájára taktikai véleményeltérések adták.

A proletariátus mozgalma, mikor még ifjú volt, abban a várakozásban élt, hogy a „nagy Kladderadatsch” (használjuk ezt a népies kifejezést) nemsokára be fog következni; hasonló volt az őskeresztények mozgalmához, amellyel különben is sok közös vonása van a szociáldemokráciának, habár a két mozgalom éppenséggel nem azonos; közös vonás többek között az is, hogy az első apostolok szentül meg voltak győződve, hogy ők még megérik az ezeréves birodalmat. Ők azt a tempót, amelyben a társadalmi gazdaság szimplifikációjának, a középosztályok összezsugorodásának, a néptömegek proletarizálásának, a tőke egyre kevesebb kézben való fölhalmozódásának végbe kell mennie, oly szédületesen gyorsnak látták, hogy azt hitték, a végső proletárforradalom határnapját is kitűzhetik a legközelebbi, vagy a legkésőbb a második legközelebbi válság kitörésének idejére, a „legközelebbi csütörtökre”. Ebből az álláspontból nézve természetesen nevetséges foldozgatásnak látszott minden olyan munka, mely a jelennek dolgozott.

Azonban elmúlt egyik határnap a másik után, anélkül, hogy a várt összeomlás bekövetkezett volna és mindig világosabb lett, hogy a kapitalisztikus termelőmód fejlődésének, ha ugyan egyáltalán ahhoz a célhoz visz, amelyet Marx megjelölt, nem évek, hanem évtizedek, talán évszázadok kellene, míg e célig eljuthat. S ezzel a jelennek dolgozó munka egyszerre egészen más világitásba került. Most mindenekelőtt arról volt szó, hogy szenvedő emberek sorsát már a jelenben elviselhetőbbé kell tenni, ha már nem lehet őket egy közeli jövő reményeivel jól tartani. Arról volt továbbá szó, hogy a szervezett elvtársaknak valamivel többet kell nyújtani, mint fényes jövőndöleket, mert különben aligha lehetett volna az óriási pártot összetartani.

S ezért most mindig erősebben tört ki a harc a taktika körül. A parlamenti tevékenység a birodalmi és állami politikában, a községi politikában, az önszegély a szakszervezetekben a szocialisták egy növekvő tömege számára egyre fontosabb alkotórésze lett a proletár osztálypolitikának. Csak fáradtságosán lehetett a „kispolgári” taktika számára a régi merev tanítás híveitől először a *tolerari posse*-t és azután a langyos támogatást kieszközölni. Végül megjelentek Bernstein Eduard dolgozatai a térnek és az időnek a szociális mozgalomban való jelentőségéről,

s ezek a dolgozatok megadták az addig tisztán taktikai áramlatnak az elméleti megokolást: — a revizionizmus megszületett. A revizionizmust a szociáldemokráciában legjobban úgy definiálhatjuk, mint azt a politikai-taktikai felfogást, mely a parlamentekben és városi képviselőletekben, a szakszervezetekben és szövetkezetekben való, a jelennek dolgozó munkát többé nem eszköznek, hanem célnak tekinti. Ez a definíció ellentmondást fog kelteni. Hiszen maga Bernstein és David hivatalosan még mindig vallják a végcélt, a kollektivisták jövő társadalomról való álmodását. Mégis azt hiszem, fenntarthatom kijelentésemet. Mert ezeknél a teoretikusoknál a végső ideál olyannyira a távolba húzódott, a gyakorlat számára oly végtelennek látszó tér- és időmennyiségek által választódott el a jelentőtől, hogy a küzdő proletariátus hadászata és harcászata számára többé nem mint a felvonulás iránypontja, hanem csak mint jelkép, mint zászló jó tekintetbe.

Mi különböztette meg kezdetben a revizionistákat a körülmények kényszere alatt mérsékeltté vált marxistáktól, kikkel most harcban állnak? Semmi más, mint az a mérték, amelyben gyorsabbnak vagy lassúbbnak ítélték a jövő állama felé irányuló társadalmi fejlődés tempóját! Egy Kautsky még mindig úgy látja, hogy ez a fejlődés szemmel láthatóan előrehalad, ugyan nem olyan gyorsan, mint eredetileg hitték, de még mindig elég tisztességes tempóban, míg Bernstein, David és társaik ezt a tempót rendkívül lassúnak látják. Ezzel aztán „a mennyiség minőségre fordult át”; a jelennek dolgozó munka, legalább annyi időre, amennyinél többel a gyakorlati politika nem számolhat, eszökből öncéllá válik és az osztályharc szítására nézve mérsékeltebb nézeteknek kell teret foglalniok. Mert ha az osztályellentétek kiélezése az ortodox marxizmus szempontjából egyenesen erkölcsi kötelesség, mivelhogy nem lehet természetesebb feladata a hadvezérnek, mint az, hogy csapatait a csata «lőestéjén a lelkesedés lángjával, a gyűlölet izzásával töltse meg: ugyanezen taktika frivolitássá sülyed, ha föllépett annak fölismerése, hogy a döntő harc *ad graecas calendas* kitolódott. Mert akkor magától értetődik annak szüksége, hogy a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztályok, ha lehet, békésen dolgozzanak együtt; és a harcot szító, izgató munka nyers demagógiának, a politikai és főképp a gazdasági haladás haszontalan zavarásának tűnik fel. Ez természetesen nem azt mondja, hogy a revizionistának meg kell tagadnia, le kell szerelnie a kétség-

telenül meglevő gazdasági osztályharcot: csak ne szítsa szükségtelenül, hiszen a gazdasági érdekellentétek úgyis elég erősek ahhoz, hogy az osztályharcot fönntartsák abban a mértékben, mely a munkáspártnak egy különálló osztály képviselője gyanánt való fentartásához szükséges.

Ilyenképpen, amennyire én felismerem, a revizionizmus eredetileg úgy állt elő, mint taktikai ellentét a régi fölfogással szemben; mint tükörképe egy olyan társadalmi fejlődésnek, melynek folytán az ellentétek mérséklődnek.

Ami azonban eredetileg tisztán taktikai-stratégiai hangulat volt, annak idővel tudományos elmélyedéssé kellett válnia. A revizionizmusnak tudományos-logikus alapozást kellett tennie önmaga számára. És ez egyelőre alig lehetett más, minvalamely neme a félmarxizmusnak, amely megpróbálja, hogy, mindenféle kompromisszum útján megtartsa Marxból, ami tartható és mégis elegendő alapot nyerjen az új evolucionista harcmódhoz. Ezt a tudományos revizionizmust, megalkotója után, Bernsteinizmusnak is szokás nevezni.

Bernstein természetesen első sorban a tőkefőlhalmozódás marxi törvénye ellen fordul, és pedig, mint említve volt, ennek következei ellen. Amelyeknek értékét a gazdasági élet tényeivel méri meg. Tagadja, hogy a kapitalisztikus fejlődésnek az volna a tendenciája, amelyet Marx megállapított. Az iparban ugyan megvan a kisebb tőkék kiszorulása és a nagyobb tőkék felhalmozódása és koncentrálódása, úgy mint Marx látta, de ezzel az erővel szemben fellép egy ellene ható erő, mely amazt föltartóztatja, talán kompenzálja, sőt túlkompenzálja: amennyiben új középosztályrétegek keletkeznek az ipar új ágainak fölvirágzása által, amelyek egyelőre kismesteri, kiskapitalisztikus üzemekben szerveződnek. Megvan ugyan másfelől a proletárok számának hihetetlen szaporodása a termelés szervezetében, egyre több és több lesz ugyan a függő helyzetű nem önálló munkás a tőke zsoldjában: de nem lehet azt mondani, hogy ez a proletarizálódás egyidejűleg a jövedelemeloszlás szempontjából is proletarizálódásnak volna tekinthető. Mert ezek a „proletárok” egyre kevésbé folytatnak „proletár”-életmódot. Nem csupán a pénzbeli munkabér, de a reálmunkabér is átlag véve meglehetősen emelkedik, s a bérrrel együtt a munkás társadalmi helyzete, a többi osztályok tagjainak vele szemben való magatartása is előnyösen módosul. És mindenképp sehoggy sem tudnak érvényt nyerni a marxi törvények a társadalmi gazda-

ság másik nagy medencéjében, a mezőgazdaságban. Itt a gazdasági élet szimplifikációjáról, a nagyüzemek tömörüléséről, a nagyüzemek a kicsiny fölött való technikai fölényéről, a kisüzemek és a középosztályok kiszorulásáról szó sincs, amint ez szemellátható; és így már ennek a részfejlődésnek is a politikai harc egészen más taktikájához, s erre a célra valószínűleg a program alapos átfőrmálásához kell vezetnie, mert a falvak népének széles rétegei nélkül a politikai hatalom meghódítása lehetetlen, és a társadalmi demokrácia győzelme ad infinitum elhalasztódik.

E körül a pont körül forog a Bernstein-Kautsky-féle vita, amelyben nézetem szerint mindkét félnek igaza van és egyiknek sincs igaza.

Hogy Kautskyval kezdjem, neki előnye Bernsteinnal szemben a gondolkodás egysége, az oksági előzmények és következtetések egyezősége. Ő azt a régi, óriási méretű gondolatvárat védi, amelyet Marx maga épített; az ő ereje abban a meggyőződésében rejlik, hogy a munkásmozgalom végső célja nem más, mint maga a szükségszerű végeredménye az egész társadalmi fejlődésnek. Gyöngesége viszont a tényekben rejlik. Az idő haladásával mind kevésbé lehetséges az újabb fejlődés tényeit a marxi rendszerrel összhangzásba hozni. Semmi sem akar egyezni. A fejlődés valóban egészen másképp folyik, mint a hogy folynia kellene, ha Marxnak igaza volna. S így Kautsky valósággal egy fanatikus harcát vívja a tények ellen, amelyeket akarva, nem akarva az elmélet Prokrustes-ágyára kell fektetnie. Hogy ő, természetesen jóhiszeműen, a statisztika sajnálatraméltó számaival miféle manipulációkat követ el, arra nézve csak egy példát akarok felhozni. Annak bebizonyítása végett, hogy a gazdasági életnek egész ágai léteznek, amelyekben a munkások száma nemcsak aránylag, de abszolúte is hanyatlóban van, összehasonlítja az angol pamutipar munkáslétszámát 1861-ben és 1871-ben, amely évtizedben tényleg csökkenés mutatkozott. Az a könyv, mely ezt az összehasonlítást tartalmazza, Marx Karoly gazdasági tanításai Stuttgartban 1887-ben jelent meg. Kautsky tehát már akkor megkaphatta volna az 1880-ból és 1885-ből való számokat, amelyekből kítűnt volna, hogy az angol gyapotszövők száma 1861-től 1885-ig körülbelül háromszor oly erősen növekedett, mint Anglia összes népessége. Ő ezt elhallgatja, amint elhallgatja azt is, hogy az 1861. és 1871. között tapasztalható lét-

számcsökkenést egyesegyedül — nem a kapitalisztikus fejlődés, hanem az amerikai polgárháború okozta, amely az angol gyapotipart egyszerűen azzal bénította meg, hogy tartama alatt, éveken át nem jött nyerspamut a piacra.

A revizionizmus, fordítva, szerencsés összhangzásban áll a tényekkel. De sajnos, a szellemi köteléknek híjával van. Hiányzik az elméleti megalapozottsága. A tőkefelhalmozódás törvényét föladta, s ezzel elvesztette a fundamentumot nemcsak az összeomlás elméletére nézve, amelyet elvet, de a végcél számára is, amelyet elméletileg még mindig elismer. Megvan minden joga, hogy vallja azokat a demokratikus elemeket, amelyeket tartalmaz: de elvesztette minden jogát ahhoz, hogy a piac nélkül való gazdaság létrejövetelét várhassa a fejlődés szükségszerű eredménye gyanánt. Csak kívánság gyanánt hirdetheti ezt, csak követelheti a társadalmi teleológia keretében, úgy amint ezt Bernstein: „Miképp lehetséges tudományos szocializmus?” című ismert előadásában csakugyan meg is tette. És ezzel a szocializmus szerencsésen visszatért a tudománytól az utópiához! Ha a szocialisztikus társadalmi rend, melyet csak egy messze-messze jövő hozhat meg, már nem is egy oksági kapcsolat szükségszerű eredménye gyanánt szerepel: akkor ezzel a végső cél nyilván lebukott a tudományos alapról.

Így áll a harc ebben a pillanatban. Az egyik félnek van elmélete, mely a tényekkel nem egyezik, a másik magáénak mondhat tényeket, melyek az elméletével nem egyeznek. A Kautsky körül állókat rokonszenvenné teszi a tiszta gondolkodásba és logikus tételek belső összefüggésébe vetett bizalmuk és ellenszenvenné az a mód, ahogy minden kényelmetlen tényen erőszakot követnek el. Bernstein hívei rokonszenvesek, mert a tényeket ismerik el a tudomány legfelsőbb törvényszékének, ellenszenvenné teszi őket elméleti igénytelenségük, amelynél fogva még mindig ragaszkodnak olyan következtetésekhez, amelyeknek oksági előzményeit feladták.

Bosnyák Béla: A budapesti diáknyomor

kapitalizmus kialakulása folytán lényeges változás állott be Magyarország gazdasági viszonyaiban és a magyar értelmiség helyzetében egyaránt, s ez a változás vetette felszínre a diáknyomor problémáját, amely alig egy félszázaddal ezelőtt csaknem teljesen ismeretlen volt. Alig egy félszázaddal ezelőtt egészen más volt a magyar értelmiség képe. Míg ma az értelmiségi pályákra nagy számban tódulnak a polgárság, sőt a munkásság gyermekei is, addig 1848 előtt az értelmiségi pályákat csaknem kizárólag a nemesség gyermekei özönlöttek el. Ez szükségszerű következménye volt azon kor gazdasági viszonyainak. Az összes társadalmi osztályok közül tulajdonképpen csak a nemesség volt abban a helyzetben, hogy gyermekeit magasabb kiképzetésben részesítse. A parasztság nemcsak tudatlansága és szegénysége folytán, hanem azért is ki volt szorítva az értelmiségi pályákról, mert ha jogilag nem is, tényleg egészen 1848-ig meg volt fosztva szabad költözködési jogától. A földesúr, mint Grünwald Béla mondja, a vele érdekközösségben álló általa választott és tőle függő hatóságok támogatásával tényleg röghöz kötötte a parasztot és e mellett teljesen elhanyagolta a nevelését, mert felfogása szerint jobb volt a parasztot tudatlanságában meghagyni. Kiss János superintendens emlékezéseiből olvashatjuk, hogy még az értelmesebb szabad-parasztság gyermekeinek is mennyi előítéletet és akadályt kellett leküzdeniök, hogy a főiskolákra jussanak. A parasztság gyermekei tehát csak nagyon nehezen és kis számban kerülhettek a főiskolákra. Hasonlóképpen csekély számmal voltak a főiskolákon a polgárság gyermekei is. Jól tudjuk, hogy a polgárság Magyarországon sohasem képviselt olyan kulturális erőt, mint a nyugateurópai államokban. A polgárság már kis számbeli gazdasági és kulturális súlyánál fogva is aránylag csekély számú ifjút küldött a főiskolákra, de keveset küldött azért is, mert az értelmiségi életpályák abban az időben nem biztosíthaták nagyszámú polgári embernek megélhetést. Mérnökre, orvosra, gyógyszerészre stb. alig volt szükség, a közhivatali pályák pedig természetesen a nemesség kezében voltak, ilyen viszonyok között a nemesség dominált a főiskolákon és már ez a körülmény is kizárta azt, hogy 1848 előtt a diáknyomor, mint tömegjelenség szerepeljen.

De nem fejlődhetett ki a diáknyomor a főiskolákon az 1848 előtt uralkodó gazdasági viszonyok következtében sem. 1848 előtt a patriarchális kézműves gazdasági rend korában egészen más volt a diákélet képe, mint ma a pénzgazdaságra berendezett kapitalizmus idején. A diákélet ép oly patriarchális jellegű volt, mint a gazdasági élet általában. A diákság, mely néhol egész kis köztársaságot képezett, saját háztartásában önmaga élmezse magát. Uralkodó szokás volt, hogy a diákság több hónapra otthonról hozott magával ételt. Az ilyen diákok rendszerint többen laktak egy-egy szobában, s azután maguk mellé vettek egy szegénysorsú szolgatánulót, aki őket kiszolgált, s ennek fejében a többtől lakást és ételt kapott. Fáy Andrásról, ki jómódú nemesi család gyermeke volt, tudjuk, hogy diák korában bátyjával és tanítójával lakott együtt Sárospatakon, s minden két hónapban behoztak nekik ennivalót a 4—5 mértföldnyire levő Kohányból és ebből főzettek maguknak. Érdekesen ismerteti Radácsi György, hogy hogyan éltek még az 50-es és 60-as években is a sárospataki diákok. „A közrendűek — mondja — zacskós, batyus, vagy tarisznyás-diák nevet viseltek. Papok, tanítók, iparosok, hivatalnokok és jobbmódú földművelők gyermekei általában. Szülők otthon minden szünidő végén telerakták a szép fehér zacskókat és tarisznyákat levesbe való száraz tésztával, gyúrni való liszttel, lencsével, paszullyal, köleskásával, adtak mellé jókora szalonnaszleteket, cserépszilkében vaját, zsírt, lekvárt és egy-egy zsák kenyérlisztet, s megoktatták a még tanulatlan diákot, hogy miképpen kell sáfárkodnia. Ezek a zacskós, vagy batyus diákok jelentékeny részét képezték az ifjúságnak még az 50-es 60-as években is. 3, 4, 5, 6 lakott közülök egy szobában, bizony többnyire földes szobában egy kamarát képezve.” A diákélet eme patriarchális viszonyai mellett nem csoda, ha nem fejlődhetett ki a diáknyomor. Ha elő is fordultak szegény diákok, ezeknek a sorsa sokkal könnyebb volt mint ma, könnyebben tudtak magukon segíteni. Debrecenben a szegény diákokat a polgárság élelemmel támogatta. Ugyanitt tudjuk, hogy temetesen pénzért énekeltek a szegény diákok és hogy egy-két évre elmentek faluhelyre tanítónak s ez idő alatt megtakarítottak annyit, amennyi a továbbtanuláshoz szükséges volt. A lakáskérdés, amelyről még látni fogjuk, hogy mily égető problémája a mai diákságnak, szintén nem volt nagy jelentőségű probléma azelőtt. A diákság nagy része kollégiumokban lakott, de például Debrecenről tudjuk azt is, hogy a diákok önmaguk is róttak össze kalibákat maguknak. Mindezen patriarchális viszonyok között sokkal könnyebben segíthettek magukon a szegénysorsú diákok.

De eltekintve attól, hogy az alsóbb osztályok gyermekei sokkal kisebb számban kerültek a főiskolákra és hogy a gazdasági viszonyok következtében ezek közül is nagyon kevés volt kénytelen nyomorogni, ismeretlen volt a diáknyomor, mint tömegjelenség, már azért is, mert a diákság száma is lényegesen

csékélyebb volt, mint manapság. A vidéki főiskolákon alig néhány száz tanuló tanult, sőt a budapesti egyetemen is az ifjúság száma 1791-ben még nem volt több 315-nél, 1805-ben 478-nál és 1860-ban is csak 1202-re rúgott. A tanulók kis számánál fogva a tanárok közvetlenül felügyelhettek a tanulók életmódjára, befolyást gyakorolhattak arra, segíthettek bajaikon s valóban több főiskolán uralkodott az a szokás, hogy a tanárok időnként az összes tanulókat meglátogatták, életmódjukat felülvizsgálták és személyes befolyást gyakoroltak arra. Mindezen körülmények folytán nem volt probléma 1848 előtt a diáknyomor és míg ma az egyetemi rektori beszédekben csaknem évről-évre felhangzik a szegény diákok elleni küzdelem, a proletárok kiszorítása az egyetemről: addig az elmúlt korok tanárait csaknem kizárólag az a probléma foglalkoztatta, hogy hogyan lehetne az egyetemi ifjúság duhajkodását meggátolni, rakoncátlanságának gátat vetni. Ha főiskolák történetéről szóló könyveket lapozgatunk, akkor kétségtelen lesz előttünk, hogy úgy Budapesten, mint a vidéki főiskolákon a legfőbb probléma az volt, hogy hogyan lehet minél szigorúbb fegyelmi szabályokkal az ifjúság jó kedvét korlátok közé szorítani. A marosvásárhelyi főiskola XVII. századbeli törvényei szerint például tilos az éjjeli mulatozás, a zenebona, a veszekedés, a perlekedés, az egyenetlenkedés, a házsártoskodás, a haszontalan szerelmi integetés és a gyalázatos és irtóztos szitkozódás. Tilos a tolvajlás, a zsákmányszerzés, a gyűjtogatás, a játék, a zene, illedelmetlen lármázás, a kertek és szőlők fosztogatása, az éjjeli lakmározás, a városban csavargás stb. Ilyen tiltó szabályokat egész a legutóbbi időkig minden főiskolában találhatunk, s az a tény, hogy a tanárok figyelmét elsősorban ezen fegyelmi kérdések kötötték le, szintén bizonyosága annak, hogy a diáknyomor mai formájában nem volt ismeretes.*

1848 után azonban lényegesen megváltozott a helyzet. A kapitalizmus kialakulásával párhuzamosan nagy eltolódás állott be az értelmiség helyzetében. Míg azelőtt az értelmiség emberei csaknem kivétel nélkül a nemességből kerültek ki, addig mostan széttörtek azok a korlátok, amelyek eddig az alsóbb osztályok útjában állottak. A polgárság és a parasztság gyermekei mind nagyobb számmal tódultak az értelmiségi pályákra, amit az a körülmény is előmozdított, hogy a fejlődő kapitalizmusnak mind több és több értelmiségi emberre volt szüksége. Az ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek és a többi értelmiségi emberek

* Eddigi állításainkat főleg a következő művekre alapítottuk: Acsády: *A magyar jobbágyság története*. Badics: *Fáy András élete*. Békefi: *A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei*. Békefi: *A debreceni főiskola XVII.—XVIII. századi törvényei*. Genenich: Egyetemi ünnepi beszéd 1911 V. 13-án. Grünwald: *Régi Magyarország*. Kis János: *Emlékezései*. Pauler: *A budapesti egyetem története*. Radácsi György: *Régi pataki diákélet (Református tanáregyesület évkönyve 19067-ről.)*

után mindinkább fokozódott a kereslet, s minthogy az ipar és a kereskedelem megfelelő gyorsasággal nem haladt, sőt a mezőgazdaság sem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a feltörekvő embereknek nagy számmal megfelelő egzisztenciát nyújtson, az értelmiségi pálya, a diplomaszerezés, a szociális emelkedés legbiztosabb eszköze lett. Míg más országokban a folyton fejlődő ipar, kereskedelem és mezőgazdaság az alsóbb osztályokból feltörekvők nagy részének megfelelő egzisztenciát biztosít és versenyzőleg lép fel az értelmiségi pályákkal szemben, s a szegényebb elemeknek az egyetemre való tódulását legalább is korlátozza: addig nálunk az értelmiségi pálya mind a mai napig a legbiztosabb, mondhatni egyetlen biztos eszköze maradt a szociális előrejutásnak. Ez a végső oka annak, hogy az alsóbb néposztályoknak, a parasztságnak, a kispolgárságnak, kisebb mértékben a munkáságnak és általában a szegényebb osztályoknak feltörekvő gyermekei az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági pályák helyett túlnyomólag az értelmiségi pályát ösztönlik el, s ez idézte elő azt a diáknyomort, amelynek budapesti méreteiről e sorokban szeretnénk számot adni.

A budapesti diákság életviszonyainak ismerete úgy tudományos, mint gyakorlati szempontból nagy jelentőségű. Tudományos szempontból nagy jelentőséggel bír bármely társadalmi réteg szociális viszonyainak alapos ismerete. Ez nyújtja a segéd-eszközöket ahhoz, hogy társadalmi jelenségek között az összefüggéseket megállapíthassuk; és hogyha talán ez az induktív módszer új összefüggések felismeréséhez nem is vezet mindig, egészen kétségtelen, hogy a deduktíve megállapított összefüggések felismeréséhez és azok igazolásához a ténybeli ismeretek mennél nagyobb mennyisége szükséges. Ezért minden részletkutatásnak meg van a maga tudományos jelentősége. De nagy gyakorlati jelentőséggel is bír, a diákság életviszonyainak alapos ismerete. A diákság ugyanis a jövő értelmisége és életviszonyainak alapos ismerete egyrészt arra vezethet, hogy megfelelő szociálpolitikai intézményekkel bajaikon segítsünk, másrészt pedig rábírhat bennünket egy olyan társadalmi politikára, amely a diáknyomort előidéző társadalmi okok megszüntetésére irányul. Mindezen megfontolások vezették a Galilei Kört, midőn 1909-ben elhatározta, hogy a budapesti diákság életviszonyainak megismerése végett részletes statisztikai felvételt készít és tulajdonképpen e sorokban ezen statisztikai felvétel rendszerbe foglalt eredményeit ismertetjük.

A Galilei Kör ezen statisztikai felvétel elkészítésére részletes kérdőívet dolgozott ki, mely a diákság életviszonyainak minden részletére kiterjedt. A kérdőívek 1909 április, május és június havában osztattak szét, a válaszok tehát az év utolsó szakából valók, amikor a diákság viszonyai aránylag a legkonzolidáltabbak. Az év ezen utolsó hónapjaiban körülbelül minden keresetre utalt diáknak meg van már a maga foglalkozása, ez az időszak tehát a legalkalmasabb egy olyan statisztikai felvétel

elkészítésére, amely a diákság életviszonyait hűen tükrözi vissza. A kérdőívek anonimek voltak. A kiállítóknak nem kellett nevüket a kérdőívre írni, mert a kérdések a diákság életének legintimebb részleteire is kiterjedtek, s névaláírással őszinte válaszok nem igen voltak várhatóak. Másrészt maguk a kiállítók sem tudták azt, hogy a kérdőívek, amelyeken csupán a diákstatisztika rendező bizottsága szerepelt, a Galilei Körtől származnak és így ezen kettős anonimitás feltétlen garanciája volt a beérkező válaszok őszinteségének és megbízhatóságának. De biztosítéka volt a pontos felvételnek az is, hogy a kérdések egymást kiegészítették, s így ha előfordult is, hogy valaki rosszhiszeműen állította ki a kérdőívet, a rosszhiszeműség a válaszokból rögtön kiderült és az ilyenfajta, elvéte előforduló válaszokat, lehetséges volt a feldolgozás előtt megsemmisíteni. További bizonyítéka a felvétel megbízhatóságának az, hogy maga a diákság nagy rokonszenvvel fogadta a vállalkozást; a megjegyzés rovatában igen sokan hálálkodnak, amiért akadtak emberek, akik ezen statisztikai felvétel elkészítésére vállalkoztak és gyakran találkozunk ilyenfajta megjegyzésekkel: „Adataim a lehetőség szerint pontosak.” „Csakis az igazat írtam.” „Az ívet az igazságnak megfelelően töltöttem ki.” A beérkezett kb. 850 kitöltött kérdőív közül nem dolgoztattak fel a nőkre vonatkozó válaszok, mivel ezek száma igen csekély volt. Kivontuk továbbá a feldolgozás alól a rosszhiszemű válaszokat, amelyek, mint mondtuk, rögtön kitűntek. Ilyen módon 806 válasz dolgoztatott fel. A feldolgozással járó óriási munkát a Székesfőváros statisztikai hivatala végezte, melynek ezért mindannyian őszinte hálával és köszönettel tartozunk. Az itt közölt számok és táblázatok tehát tulajdonképpen a fővárosi statisztikai hivataltól erednek.

Diákstatisztikai felvételt külföldön eddig több helyen csináltak. Nyilvánosságra azonban mindössze egy bécsi felvétel került, mely 221 diáknak állapította meg az életviszonyait és amelynek eredményeit itt összehasonlításul közölni fogjuk.* A mi felvételünk tehát, mely 806 diákról szól, lényegesen nagyobb, mint az eddig nyilvánosságra került osztrák felvétel. Ez a nagy szám nagymértékben emeli a felvétel jelentőségét, s feljogosít bennünket arra, hogy felvételünket a budapesti diákság hű képének tekintsük.

A beérkezett adatok csoportosításánál elsősorban arra törekszünk, hogy számszerűleg kimutassuk, mennyi a felvett 806 diáknak jövedelme, azután hogyan és honnan szerzik meg azt, hogyan folyik le életük, hogyan laknak és táplálkoznak, végül minő körülmények között végzik tanulmányaikat.

Mielőtt azonban a részletekre áttérnénk, közöljük a következő két táblázatot, amely egyrészt azt igazolja, hogy a felvétel 806 diákja a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból került ki,

* Ez a felvétel az Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik 1901. évfolyamában jelent meg.

másrészt pedig, hogy a 806 diák között a legkülönbözőbb tanulmányi ágak megfelelőképpen képviselve vannak.

A szülők foglalkozása:		%
Földműves, kisbirtokos	34	4,2
Közép- és nagybirtokos	40	5,0
Gazdatiszt	14	1,7
Kisiparos	86	10,7
Nagyiparos	19	2,4
Kiskereskedő	29	3,6
Nagykereskedő	13	1,6
Kereskedő közelebbi jelzés nélkül	144	17,9
Tanár, tanító, lelkész	65	8,1
Orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök	53	6,6
Egyéb szabad foglalkozás és magánzó	98	12,2
Államhivatalnok	41	5,1
Máv,- és postahivatalnok	24	3,0
Máv,- és postaaltiszt	6	0,7
Törvényhatósági és községi hivatalnok	12	1,4
Hivatalnok (sic, közelebbi jelzés nélkül)	26	3,2
Magánhivatalnok	49	6,0
Közszolgálatban álló szolgák	8	0,1
Katonatiszt	2	0,2
Katonai altiszt	1	0,1
Kitöltetlen	42	5,2

Milyen tanulmányokat folytat?		%
Jogi	337	41,8
Orvosi	170	21,1
Filozófiai	62	7,7
Műegyetemi	150	18,6
Állatorvosi	16	2,0
Gyógyszerészeti	26	3,2
Kereskedelmi	34	4,2
Egyéb	11	1,4
	806	100,0

Ez a két táblázat is bizonyítja azt, hogy a fölvételben nem érvényesültek egyoldalú szempontok, s hogy a válaszok között a diákság minden rétege képviselve van.

I. Ha ezeketán a diákság jövedelme iránt érdeklődünk, akkor legelőször az a tény ötlük szemünkbe, hogy a diákságnak csak kisebbség fele folytatja a tanulmányait anyagi gondok nélkül. A felvétel 806 diákja közül

nem kereső (eltartott)	369	45,8%
részben eltartott	305	37,9%
önálló	98	12,1%
támogató	34	4,0%

437, azaz 54,2% tehát arra van utalva, hogy a tanulás mellett kenyérkeresettel is foglalkozzék. Közöttük 98 (12,1%) teljesen önmaga tartja el magát, 34 (4,2%) pedig még hozzátartozóit is támogatja. A tanulók nagyobbik fele tehát szegény fiúkból áll. Ezek a számok azonban még nem nyújtanak elég világos képet arról, hogy milyen anyagi viszonyok között él a budapesti diákság. Világosabb képet kapunk akkor, ha a diákság havi jövedelme iránt érdeklődünk. Tekintetbe kell vennünk azonban azt, hogy az otthon és a rokonoknál lakók jövedelme összehasonlítva nem állapítható meg. A 806 diák közül

otthon lakik	223	27,7%
rokonnál lakik	37	4,6%
idegennél lakik	546	67,7%

Csak az utóbbi idegenben lakó 546 diák budgetje állapítható meg, ez pedig a következő:

Havi jövedelem:	Diákok száma:	%
0—30 K	—	—
30—50	18	3,3
50—75	76	13,9
75 — 100	145	26,6
100 — 150	137	25,1
150 —	70	12,8
?	100	18,3
546		100,0%

Első pillanatra megállapítható tehát, hogy az idegenben lakók 43,8%-jának jövedelme nem nagyobb 100 koronánál. Ha azonban a dolog mélyére nézünk, akkor kiderül, hogy jóval nagyobb része él a diákoknak 100 koronánál nem nagyobb jövedelemből. Azon önállók és támogatók nagy része ugyanis, kiknek jövedelme a 100 koronát meghaladja, tényleg nem költ többet 100 koronánál, mert hiszen ezen jövedelmükből kénytelenek vizsgadíjait is fizetni, a támogatók pedig ezenkívül még a támogatást is. De különösen nem nagyobb 100 koronánál azok nagy részének jövedelme, kik a kérdőjeles csoportban vannak felsorolva. Ezek ugyanis természetbeni jövedelmet kapnak, melyet számszerűleg pontosan nem lehet megállapítani, de amelyek kevés kivétellel kisebbek 100 koronánál. Ezeket az eseteket mind külön-külön fel nem sorolhatjuk, pusztán példaképpen idézünk néhányat, melyek rendkívül alkalmasak a diákélet nyomorúságainak illusztrálására. Így egy orvosanhallgató írja, hogy 40 korona szülői támogatásban részesül, s azonkívül ingyen ebédet kap a menzán. Egy másik ugyanennyi szülői támogatást kap és ugyancsak ingyen ebédet egy idegen családnál. Ismét másik kap lakást, vacsorát tanításért és 20 korona szülői segílyt, vagy 15 koronát és ebédet tanításért és azonkívül 20 koronás segílyt, vagy étkezést kap tanításért és 25 korona szülői segílyt, vagy 25 korona havi ösztöndíjat és lakást tani-

tásért. Az ilyenfajta eseteket tömegesen sorolhatnók fel, azonban 229 megállapíthatjuk így is, hogy a kérdőjeles rovatban levők túlnyomó részben nem rendelkeznek 100 koronánál nagyobb jövedelemmel. Megállapíthatjuk tehát, hogy a felvétel szerint az idegenben lakó diákság nagyobbik felének havi jövedelme nem nagyobb 100 koronánál. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy mint mondtuk, 54.2% kenyérkeresetre van szorítva, s 18 diák jövedelme 30 és 50 korona között, 76-é 50 és 75 korona között van havonta, akkor azt hisszük, minden kétséget kizárólag megállapítottuk, hogy a diákság nagyobbik fele rendkívül kedvezőtlen anyagi körülmények között folytatja tanulmányait.

II. Ha ezek után a diákság életének részleteire áttérünk, akkor mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy honnan és mi módon szerzik a diákok jövedelmüket. Láttuk már azt, hogy 806 diák közül 604 egészen és részben eltartott volt és 132 önálló, sőt támogató. Az első kérdés, amely felmerül az, hogy az eltartottak és részben eltartottak hogyan kapják támogatásukat. A beszerzett válaszokból kiderült, hogy a 674 támogatott közül 578 (85,8%) a szülők támogatását élvezi. 92 (13,6%) rokonoktól kap támogatást és másoktól mindössze 4 (0,6%). Ezek a számok semmi különösebb érdekességgel nem bírnak. Érdeklődésünket elsősorban a kereső diákok kötik le. Láttuk, hogy a részben eltartottak az önállók és támogatók együtt 437 embert képviselnek. Ezeknek kereseti forrásáról a következő táblázat ad számot.

Tanítás		
Tanítás + iroda	156	35,7%
Tanítás +iroda + egyéb	23	5,2%
Tanítás + egyéb	2	0,5%
Iroda	13	3,0%
Iroda + egyéb	151	34,5%
Egyéb	3	0,7%
	89	20,4%
	<hr/>	
	437	100,0%

Ebből a táblázatból kitűnik, hogy 437 diák közül 156 (35,7%) tanítással foglalkozik, 151 (34,5%) irodába jár. Ezenkívül a tanítás és az iroda körülbelül minden kombinációban előfordul. A tanítás és az iroda képezi tehát a diákság két legfőbb kereseti forrását. Adataink szerint neveléssel és tanítással legkevésbé a jogászok foglalkoznak. 231 jogász közül mindössze 37, azaz 16% foglalkozik kizárólag tanítással. Ezzel szemben a kereső orvosnövendékek 69,3%-a, a filozopterek 75%-a, a műegyetemi hallgatók 50%-a foglalkozik kizárólag neveléssel és tanítással. Az irodai munka elsősorban a jogászok keresete, kik közül 63,6% jár irodába, míg az orvosok közül csak 2,77%, a filozopterek közül egy sem, a műegyetemi hallgatók közül pedig 3,4%. Az a tény, hogy nemcsak a jogi fakultás hallgatói járnak irodába, hanem mások is, főleg orvosok, a legszomorúbb jele

az uralkodó diáknymornak. Szomorú jele a diáknymornak az is, hogy igen sok kenyérkereséssel foglalkozó diáknak csaknem minden idejét leköti a kenyérkereset. Ezt a következő részletes statisztika igazolja.

Hány órát fordít kenyérkeresetre hetenként?

Órák száma:	Tanulók száma:	%
1—6	47	10,8
7—12	50	11,4
13—18	52	11,9
19—24	29	6,6
24—	196	44,9
?	63	14,4

Ebből a statisztikából kiderül, hogy a kereső diákság 44,9%-a heti 24 óránál, az az napi 4 óránál többet dolgozik a megélhetésért. Ezek közül legjobban el vannak foglalva a jogászok, kik közül 75,3%-nak heti 24 óránál nagyobb az elfoglaltsága. Azután jönnek a filozopterek. Legkevésbé az orvosok vannak elfoglalva, kik közül 46,6%-nak van heti 12 óránál kisebb és csak 6,7%-nak 24 óránál több heti elfoglaltsága, s a technikusok, akik közül 51,7%-nak van heti 12 óránál kisebb és csak 3,4%-nak 24 óránál nagyobb elfoglaltsága.

Adataink szerint tehát a joghallgatóknak van legtöbb ideje a kenyérkereséshez s kétségkívül ez egyik legfőbb oka annak, hogy a legszegényebb fiúk özönlik la jogi pályát. Felvételünk 806 diákja közül csak 337, tehát 41,7% volt jogász. De azt, hogy éppen a legszegényebbek mennek jogi pályára, kétségtelenül igazolja azon tény, hogy az önállók közül 60,2%, a támogatók közül 62% volt jogász, részben eltartottak közül pedig 49%. Szóval a legszegényebbek között a jogászok vannak a legnagyobb arányban képviselve, s hogy a szegények nem mindig hajlandóságból, hanem a viszonyok kényszerítő ereje következtében mennek a jogi pályára, az számos megjegyzésből kitűnik. Azt írja az egyik jogász: „Jogi pályára kénytelenségből és nem hajlamból mentem, mert ez az egyetlen pálya, amelyen fenntarthatom magamat.” Azt írja egy másik jogász: „Pályatévesztettnek érzem magamat. Egyedül, mindenkítől elhagyatva küzdöttem, hogy orvos lehessenek, de nem bírtam a küzdelmet egy fél évnél tovább. Egyedüli menekvésem a jogi pálya lett, amelyre csak azért léptem, mert nem akarok kvalifikálatlan ember maradni. Így is nehéz a sorsom, mert reggel 8-tól este 7-ig dolgozom, éjjel és kora reggel tanulok.”

A kereseti források között tehát a legfontosabb a nevelés és a tanítás. Már a középiskolában nevelésből és tanításból tartja fenn magát a szegény diákok tekintélyes része és természetesen, hogy ahogy felkerül Budapestre, legelőször tanítványt keres. Azonban tanítványt szerezni nem olyan könnyű feladat. Kevés a tanítvány, ellenben sokan keresnek munkát. Minthogy pedig a szegény vidéki fiúk túlnyomó részét nem ajánlja senki,

óriási küzdelem fejlődik ki a tanítványok megszerzése körül. Csupa kétségbeesett dolgot írnak a tanítványok megszerzéséről. Azt írja az egyik: „Mondhatom, hogy sokat fáradtam másfél éven át azért, hogy valami úton tanítványhoz jussak, de nem vezetett eredményre.” Azt írja egy másik: „Első tanítványomat, mint első éves jogász hirdetés útján kerestem. 23-an jelentkeztek. Soha szomorúbb tömeget. A házmester már rendőrökért szaladt.” „Jeles érettségi bizonyítvánnyal — írja a harmadik — hét gimnáziumban jártam tanítványt szerezni. Nemcsak nem ígértek, hanem egyből ki is utasítottak. Télen át hideg szobában kellett lennem, protekció híjával elestem hat ösztöndíjtól. Pusztán véletlenül találtam betevő falatot. Kaptam apróhirdetés útján tanítványt.” Végül írja a negyedik: „A tanításra vonatkozólag megjegyzem, hogy rettenetes nehéz ismeretlenül foglalkozást találni és csak kényszerűségből fogadtam el ezeket a feltételeket.”

Súlyosbítja a szegény diákok helyzetét az is, hogy gyakran a jobbmódú fiúk is versenyeznek a tanítványokért folyó harcban. Így panaszkodik az egyik diák: „A tanításra vonatkozólag megjegyzem, hogy szegény hallgatónak nem lehet jó tanítványa, mert azokat a módosabb fiúk, kiknek előkelőbb ismeretségük van, halásszák el”. Ezt a megjegyzést statisztikánk adatai is igazolják. Adataink szerint ugyanis a nem otthon lakó részben eltartottak száma 165. Ezek közül 33 100 koronánál, 21 pedig 150 koronánál nagyobb segílyt élvez havonta és mégis foglalkozik kenyérkeresettel. Mindezen körülmények lenyomják a béreket, s így nem csodálkozhatunk azon, ha egyik diák azt írja: „A diákok kényszerűségből neveltséges áron is tanítanak”. A bérek valóban rendkívül alacsonyok. Ez kétségtelenül kitűnik a következő részletes statisztikai táblázatból, mely még megdöbbentőbb lesz, ha szembeállítjuk a már említett 1901-ik évi osztrák felvétel adataival, amelyekből kiderül, hogy Ausztriában a diákok lényegesen többet keresnek a tanítással mint nálunk.

<i>Egy órára eső fizetés fillérekben</i>	<i>Budapesti felvétel:</i>		<i>Bécsi felvétel:*</i>	
	<i>Esetek száma</i>	<i>o/o</i>	<i>o/o</i>	
—50	8	4·1	2·87	} 42·05
51—100	64	33·0	29·59	
101—150	45	23·2	19·59	
150—200	29	14·9	38·21	
201—300	11	5·7	8·33	
300—	1	0·5	1·74	
?	36	18·6	—	

Ezen táblázatból kiderül, hogy a budapesti, tanítással foglalkozó diákok fizetése botrányosan kevés. Az esetek 4,1%-ában az óránkénti fizetés nem nagyobb 50 fillérnél és 33%-nak óránkénti fizetése 51—100 fillér között van. Míg nálunk az esetek

* Esetek száma bécsi felvételben nincs részletezve.

60,3%-ában a diákok óránkénti munkabére nem haladja meg a 150 fillért, addig Bécsben 1901-ben a tanító diákok közül csak 42% tanított 150 fillérnél kevesebb összegért. Súlyosbítják azonban ezt a szegényletes arányt azon diákok kereseti viszonyai akik a kérdőjeles rovatba vannak felvéve. Ebben a rovatban azok szerepelnek, akik természetbeni díjazást kapnak. Valamennyit külön-külön fel nem sorolhatjuk, de az a benyomásunk, hogy kevés kivétellel ezek vannak a legnagyobb mértékben kiuzsorázva. Ezek között a diákok között vannak olyanok, akik 7—12 órát tanítanak csak ebédért, vagy csak vacsoráért, vagy 13—18 órát tanítanak 20 koronáért és vacsoráért, vagy lakásért és vacsoráért, vagy 19—24 órát csak ebédért, csak lakásért stb. Az a benyomásunk, hogy valamint a mezőgazdaságban is a természetbeni díjazásért dolgozó cselédek vannak a legjobban kizsákmányolva, úgy a tanító diákok között is a legnyomorultabbak a tanító cselédek, kik szellemi munkájukat természetbeni díjazás fejében bocsájtják áruba.

A budapesti tanító diákok nyomorúságát azonban a legszomorúbb színben azok a válaszok tüntetik fel, amelyek arra a kérdésre felelnek, hogy mennyi volt az eddig legrosszabbul megfizetett lecke ellenértéke. Itt kiderül, hogy

1	esetben óránként	10	fillért
1		25	
8		31—40	
13		41—50	
12		51—60	
16		61—70	
5		71—80	
16		81—90	
11		91—100	„ fizettek, stb.

De erre a kérdésre beérkezett válaszok azon véleményünket is igazolják, hogy a legrosszabbak a természetben honorált leckék. Itt kiderül, hogy diákoknak 1 esetben heti 6 óráért lakást, 1—1 esetben 12, illetve 15 óráért csak ebédet, 1 esetben 18 óráért ebéd-vacsorát adtak.

Ezen szomorú kereseti viszonyok szükségszerű következménye az, hogy a tanító diákság túl sok időt kénytelen a tanításra elpazarolni. Ha a tanító diákok kereseti viszonyai megjavulnának, akkor szükségszerűen csökkenne a tanuló diákság kenyérkereseti elfoglaltsága. Ezt igazolják a bécsi felvétel adatai is. Láttuk, hogy Bécsben jobban fizetik a tanító diákokat, s a következő statisztika azt fogja igazolni, hogy ennek megfelelőleg a tanítással foglalkozó diákok Bécsben sokkal kevesebb időt töltenek munkában, mint Budapesten.

Hány órát tanít hetenként?

Órák száma :	Budapesten :		Bécsben: *	
	Diákok száma:	%		%
1—6	47	24,2		39,71
7—12	54	27,8		28,61
13—18	39	20,1		14,83
19—24	25	12,9		8,18
24—	23	11,9		8,67
?	6	3,1		—

A budapesti tanító diákok rossz fizetési viszonyainak káros hatását még fokozza az a körülmény, hogy a tanító diákok közül igen sokan több helyen is tanítanak és rengeteg időt rabol az egyik tanítványtól a másikhoz való szaladgálás. Ezt a következő statisztika igazolja:

1 helyen tanít	113	58,2
2 „	56	28,9
3 „	13	6,7
4 „	5	2,6
6 „	1	0,5
? „	6	3,1

Hozzájárul még ehhez, hogy az esetek 40%-ában vasárnapokon s ünnepnapokon is kell tanítani és sokan hálából betegség esetén még fizetést sem kapnak. Mindezen szomorú állapotokat fokozza azon körülmény, hogy a tanító diákság megszűnt a tanítványaival a régi patriarchális viszonyban lenni és teljesen a bér munkás nivójára süllyedt. A tanító diákság teljesen fluktuáló népességé vált, melyet épen olyan könnyen felfogadnak és elbocsájtanak, mint bármilyen cselédet, vagy bér munkást. Ezt igazolja a következő statisztika, amely arról ad számot, hogy a legtöbb tanító csak igen rövid ideig marad ugyanazon szolgálatban. Ezen statisztika szerint, melynek mérlegelésénél tekintetbe kell venni, hogy felvételünk a tanév utolsó 4 hónapjában történt,

1—3 hó óta tanít	16	8,2%
3—6 » » »	29	15,0%
6—12	81	41,8%
12 hónál régebben tanít	54	27,8%
?	14	7,2%

* * *

De a diákok nemcsak abból a szempontból süllyedtek le a bér munkás nivójára, hogy őket bármely pillanatban elbocsátják és megfogadják, hanem abból a szempontból is, hogy az esetek nagy többségében a munkaadók részéről a legridegebb és legkíméletlenebb bánásmódban részesülnek. A kérdőív azon

* A diákok számára vonatkozó adatok itt ismét hiányoznak.

kérdésére, hogy mit tapasztal bánásmód és munkája megbecsülése tekintetében a kereső diákok 31,5%-ja panaszkodó választ ad. Ez a szám azonban a valóságban sokkal nagyobb, mert igen sokan ezen kérdésünkre egyáltalában nem feleltek. Még meghatóbb lesz ez a kép akkor, ha azokat a megjegyzéseket elolvassuk, amelyeket a most említett kérdésünkre a diákok a kérdő ívbe írtak. Ilyeneket írnak a velük szemben tanúsított bánásmódról a diákok: „Sohasem méltányoltak.” „Lenézés a műveltséggel fordított arányban áll.” „Körülbelül szolgának tekintik az embert.” „Nem igen becsülik meg az embert.” „Hálátlanságot tapasztaltam.” Egyik diák pedig megható egyszerűséggel csak azt mondja: „Bizony, engem lenéztek.”

Mindezek után nem csodálkozhatunk azon, ha a diákság a legnagyobb elkeseredéssel van eltelve a tanítás iránt és nem lepődhetünk meg azokon a megjegyzéseken, amelyek kérdő ívünk azon rovatában találhatók, amelyek egyéni megjegyzésekre vannak fenntartva. Itt tömegesen találhatók olyan megjegyzések, amelyek a diákság elkeseredettségéről tesznek tanúbizonyságot, s amelyek még jobban kiegészítik azt a szomorú képet, amelyet már az eddigi adatok is szolgáltatottak a tanítással foglalkozó diákokról. Ezek közül a megjegyzések közül is közlünk mutatóul egynéhányat. Azt írja az egyik: „A főiskolai szegénysorsú hallgatók megölőjének tartom a korrepetitort. Idejétől megrobolja és a rossz bánásmód esetén keserű gyűlöletet fakaszt benne jobb sorsú embertársai iránt. Nekem egy heti betegségem után levonták félhavi fizetésem és felmondás nélkül bocsátottak el kötelességem elhanyagolása címén. Pedig 7 hónap óta tanítottam azon a helyen kifogástalanul és most tanítvány nélkül vagyok és 20 forintból élek havonta.” Jellemzőek a következő megjegyzések is: „A tanítás a legáldatlanabb dolog. Szerintem szabályozni kellene a fizetési módokat és a tanítási időt. A legtöbben ki vagyunk használva.” „Tanítványomnál nemcsak betegség esetén nem kaptam fizetést, hanem a karácsonyi és húsvéti szünetet is leszámították.” „A tanításra rá vagyok utalva és tapasztaltam, hogy az ember mint igen rossz tanulót kapja meg a tanítványát és ha szekundáit kijavítja, akkor hálátlanul kiadják az útját.” Sőt, hogy a munkaadók lelkiismeretlensége mily nagy fokra hág, azt azon diák megjegyzése igazolja, aki arról panaszkodik, hogy bukás esetére tanítványának szülei fél fizetést kötöttek ki. Vannak azonban olyanok is, akik arról panaszkodnak, hogy tanítványuk anyja részéről szerelmi üldözést szenvednek el.

* * *

Ezen szomorú benyomások után térjünk át a diákság egy másik legfontosabb kereseti forrására, az ügyvédi irodai munkára. Felvételünk szerint 132 diák dolgozik ügyvédi irodában. A beérkezett adatok alapján az a nézetünk, hogy ügyvédi irodai munkát szerezni kevésbé nehéz, mint tanítványt, másrészt az

ügyvédi irodában alkalmazottak bánásmódja sem olyan rossz, mint a tanítóké. Ezt bizonyítja azon körülmény, hogy a megjegyzésekben aránylag kevesebbet panaszkodnak, de kétségtelemné teszi az is, hogy az ügyvédek általában műveltebb emberek. Ezen előnyökkel szemben az ügyvédi irodai munka az, amely legrosszabbul van fizetve és amely a diákság idejét a legjobban leköti. Az ügyvédi irodai fizetéseket a következő táblázat tükrözi vissza, melyet a tanítók keresetével állítunk szembe.

Ügyvédi irodában:				Tanítóknál:
Egy órára	fizetés	Esetek száma:	%	%
— 40	fillér	57	43,2	
41—50		22	16,7	4,1
51—80		50	37,9	
81—100		3	2,2	33,0
100—		—	—	44,3

Ezen adatokból kiderül, hogy az ügyvédi irodákban alkalmazott diákok fizetése botrányosan rossz, s hogy mindenesetre hasonlíthatatlanul rosszabb, mint a tanító diákok fizetése. Nem lehet kétséges, hogy igen sok ipari bérmunkás sokkal jobb fizetésben részesül, mint a szerencsétlen proletár-diák, aki ügyvédi irodai munkára vetemedett. Ehhez járul azon körülmény, hogy az ügyvédi iroda sokkal nagyobb mértékben leköti a diákságot, mint a tanítás. Ezt kétségkívül bizonyítja azon rendelkezésünkre álló adat, hogy míg a tanító diákok 72%-ja 18 óránál kevesebb ideig van elfoglalva, addig az ügyvédi irodákban dolgozóknak csak 11,4%-ja van hetenként 18 óránál kevesebb ideig elfoglalva. A többi szám egyenesen összehasonlíthatatlan. Az ügyvédi irodákban dolgozók 40%-ja naponta 4—6 óráig van elfoglalva és 7 óránál is többet dolgozik naponta 39,4%. Fokozza még ezt a nagy elfoglaltságot az a körülmény, hogy az ügyvédi irodai munka teljesen rendszertelen. Csaknem az összes panaszok az ügyvédi irodai munka rendszertelensége ellen irányulnak. Azt írja az egyik diák: „Nagyon kihasználják az embert. Reggel ½9-kor irodában kell lennem és ½1 előtt soha, sőt inkább később szabadulok, délután pedig fél háromtól fél hétig vagyok. De a legsérelmesebb, hogy a vasárnap délelőttöt is elveszik, akkor is be kell mennem fél 9-től fél 1-ig.” Azt írja egy másik: „Az irodai órák pontosan be nem tartatnak. Rendesen tovább vagyok a szokottnál.” „A munkaidő addig tart — írja végül egy harmadik — amíg csak dolog van. Ünnepnem nem határoz, sőt sürgős munka esetén még ünnepnem délutánján is munkában vagyok.” Ezen nagy elfoglaltsággal szemben a bánásmód lényegesen enyhébb. A legtöbb diák kap némi szabadságot és betegség esetén némi fizetést. Nincs azonban a felmondási idő szabályozva és többen panaszkodnak, hogy felmondás nélkül bocsátották el. Uralkodó továbbá az ügyvédi irodákban a vasárnapi munka. Az irodában dolgozó jogászok 53,8%-ja vasárnap is jár irodába. Ezek közül irodába jár

50,7%	a hónap minden	vasárnapján,
8,4%	„ „ „	3
16,9%	„ „ „	2
11,3%	„ „ „	1
12,7%	pedig nem közöl közelebbi adatot.	

Ez a vasárnapi munka nemcsak embertelenség, hanem határozottan visszaélés is, mert a ügyvédi kamara határozatban megtiltotta a vasárnapi ügyvédi irodai munkát. Ilyen viszonyok között nem csodálkozhatunk azon, ha az egyik diák azt írja: „Kollégák, ha ügyvédi irodában dolgozó társaitok vasárnapi munkaszünetét kivívjátok, nagy hálaóra kötelezitek őket.”

Az ügyvédi iroda mellett a szegény diákok, akik minden kereseti forrást megragadnak, ellepik a köz- és magánhivatalok minden fajtáját. Közigazgatási, bírósági hivatalnokok, díjnyokok, vasúti, postai, postatakarékpénztári alkalmazottak, biztosítási- és banktisztviselők és mindenféle magántisztviselők vannak a diákok között. Számuk azonban mindenesetre lényegesen csekélyebb, mint az ügyvédi irodákban dolgozó diákok száma. Mondottuk, hogy a tanítás mellett az ügyvédi iroda képezi a diákok legfontosabb kereseti forrását. 52 diák ismertette az ügyvédi irodai munkán kívül eső irodai munkája feltételeit. Ezekből, mint azt a következő szembeállított statisztika igazolja,

<i>Egy órára eső fizetés :</i>	<i>Ügyvédi iroda :</i>		<i>Egyéb iroda :</i>	
—40	43·2 ⁰ / ₀	} 59·9 ⁰ / ₀	7	13·5 ⁰ / ₀
41—50	16·7 ⁰ / ₀		4	7·7 ⁰ / ₀
51—80	37·9 ⁰ / ₀	36	69·2 ⁰ / ₀	} 21·2
81—100	2·2 ⁰ / ₀	—	—	
101—150	—	1	1·9 ⁰ / ₀	
151—	—	1	1·9 ⁰ / ₀	
?	—	3	5·8 ⁰ / ₀	

Látjuk tehát, hogy a nem ügyvédeknel dolgozó irodai alkalmazottak fizetése lényegesen kedvezőbb. Ehhez járul még azon körülmény, hogy adataink szerint a másféle hivatalokban nem oly nagy az elfoglaltság, mint az ügyvédi irodákban. Máshol vasárnap nem kell bejárni, szabadságot is kap rendszeresen a diák és a felmondási időt is pontosan betartják. A beérkezett válaszokból általában kétségtelenül kiderül, hogy az ügyvédi irodai munka az, amely a legkevésbé szabályozott, a legtöbb időt elrabló és mindezek mellett még a legrosszabbul van megfizetve.

Láttuk már három kereseti ágát a diákságnak. Mind a három bizony csak nagyon szűkös megélhetést biztosít és így nem csoda, ha sokan vannak olyanok, akik tanítás mellett irodába is járnak, vagy akik a keresetnek másfajta neveit is megragadják. Felvételünk szerint 25-en a tanítás mellett irodába is jártak és elképzelhető, hogy minő zaklatott lehet ezeknek

a szegény fiúknak az élete, kik irodából tanítványokhoz 237 rohannak. Szomorú sorsát így panasolja el egyik diák: „Mint a fentiekből kitűnik, e sorok írója naponta 11 órát dolgozik, 4 órát tanít, kettőt délben, kettőt este és ezért egy családnál nagyon szűk lakást és még szűkebb ellátást kap. 7 órát dolgozik ügyvédi irodában, hol 50 korona a fizetése. Így sem tanulásra, sem üdülésre nincs ideje”.

A tanítás és az irodai munka mellett azonban kénytelenek a diákok más kereseti források után is nézni. 89 idegen segítségre szoruló diák szerzi máshonnan kereseti forrásait és 5 van olyan, aki a tanítás mellett néz még másfajta kereseti források után is. Ezek között vannak felvéve azok a szerencsés egyének, akik valamiféle ösztöndíjban részesülnek, de ezek között vannak viszont a legszerencsétlenebbek is, akik a legkétségbeesettebb kereseti források felé fordulnak, amelyeket statisztikailag megfogni alig lehet, de amelyeknek pusztá létezése szomorú jele az uralkodó diáknymornak. Sokan vannak, kik újságírással, fordítással, jegyzetek kiadásával, mások számára való rajzolással, kereskedéssel, gyógytári kiséggel foglalkoznak. Ezen foglalkozások jövedelmezőségét megállapítani alig lehet, de hogy nagy részük pusztán az éhenhaláshoz elegendő, azt bizonyítják olyan adatok, hogy pl. egyik egy vidéki lapba írt cikkeket és kap egy cikkért 3 koronát. Egy másik gyógyszerész panaszkodik, hogy havi 60 koronáért minden szabad idejét feláldozza és ebből tengeti nyomorult életét. Egy harmadik havi 60 koronát keres fordításokból és ebből él.

Mindezen adatok tehát kétségtelenül bizonyítják, hogy a diákság igen nagy része szomorú anyagi viszonyok között van és állandó anyagi küzdelmek közepette folytatja tanulmányait. Azonban küzdelmeik nem merülnek ki a kenyérharcban, hanem nehéz munkájuk gyümölcsét sem tudják olyan békében és nyugalomban élvezni, mint boldogabb sorsú embertársaik.

* * *

III. Az a szomorú kép, amelyet az eddigi adatokból nyerünk, még szomorúbbá válik, ha aziránt érdeklődünk, hogy hogyan élnek a diákok? Figyelmünk legelőször a lakáskérdésre terelődik. Mindannyian tudjuk, hogy a lakásviszonyok Budapesten botrányosak. De különösen botrányosak a diáklakások. Aki valaha keresett diáklakást Budapesten és végigjárta a bútorozott szobákat, az statisztikai adatok nélkül is tudja, hogy a budapesti diákság lakásviszonyai kedvezőtlenek. A felvett 806 diák közül lakik

szülőinél	22	2,7%
rokonnál	37	4,6%
intézetben	28	3,5%
főnökeivel, tanítványával	20	2,5%
albérletben	485	60,1%
ágyra jár	13	1,6

Albérletben lakik tehát a fejevett diákok 60,1%-ja, s ágyra jár 1,6%. Ezen ágyra járó és albérletben lakó 498 tanulónál sikerült megállapítanunk, hogy mennyit költenek havonta lakásra, s erről számol be a következő táblázat:

A havi bér összege:	A diákok száma :	%
—10 korona	12	2,4
10—20	139	27,9
20—30	205	41,2
30 — 40	79	15,9
40—50	26	5,2
50—100	17	3,4
100 —	—	—
?	20	4,0

Kitűnik tehát, hogy az ágyrajárók és az albérletben lakók közül 30,1% 20 koronánál nem fizet többet havonta a lakásért, 41,2% pedig 20—30 koronát fizet havonta. Ha ezen számokat összevetjük az idegenben lakó diákoknak már közölt budgetjével, akkor kiderül, hogy ezek a látszólag kis számok súlyosan megterhelik a diákokat. De fokozza a megterhelés súlyosságát az, hogy a diákok pénzükért nem kapnak egészséges, tanulásra alkalmas lakásokat. Adataink szerint 806 diák közül négyen ablak nélküli szobában laknak s közülök egy nem is egyedül. 224-en egy ablakos szobában laknak, s ezek közül 166 egyedül, 136 másod és harmadmagával, hatan negyed vagy ötödmagukkal, s ketten olyan egy ablakos szobában laknak, melyben hatan alusznak egyszerre. A két ablakos szobákban 12 lakik egyedül, 290 másod- illetve harmadmagával, 25-en laknak négy-ötven és 11-en laknak hatan egy szobában. Nem sorolunk fel további részleteket, csak megállapítjuk, hogy 806 diák közül 32-en 4—5-en laknak együtt, 13-an pedig hatan és ennél többen is laknak egy szobában, és a zsúfoltság ép a legkisebb egy és két ablakos szobákban a legnagyobb. A lakások ezenkívül rendszerint piszkosak és egészségtelenek. Erre vonatkozólag számszerű adataink nincsenek, de a tanulók megjegyzései pótolják a számszerű adatok hiányát. „A lakások szennyesek”, jegyzi meg az egyik tanuló röviden, de határozottan. „Szobáért tanítottam — így írja egy másik —, de mivel egészségtelen és piszkos volt, ártott egészségemnek és felmondtam.” Egy harmadik diák pedig azt követeli, hogy juttassák a szegény diákokat olcsó és egészséges lakásokhoz. Ennek az ifjúnak tökéletesen igaza van, a tanuláshoz rendes lakás szükséges, melyben nyugodtan lehet végezni az intenzív munkát és nyugodtan lehet pihenni. Mint a felsorolt adatok bizonyítják, a budapesti diákok nagy része nélkülözi az egészséges lakásokat.

De nemcsak a lakásviszonyai rosszak a diákságnak, hanem rossz a táplálkozásuk is. Erre vonatkozólag is vannak megbízható és pontos adataink. Arra a kérdésre, hogy hányszor étkezik naponta a következő válaszok érkeztek:

1-szer	3	0,4%
2-szer	62	7,7%
3-szor	423	52,5%
4-szer	201	24,9%
5-ször	114	14,1%
6-szor	3	0,4%
	806	100,0%

Már ez a kis táblázat is elég szomorú képet ad a budapesti diákság étkezési viszonyairól, mert hiszen már magában is megdöbbentő, hogy vannak emberek, akik csak egyszer vagy kétszer étkeznek naponta. Ezt a táblázatot azonban kiegészíti a következő sokkal jellemzőbb táblázat:

Hol étkezik ?

Otthon (szüleinél)	221	27,4%
Rokoni családnál	48	5,9%
Idegen családnál	103	12,8%
Penzióban	9	1,1%
Intézetben	21	2,6%
Vendéglőben	219	27,2%
Kifőzésben	50	6,2%
Menzán	115	14,3%
Népkonyhán	15	1,9%
Lakásán állandóan, hideg ételt	5	0,6%

Sokan vannak tehát akik kifőzésben, népkonyhán étkeznek és akik állandóan hideg ételt vásárolnak és valóban szerencsésnek mondható az a diák, aki a menzán kosztolhat, pedig mindenki, aki valaha diák volt tudhatja, hogy a menzán étkezni a legnagyobb nyomorúság. Ezen táblázat adatait kiegészíti azon megdöbbentő adat, hogy arra a kérdésre, előfordul-e gyakran, hogy hideg ebédet vásárol, 117-en, tehát az összes diákok 15,8%-a igennel felelt.

Az egyes diákok étkezési költségeit szintén közlik a felvétel adatai. Ezeket csakis az 546 idegenben lakó diákra vonatkozólag lehetett megállapítani és a felvétel eredménye a következő:

A napi étkezési költség:	Az idegenben lakó diákok száma:	%
—100 fillér	96	17,6
101—200 „	260	47,6
201—300 „	83	15,2
301— „	37	6,7
? „	70	12,9
546		100,0%)

Eszerint tehát 96-an vannak olyanok, akik naponta 1 koronánál többet nem költenek az étkezésre, 260-nak pedig 1—2 korona között ingadozik a napi étkezési költsége. A kérdőjeles rovatban azok a diákok vannak, akik természetbeni jöve-

delemmel bírnak, ezeknek étkezési költségeit természetesen pontosan megállapítani nem lehetett. Meglehetően azonban állapítani azt, hogy a felvettek 67%-ja 100 fillérnél, 5%-ja 50 fillérnél nem költ nagyobb összeget ebédre, 57%-a pedig nem költ többet 50 fillérnél vacsorára 45%-nak pedig a reggeli költsége a 20 fillért nem haladja meg. Mindezek után egészen természetes, hogy a táplálkozással kapcsolatban is a legszomorúbb panaszokat olvashatjuk a kérdőívbe írt megjegyzések között. Ezen panaszok közül mutatóba ismét közlünk néhányat: „Helyzetemet alig tűrhetőnek tartom, írja egyik diák. A nyomorúság számtalan fokán mentem már keresztül, a zsidó nőegylet dobutcai népkonyhájától kezdve a kis stáció-utcai diákasztalon át fel a jelenlegi 40 krajcáros ebédekig.” „Sokat éheztem már — írja egy másik — megtörtént, hogy 2 hétig egyhuzamban hideget ebédeltem 10—30 fillérért. Minden energiám és ambicióm eltűnt, átkozom magam, amiért egyáltalában tudományos pályára léptem.” „Jövedelmem — írja egy harmadik — havi 40 korona ösztöndíj, melyhez Anya havi 10 koronával járul. Az olykor érkező csomagok, továbbá a lóhússzék áldásos intézménye enyhítik a meglehetősen küzdelmes életet.”

A diákság eme megdöbbentő nyomorúságán az ösztöndíjak volnának hivatva segíteni. Szomorúan kell megállapítanunk, hogy ezek az ösztöndíjak és tandíjelengedések a kívánt cél elérésére nem alkalmasak, ellenben az egyetemi élet óriási anyagi áldozatai még fokozzák a diáknymort. Láttuk, hogy 806 diák közül 54,2% van keresetre utalva. Ezen 806 diák közül azonban csak 63 részesül ösztöndíjban. Ezen ösztöndíjak tekintélyes részét is, amint az a következő összehasonlító táblázatból kitűnik, nemzetiségi fiúk kapják:

A felvett diákok anyanyelve:	Közülök ösztöndíjba részesül			
	Magyar	703	87,2%	43
Német	52	6,5%	6	9,5%
Tót	20	2,5%	1	1,6%
Horvát-szerb	18	1,2%	9	14,3%
Román	10	2,2%	4	6,3%
Egyéb	3	0,4%	—	—

Ebből a táblázatból kitűnik, hogy a felvétel 806 diákja közül 87,2% volt magyar és 12,8% nemzetiségi. Ezzel szemben az ösztöndíjasok közül csak 68,3% volt magyar és 21,7% nemzetiségi. A nemzetiségiék tehát az ösztöndíjak kiadásánál előnyben részesülnek és önkéntelenül felébred bennünk a gyanú, hogy ennek oka a nagyszámú nemzetiségi ösztöndíjon kívül főleg abban rejlik, hogy az uralkodó nemzetiségi politika hívei a nemzetiségi fiúkat a magyar politikának ösztöndíjakkal való támogatással akarják megnyerni.

Az ösztöndíjak kis számával szemben sokkal nagyobb mennyiségű tandíjelengedés áll. A 806 diák 31,5%-ja részesült tandíjmentességben. Ennek a nagy számnak a jelentőségét azonban csökkenti egyrészt az, hogy a tandíjmentesek között igen sokan vannak olyanok, akik egyáltalában nincsenek anyagi támogatásra utalva, másrészt a tandíjelengedés mellett megmarad a tanszerek és tankönyvek drágasága, valamint megmaradnak az egyes vizsgadíjak is. Felvételünk szerint diákjaink 1908 —9-ik tanévben tanszerekre és könyvekre a következő összegeket adták ki:

0 korona	65	8,1%
—30 „	160	19,8%
30—80 „	260	32,3%
80—150 „	173	21,5%
151— „	921	1,4%
? „	56	6,9%

A tanszerek költsége mellett méltó helyet foglalnak el a vizsgadíjak, amelyek nagyságára vonatkozólag pontos adataink nincsenek, pusztán azt tudjuk, hogy kik fizetik a vizsgadíjakat. Ezt a következő táblázat tükrözi vissza:

Kik fizetik a vizsgadíjat		
Szülők	524	65,0%
Rokonok	33	4,1%
Önmaga	242	30,0%
Egyesületek	3	0,4%
Mások	4	0,5%

E szerint tehát 242 diák fizeti önmaga a vizsgadíjakat, s ezek között csak 3 van olyan, aki teljesen eltartott, a többi 239 mind kereső. 437 kereső diák közül tehát 54,7%-nak még a vizsgadíjakat is verejtékes munkával megkeresett pénzéből kell megfizetnie.

Nem csodálandó ilyen körülmények között, ha a diákság nagy részének adósságai is vannak. 249 diák, a felvettek 30,9%-ja vall be adósságot, melynek nagyságát a következő adatok tükrözik vissza:

95 diák adóssága	—100
84	100—300
54	300—1000
17	1000 —

Ezen adatok kiegészítéséül közölhetjük, hogy 249 eladósodott közül csak 70, tehát 281% volt eltartott, 71,1%-ja ellenben azok közül való, akik tanulmányaik mellett kenyérkeresettel is foglalkoznak.

Azonban a proletár-diákok nemcsak jövődiük keresetüket eszköptálják a tanulmányuk elvégzéséért folytatott harcban, hanem életenergiájukat is megőrlik. A rossz lakással, rossz

táplálkozással kapcsolatos küzdelmes élet szükségszerű hatással van a diákság egészségére és a nyomorúságnak feltétlenül nagy része van abban, hogy a felvétel 806 diákja közül csak 59,4% vallotta magát egészségesnek. A többi különböző betegségekről számol be, melyek közül csak azt említjük fel, hogy 28% idegességről, 10,3% vérszegénységről és 7,7% nemi bajokról panaszkodik. A küzdelmek mellett nem jut ideje a diáknak arra, hogy egészségével foglalkozzék.

Felvételünk szerint:		Ezek közül sportol:	
Eltartott	369	216	58%
Részben kereső	305	140	46%
Önálló	98	34	35%
Támogató	34	11	32%
	Összesen 806	401	49,8%

Ebből a táblázatból kiderül, hogy a felvétel szerint a diákságnak csak 49,8%-a űz sportot, de míg az eltartottak 58%-a sportol, addig a részben keresők közül csak 46%, az önállók közül csak 34%, s a támogatók közül csak 32%, úgy hogy a szegény és megélhetésért küzdő diákok közül kerülnek ki leginkább azok, akik semmiféle sporttal sem foglalkoznak.

IV. Eddigi fejtegetéseinkből kiderül, hogy a diákság tekintélyes része nagy küzdelmet folytat a megélhetésért, ideje nagy részét tanulmányaitól elrabolva kenyérkeresettel tölti el és hogy a diákság életviszonyai is a legnagyobb mértékben kedvezőtlenek. Önkéntelenül felmerül ezek után az a kérdés, hogy a diákság eme szomorú életviszonyai minő hatással vannak tanulmányaikra. Felvételünk a diákság szorgalma iránt is érdeklődött és erre vonatkozólag is vannak egészen pontos és megbízható adataink. Ezek az adatok azonban nem adnak felvilágosítást arra vonatkozólag, hogy a gazdasági viszonyok a diákság tanulmányaira milyen hatással vannak. Felvételünk szerint 806 diák közül csak 59,2% járt rendszeren előadásra, 27,3% egyáltalában nem hallgatott előadást, 6,3% csak „olykor” járt el az egyetemre, a felvettek 7,2%-ja pedig már abszolvál. Arra a kérdésre, hogy kollokvált-e az előző félévben, 70,8% felelt igennel. Mindezek a számok azonban nem állapítanak meg közvetlen összefüggést a diákság anyagi helyzete és tanulmányai között. Nem igen hozható kapcsolatba a diákság anyagi helyzetével azon adat sem, hogy a felvett diákok 41,2%-ja soha könyvtárba nem jár. Ez elsősorban úgy véljük, könyvtáraink szomorú állapotával van kapcsolatban. Adatok hiányában tehát azokra a megjegyzésekre kell támaszkodnunk, amelyeket a beérkezett kérdőíveken olvashatunk és amelyek kétségkívül elárulják azt, hogy a szegény diákok a legkétségbeesettebb erőfeszítések árán, nyugalmuk és egészségük feláldozásával kénytelenek tanulmányaikat elvégezni. A szegény diákok kétségkívül a legszor-

galmasabbak és legambiciózusabbak közé tartoznak és hogy tanulmányaikat nagy küzdelmeik közepette milyen óriási akadályokkal folytatják, azt az itt következő szomorú megjegyzések is igazolják: „Rossz anyagi helyzetemnél fogva— írja az egyik diák — már mint középiskolai tanuló, később mint egyetemi hallgató, pénzt keresni voltam kénytelen. A megfeszített munka annyira kimerített, hogy jelenleg neuraszténiában szenvedek.” S így folytatják a megjegyzéseket a többi diákok: „Az anyagi hiányokból származó rossz körülmények rontják meg az életemet. Tanulni, olvasni akarok, s nincs pénz, nincs nyugalom. S ez életem legszebb kora: az ifjúság: A jövő milyen lehet!” „A legnyomorultabb élete Magyarországon a szegény diáknak van.” „A küzdelmes életfentartás mely egészségem is megtámadta, kényszerített, hogy otthagyjam a fővárost, s a vidéken éljek. Jelesen értem, kitüntetéssel alapvizsgáztam, 100 korona szorgalmi díjat kaptam az egyetemen, de a népkonyhán kellett tengődnöm, mivel összes havi keresetem 40 korona volt. Ambícióm végül is két évi nyomorgás után kiveszett, s a vidékre mentem.” „Folytonos küzdelmeimet tekintve, nem lehetek megelégedett. Legfőbb panaszom az, hogy tanulmányaimat nem folytathatom úgy, mint szeretném. Az egyetemen naponként 1 órát (12—1) szoktam tölteni, de irodai elfoglaltságom újabban még ezt is alig engedi meg.” „Most szándékozom az építészeti fakultásról a mérnöki fakultásra lépni, mivel anyagi gondok miatt nem tudom a rajzokat rendes időben elkészíteni.” „Többnyire éjjel tanulok, mert nappal nincs időm, sem alkalmas helyem a tanulásra.” Kétségtelen tehát, hogy a diákság óriási anyagi küzdelmei károsan hatnak a tanulmányokra, s a fenti panaszok olvasásakor önkéntelenül felmerül bennünk az a kérdés, hogy a létért való harc hány jeles ember karrierjét törte ketté már diákkorában, hány nagy tehetség kifejlésétől fosztotta meg a magyar tudományt és közéletet. A diáknymor hatásaiban a magyar vidék sivárságához hasonlítható. Mindakettő kitűnően alkalmas arra, hogy értékes erőket eltemessen, s nagy tehetségek kifejlődését megátolja.

* * *

Ha mindezekre, amiket itten elmondottunk, visszatekintünk, ha átfutunk a diákélet küzdelmeinek és nyomorúságainak minden felsorolt fokozatán, akkor kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy az a gondtalan szép diákélet, amelyről megkésett szépirodalmi művekben még ma is regélnek, legalább is a diákság igen nagy részére teljesen megszűnt, s helyét a legkíméletlenebb létért való harc váltotta fel. Az a patriarchális diákélet, amely 1848 előtt uralkodott, ma már csak emlék, mint az egész patriarchális jellegű kézműves gazdasági rend. A diadalmas kapitalizmus megváltoztatta gazdasági és kulturális életünk egész arculatát, s a patriarchális diákélet helyébe a diáknymort teremtette meg.

Ez a diáknymor semmi esetre sem megnyugtató jelenség;

megszüntetése azonban csakis kulturális és gazdasági viszonyaink gyökeres megváltozásával remélhető. Lehetséges diákjóléti intézmények létesítésével enyhíteni a diáknymort, de azt megszüntetni épp oly kevésbé lehet, mint alamizsnával a tömegnymort. A diáknymor megszüntetése, vagy legalább is lényeges korlátozása csakis gazdasági életünk erőteljes fejlesztésével érhető el. Az ipar, kereskedelem és mezőgazdaság fejlesztésével egyrészt anyagilag erősödnének azok a néprétegek, amelyek ma gyermekeiket az egyetemre küldik, másrészt pedig a gazdasági pályák versenyezhetnének az értelmiségi pályákkal, melyek mai szomorú viszonyaink között, mint mondtuk, kizárólagos eszközei a szociális emelkedésnek. Hogy az ipar és kereskedelem fejlődése elterelné az ifjúság egy részét az értelmiségi pályákról, az egészen kétségtelen. Különösen hangsúlyozni akarjuk azonban azt, hogy a mezőgazdaság céltudatos fejlesztése is alkalmas volna arra, hogy az egyetemre törekvők tekintélyes részét visszatartsa. A magyar földbirtokeloszlásnak, s a mai magyar agrárpolitikának teljes csődjét semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az úgynevezett „mezőgazda Magyarország” szakképzett mezőgazdák nagy számmal való foglalkoztatására, megfelelő honorálására nem képes. Mezőgazdasági főiskoláinkat évente alig látogatja néhány száz diák, s a magyar föld egyáltalában nem képes vonzerőt gyakorolni a fölfelé törekvő magyar ifjakra. Ha a magyar agrárpolitika becsületes kultúrpolitika volna, s nem a külterjesen művelt nagyüzemeket, hanem az intenzív, s alapos munkát védené és fejlesztené, akkor a magyar föld sokkal több jól fizetett, szakképzett munkaerőt tudna foglalkoztatni, mint most és a mezőgazdaság versenyezne az értelmiségi pályákkal. A diáknymor leküzdése szempontjából tehát az intenzív mezőgazdaság terjedése épp oly nagy fontosságú, mint az ipar és kereskedelem fejlődése; az intenzív mezőgazdaság, s velejáró nyugateurópai ipar és kereskedelem változtathatja csak meg egész Magyarország kulturális képét, s ez fogja megszüntetni vagy legalább is a minimumra redukálni a diáknymort is.

Neugeboren László: Az erdélyi szászok kultúrája*

vekkkel ezelőtt egy bécsi szerkesztő azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy az erdélyi szászokról írjak ismertetést. „Tudja meg már egyszer a világ — úgymond — hogy tulajdonképpen mi a szászok jelentősége és mit veszítene a világ azzal, ha hirtelen eltűnnének a föld színéről.” Nem írtam erről a kérdésről, mert nem éreztem magamban hivatottságot arra, hogy közel rokonságom negyedmilliónyi népéről, a világkultúra szempontjából ítéletet mondjak. A kérdés azonban mély nyomot hagyott lelkemben, anélkül azonban, hogy tudtam volna reá felelni. A szász nép egyik ellensége közben sietett, ugyan negatív formában, ezt a kérdést úgy megoldani, hogy kijelentette, hogy a szászok semmivel sem vitték előbbre a világ kultúráját, egyszerű követői csupán az általános német kultúrának. Ennyi talán igaz is, mert magam sem tudnám megállapítani, hogy az emberi kultúra melyik kicsiny része hiányoznék, ha az erdélyi szászok nem léteztek volna. Még annyit sem lehetne mondani, hogy az erdélyi szászok, Nietzsche-vel szólva „egy nagy emberhez vezető kerülő utat” jelentettek volna; legkiválóbb fiait sem emelkedtek túl a provinciális jelentőségen. De még ebből a beismerésből sem következtethettem ugyanazt, amit rosszakarónk mondott ki: „a szászoknak nincs semmi okuk különállásukat valami nagyra tartani, nyugodtan lemondhatnak arról és beleolvadhatnak egy másik kultúr-milióbe”. Tiltakozott ez ellen legbensőbb érzésem, ha olyan ellenérveket nem is tudtam felsorolni, amelyek a világ kultúrájának szűkségeiből vannak merítve. De végre rájöttem arra a nézetre, hogy alaposan elhibázott dolog, ha az erdélyi szászok kulturális ténykedését ilyen szempontból ítélnék meg. Egyes embereknek vagy népeknek aktív részvételét az általános kultúra előbbrevitelében sok esetben egészen pontosan körül lehet írni és ki lehet mutatni; más esetekben pedig teljesen lehetetlen. A kultúra fejlődését nem lehet mindig, minden

* Ezt az előadást szerző a *Társadalomtudományok Szabad Iskolája* múlt félévében tartotta az igazgatóság meghívására „*A nemzetiségi kultúrák Magyarországon*” című előadássorozatban. Az Iskola e ciklussal, mely folytatódni fog, arra törekszik, hogy az összes magyarországi nemzetiségi kultúrák állapotát illetékes előadók által megvilágítsa s ez által a magyar és nem-magyar kultúrelemek között nagyobb megértést és kölcsönhatást teremtsen. — *A szerk.*

fázisában megfigyelni. Létrejövétele és növekedése nem áll a nagy tettek halmozásából. Ezek a nagy tettek mutatják a fejlődés emelkedő vonalának csúcspontjait; szilárdságot és tartósságot azonban a kultúra eredményeinek csak a megbízható letéteményesek adnak, akik át vannak hatva eredményeitől és képesek arra, hogy a kultúra vívmányait magukba fogadva, azokat feldolgozzák és egyéni alakjukhoz idomítsák át. Az emberi kultúra két faktora egyrészt az egyesek és a népek, akik alkotó erővel előbbre viszik a kultúrát, új gondolatokat mondanak ki, hatalmas tetteket visznek végbe, halhatatlan műveket alkotnak; másrészt azok, akik termő talajként magukba fogadják a csírákat, ápolják őket és a kis növénykét lassú, de biztos fejlődésnek indítják. Az erdélyi szászok nem tartoznak az első, büszke, nagy, alkotó osztályhoz; már csak kicsiny számuk folytán sem. Maguk a szászok sem feledkeztek meg erről a körülményről soha. De azt merik hinni, hogy él bennük a képesség a kultúra továbbvitelére; kultúr-egyéniségeknek tartják magukat. Ha ez tény, akkor meg van az abszolút létjogosultságuk és nem kell bizonyítani tovább azt a kérdést, vajon a világ nyert-e valamit létezésükön, vagy veszítene-e, ha eltűnnének.

Mielőtt megkísérelném annak kimutatását, hogy mennyiben alkotnak az erdélyi szászok a kultúra részére termékeny talajt, engedjék meg nekem, hogy erről a kicsiny, Magyarország délkeletén élő német néptörzsről általános tájékozás végett néhány etnográfiai és történeti megjegyzést bocsássak előre. Az erdélyi szászok, akiknek száma ma kerekén 215.000, az Olt és Maros folyamvidékén Erdély déli, délkeleti, délnyugati és északkeleti részén laknak, ahol a román nyelvterület közepén egész sor kicsiny, elzárt területet alkotnak. Nagyobb számban laknak Nagykovács, Szeben, Brassó, Beszterce-Naszód és Kiskovács megyékben; de ezekben a megyékben is a lakosság kisebb részét alkotják és valamennyi községbe számos román elemmel vegyülve laknak. Még kisebb arányszámmal élnek — tízezernél kevesebb számban — Hunyad, Marostorda, Kolozs, Alsófehér, Fogaras, Udvarhely és Szolnokdoboka megyékben. Csak három erdélyi megyében nincs szász község. Azáltal, hogy ez a kicsiny nép ennyire szét van forgácsolva, a közös kulturmunka kétségtelenül nagyon meg van nehezítve, annak etikai jelentősége azonban a kedvezőtlen viszonyok folytán, amelyekben ezt a munkát teljesítik, annál magasabb értékűvé lesz.

Dacára annak, hogy az erdélyi szászokat így nevezték el, ők nem tartoznak a német szász néptörzshöz, hanem úgynevezett közép- vagy moseli frankok. Csak a modern összehasonlító nyelvtudomány nyelvjáráskutatásai állapították meg pontosan, hogy honnan ered ennek a népnek a legnagyobb része. A történelem nem tud semmit arról, hogy az említett környékről vándoroltak volna ki kisebb parasztszociumok. Az összehasonlító nyelvtudomány nyelvjárásvizsgálatai, házuk építési modora, erkölcsük és szokásaik azt bizonyítják, hogy az erdélyi szászok majdnem teljesen egyeznek a moseli vidék lakosaival, akik a német Rajnartartomány délnyugati részén, Német-Lotharingia északi sarkában és Luxemburgban laknak. A nyelvjárások különbsége egyedül az a gyenge befolyás, mellyel ott a francia, nálunk pedig a magyar és a román nyelv volt. Egyetlen egy történelmi adat áll rendelkezésünkre

szászok eredetéről, az a legrégebb okmányban előforduló megjelölés, mely az erdélyi szászokat flandrenses — flandriaiaknak — nevezi. Ez arra mutat, hogy az első bevándorlók a Rajna alsó folyásának vidékéről jöttek. A régi hazából elköltöztek ezek a kivándorlók, anélkül, hogy nyomuk maradt volna; az új haza több figyelemben részesítette őket: nem véletlenül, kóborlás közben vetődtek ide és találtak hajlékot itt Magyarországon, hanem külön meghívásra jöttek és azért, hogy itt bizonyos feladatot teljesítsenek: azért, hogy a lakatlan vagy legalább is igen gyéren lakott vidékeket, Erdély déli részein, mint telepések újra visszahódítsák az európai kultúrának. Teljesen világosan kitűnik ez abból az okmányból, amelyet II. Endre király 1224-ben az *ultra silvas* lakó telepéseknek adott ki, amelyben jogaikat újból megerősíti. Ebben kifejezetten arról van szó, hogy a telepéseket „Géza király, jámbor nagyatyánk hívta ...” Ezzel azonban egyszersmind hitelesen meg van állapítva az az időpont is, amikor először jöttek be a szászok az országba, II. Géza király idejében 1141—1161. években, amidőn a német telepések megkezdték az idevándorlást, mely még sokáig azután is tartott. Ugyancsak II. Endre király, aki az említett okiratot kiállította, 1212-ben a német lovag rendnek adományozta hűbéres birtokul a Barcaságot, Brassó mellett. A német lovagokat ugyan már 14 évvel később elkergették, mert önállósági törekvéseket árultak el, de a velük együtt bevándorolt német telepések az országban maradtak és az évek folyamán egybeolvadtak a többi német telepessel, akik a szomszédos országtájakon laktak és egy népközösséget alkottak.

Ennek az 1224-ből származó okmánynak, amelyet a szász történetírók „arany szabadságlevelnek” neveznek — eltekintve annak egyes intézkedéseitől, amelyek külön-külön és együtt is igen értékesek voltak — kettős elvi jelentősége van a szászokra nézve. Elsősorban az a határozott megállapítás, hogy a szászokat ide, ebbe az országba behívták. Ez a körülmény évszázadokon át igen hatalmas jogcím volt arra, hogy magukat mint külön népet fentarthassák, sőt még ma is bír bizonyos erkölcsi jelentőséggel. A másik nagyfontosságú jelentősége ennek az okiratnak abban a kikezdésben rejlik, amely ezekkel a szavakkal: *unus sit populus* — „egységes legyen a nép” — kimondja, hogy az okiratban körülírt területeken létező telepítések egységes közigazgatásban részesüljenek. Ebben a mondatban rejlik a szászok egész fejlődésének magyarázata a következő évszázadokban. Azt látjuk, hogy a szász gauok előbb külsőleg, azután belsőleg mindinkább összeforrnak, amely fejlődés a középkor végén odavezetett, hogy a Királyföldön élő valamennyi német telepes politikailag, közigazgatásilag és egyházilag egységes közösséggé: *universitas nationis*-sá egyesült és szervesen összeforrt egy népegységgé. Az egységesítésre való törekvéssel természetesen együtt járt az a törekvés is, hogy a népet lehetőleg függetlenné és önállóvá is tegyék. Minden tekintetben kedvezők voltak a viszonyok, politikailag és egyházilag egyaránt már kezdettől fogva, de csak a XVI. század közepe felé vezettek ezek a törekvések eredményre. Amidőn a brassói reformátor Honterus János vezetésével a szászok egységesen átléptek a protestáns vallásra, egy-

házilag teljesen önállóvá és ezáltal minden püspöki fenhatóságtól függetlenné lettek. Amidőn azután a Szapolyaiak és Habsburgok viszálya és a török beavatkozás Erdély és Magyarország szeparációját okozták, a szászok a rendi alkotmányosság keretében az új erdélyi fejedelemségben nagyobb politikai szerephez jutottak, mint amilyennel eddig a nagyobb hazában bírtak. A szászok mint a három rend egyike, amely nem ugyan számánál, de kultúrájánál, vagyonosságánál és nem utolsó sorban hadi készségénél fogva Erdély életében jelentős faktor volt, belső ügyeikben igen széles körű autonómiával bírtak. Igaz ugyan, hogy a többi rend igen sok támadásban részesítette őket; voltak fejedelmek is, akik elnyomták a szászokat, de mindennek csak az volt a hatása, hogy a szászok annál erősebben forrtak össze, nemzeti és szociális öntudatot neveltek magukba, amelynek már abban az időben mutatkozó megnyilvánulásai szinte a modernség benyomását keltik. Ennek az állandó konszolidációnak ideje azonban a szászokra nézve nagy vérvesztésekkel járt, amelynek következményeit még a mai napig is érezhetjük. Ebbe a korszakba estek tudvalevőleg a törökkel való háborúk, a 15. század kezdetétől a 17. század végéig, tehát majdnem három évszázadokon keresztül. Igaz ugyan, hogy a szász városok falakkal, sáncokkal és árkokkal kerítették körül magukat, amelyek sok ellenséges támadást vertek vissza; igaz ugyan, hogy abban az időben épültek a falvakon azok a templomkastélyok, amelyeknek maradványai még manapság is egyformán keltik fel a néző bámulatát és esztétikai gyönyörűségét és amelyekben a háború esetén a falvak lakói biztos menedéket találtak; mindenütt azonban nem sikerült kellő időben a megfelelő védelmi berendezésekről gondoskodni és így a szászok földje gyakran szenvedett a török uralma alatt borzasztó károkat, a szász falvak lakossága ezeket a csapásokat gyakran teljesen vagy nagyon megtizedelve élte át. Szinte tucatonként jártak így a falvak, az üres házsorokba új lakók jöttek, új népelem, amely a hegyi legelőkről a völgyek felé húzódva a szászok által előbb már jól megművelt talajon rövid idő alatt pásztor népből földművelő néppé vált. Általános kulturális szempontból már ez is bizonyára haladást jelent, magukra a szászokra nézve azonban olyan helyzet keletkezett ebből, amelynek súlyát ma is nyögik. Ez okozta ugyanis a szászok lakta területeknek román elemek által való benépesedését; ez ma a szászok nemzeti fennmaradásának legnagyobb és legfontosabb problémája. Régi hasonlattal élve: a szászok helyzete hasonlít egy kis szigetéhez, vagy helyesebben a kicsiny szigetnek egész láncáéhoz, amelyet nagy és nagyon háborgó tenger vesz körül. Maguk a kicsiny szigetek ezenfelül át meg át vannak járva csatornákkal, belvizek terjeszkednek belsejükben és a türelmetlen tenger árja nemcsak az amúgyis nagyon hosszú partvidéket ostromolja, hanem magát a talajt is alámoossa. Ilyen nehézségek között kell a szászoknak arról gondoskodniuk, hogy mint kultúrközösség maradjanak fenn. Feladatuk nehézsége semmivel sem kisebb, mint a Rajna alsó vidékén lakó rokon törzseké, akiknek az Északi-tenger pusztító árja ellen gátakat kellett emelniök és minden talpalatnyi földet kimondhatatlan fáradsággal kellett a tengertől elhódítaniok. Önöktől, t. hallgatóim, akik e hazában a kulturális folyamatokat tudó-

mányos objektivitással figyelik, nem várhatom el, hogy a szászok iránt több szimpátiát érezzenek, mint versenytársaik, a románok iránt, ilyen előnyökre az Önök érzésében nem is számítok. De emberileg ez a küzdelem, amelyet a nemzeti létért folytatunk, még a teljesen pártatlanoknál is található elismerésre és helyeslésre. Az a szoros gyűrű, amelyet a románok vontak a szász nép köré, bizonyos történelmi haszonnal is járt: megóvta a szászokat attól, hogy a magyarságba beleolvadjanak, mert úgyszólván az egész vonalon el voltak zárva a magyarokkal való közvetlen érintkezéstől.

Abból a népköz való szilárd ragaszkodásból, amelyre a szászokat történelmük már kezdettől fogva nevelte, ered az a jelenség, amelyért már korábbi évszázadokban is sok gáncot hallottak, sőt sok ellenségeskedéssel is találkoztak. A németségnek az a kis csoportja, amely a nem-német környezetben élt, természetesen gondoskodott arról, hogy ott találjon támaszt nemzeti léte részére, ahol épen nyerhetett. Ezért tartották fenn kulturális tekintetben mindig az anyaországgal és a németség nagy tömegével az érintkezést, amint arról még a későbbiek során is lesz szó. Politikai tekintetben pedig mindig, minden adott alkalomkor olyan faktorok mellé állottak, akikben rokonvonásokat találtak, vagy legalább is találni véltek. Azt azonban, hogy ezen törekvések között gyakran tévedésbe estek és hamis útra tértek, ma már egy szász ember sem tagadja. A XIV. század elején örvendve fogadták Ottó bajor herceget, aki az Árpád-házi királyok kihalása után, bár eredménytelenül, igényt tartott a magyar trónra. A mohácsi csata után teljes határozottsággal és kitartással a Habsburgok oldalára állottak és csak a körülmények hatalma bírta rá őket, hogy ettől eltérjenek. Ezáltal sajnos ellentétbe kerültek magyar hontársaikkal, amely ellentét a fejedelemség ideje alatt igen gyakran nagyon kielesedett. A törökök kitakarodása után, amidőn Magyarország és Erdély újra a Habsburgok uralma alá került, teljes lélekkel csatlakoztak az új kormányzathoz. Ekkor azonban nagy csalódásokat is kellett megélniök, amelyek abból eredtek, hogy a szászok tévesen saját nemzeti érzésüknek tükörképét vélték meglátni azoknak a férfiaknak a lelkében, akiknek egy nemzeti szempontból szinte teljesen indifferens európai nagyhatalom fenntartásáról és gyarapodásáról kellett gondoskodniuk és akiknek szemében a távoli völgyekben lakó apró népecske jóhiszemű rajongása hatalmas játszmájukban alig jelentett többet, mint amennyit a sakkjáték gyalogos-bábuja jelent. Dacára sokszor bebizonyított hűségüknek, a szászokat is szinte vérig kihasználták és épen annyit kellett nekik is elszenvedniök Erdély katonai parancsnokainak önkényétől és rekatholizáló törekvéseitől, mint bármely más erdélyi lakosnak. Csak Mária Terézia uralkodása alatt vált helyzetük némileg tűrhetővé. II. József doktrinarizmusa ugyan megfosztotta a szászokat régi alkotmányosságuktól, de a szellemi élet terén valószínűs renaissance-ot jelentett; így többek között a történelmi kutatások kezdetét is ebbe az időbe lehet visszavezetni. Hasonlóan nagy virágzásnak indult a szászok kultúrája a XIX. század ötödik tizedében. A szászok 1848-ban az osztrák táborban voltak; a múlt század ötvenes éveiben újabb nagy csalódások korszaka kezdődött meg számukra. Az alkotmány helyreállítása után azt az ellentétet, amelybe magyar

polgártársaikkal jutottak, még sokáig megérezték következményeiben, míg végre 1890-ben sikerült megtalálni azt a módot, hogyan tudják a szászok külön nemzetiségi létük fenntartása mellett egyszersmind megtalálni helyüket a magyar államiság keretei között.

Ebből a rövid, igen vázlatos történelmi átpillantásból mindenkéltől kitűnik, hogy a szászok törhetetlenül szeretik német nemzetiségüket, ami egész jellemüknek szinte alapvonását adja meg. Ezen az alapon igyekeznek teljes és jól kidolgozott népszervezetet létrehozni. Előfeltétele ennek az erős szolidaritási érzés, és ennek terméke a demokratikus szellem, mely kedvez a létező erők teljes kifejtésének, Így lett a szász nép olyan népegységgé, amely élénk történelmi öntudattól van áthatva és nem ismer magasabb célt, mint a szellemi kultúra elemeit teljes mértékben magába venni és egyénisége szerint feldolgozni.

Kétszeresen érthető tehát, hogy a szászok elsősorban ahhoz a kimeríthetetlen forráshoz fordulnak, amely számukra a német kultúrában van megadva. Ez a kultúra, az ő részükre a leghomogénebb és minthogy anyanyelvükön működő, a leghozzáférhetőbb is. A német kultúra és a szászok közötti kapcsolat nem is szakadt meg soha egy napra sem a bevándorlástól kezdve egész napjainkig. Egyrészt iparosok, kereskedők, vagy tanulók, akik Németországba mentek, hogy ott tanuljanak vagy vásároljanak, szellemi vagy ipari termékeket hozzanak magukkal és másrészt bevándorló németek alkották a közlekedő csatornákat, amelyekeken keresztül a német kultúra hatalmas folyójából, ha vékony erekben is, a szászok földje mindig, elegendő frissítést és erőt nyert. Ennek a szoros összefüggésnek bizonyága az a tény is, hogy Luther tanításai alig két-három évvel első nyilvános fellépése után a szászok körében elterjedtek és számos hívőre találtak. Ma, a hírlapok és folyóiratok korszakában, a pezsgő irodalmi munkásság folytán mindazok az új ideák, amelyeket a német kultúra termel, sokkal gyorsabban jutnak el a szászokhoz, hogy ott felfogassanak. Megengedem, hogy az eszmék feldolgozásában nem lehet ugyanazt a gyors tempót tapasztalni, azt a gyors növekedést, amelyet a modern ideák fejlődése és egymásra következése mutat. Bizonyos esetekben ez visszamaradottságot jelenthetne, egészében azonban előnyös, mert a szász kultúra — hogy az iskola lélektanának kifejezésével éljek — lassúbb appercepiálása folytán könnyelmű eszmetársításoktól meg van óva. Keresni ennek magyarázatát lehetne a szászok konzervatív jellemében; magam ezt a szellemi konzervativizmust két okra vezetem vissza: elsősorban arra, hogy szellemi ténykedéseik alaposak, másodsorban pedig arra, hogy a szászoknál a műveltség és tudás tekintetében messzemenő demokratizmus uralkodik. Ellenkeznék ezzel az alapossággal nemcsak mindaz, ami jelszó, hanem még azok a jó gondolatok is, amelyeknek egyelőre nincs még eléggé széles induktív alapjuk. Csak akkor, ha ezek az új ideák szolidaknak és megbízhatóknak bizonyultak és ennél fogva bizonyos hivatalos elismerésben is részesülnek, akkor nyerik meg a szászok bizalmát. Ehhez járul az a körülmény is, hogy a szászok között nem túlságosan nagy a műveltségi fokozatbeli különbség, mert bizonyos közepes műveltséggel minden szász ember rendelkezik, ezen a téren is teljes a demokrácia; ennek következménye azután, hogy azok a férfiak, akik a

közepesnél jóval magasabbra emelkednek és új és szokatlan gondolatoktól inspiráltatják magukat, kevésbé remélhetik, hogy megnyerik, sőt igen könnyen erős ellentállásra is találnak; ellenkezik a demokratikus egyenlőség elvével, hogy elismerjem annak a felsőbb-ségét, akivel egy iskolapadon ültem; íme a demokrácia egyik árnyoldala. Ehhez járul még a szász viszonyok kicsinyessége is. Mindenki ismeri a másikat és így az a mondás, hogy senki sem lehet próféta a saját hazájában, kettősen érvényes ennél a népnél. Épen az említett kicsinységénél fogva nincs is mód arra, hogy szellemi munkások külön osztálya alakuljon, mint másutt, ahol ez az osztály az új eszmék hordozója, a lázongó fiatalság, az exaltáltak és gyakran a félbolondok összegyűjtője; a szászoknál erre a célra nincs meg sem a felesleges erő, sem a megfelelő tápláló talaj. Ott, ahol mindenkit hivatása vagy munkaköre a mindennapi kenyérért való küzdelemre szorít és csak az ünnep vagy a pihenés órái valók arra, hogy a kultúra tanításainak termelőtalajul szolgáljanak, esetleg maguk tollat ragadjanak, ott a merész szellemi szárnyaláshoz a szellemi fejlődés hirtelen, ugrásszerű haladásához minden előfeltétel hiányzik: ott csak lassú haladás képzelhető, amely azonban folytonos állandóságával a népnek minden rétegét magával viszi. A kultúra fejlődésének ez a jellemvonása a szászoknál. Ha ezt a tempót a nagyvárosi intellektuális társaság kultúrájának fejlődésével hasonlítjuk össze, talán mutatkoznak némi hátrányok; ha azonban más vidékek kis városaihoz mérjük, avagy összehasonlítjuk a szász nép kultúrnívóját más, vele egyenlő nagyságú vagy nagyobb néppel is, akkor a szász kultúra ebből a mérközésből diadalmasan fog kikerülni.

Az erdélyi szászok műveltségének iskolás jellege van. Ezzel azt akarjuk mondani, hogy a szászok műveltségének túnyomó része az iskola útján vált közkinccsé. A szászok népe iskolanép *par excellence* és büszkéek arra, hogy azok lehetnek. Ebben a tekintetben már évszázados hagyománnyal bírnak. A szász elemi iskolák már a 14. századig nyúlnak vissza. Bizonyosságot erről egy 1334-ből eredő okirat ad. Abból a körülményből, hogy a szászvárosi járás valamennyi falujában létező iskolaépületről tesz említést ez az okirat és hogy a meggyesi járásra vonatkozólag 1397-ből hasonló okirat létezik, annyit szabad következtetni, hogy ebben a században a szászoklakta földön már mindenütt erős talajt vertek az elemi iskolák; ebben a tekintetben a szászok magát Németországot is megelőzték, mert ott a népiskolák csak a reformáció után terjedtek el általánosan. A reformáció természetesen a szász iskoláknak is újabb lendületet adott. Mintha csak visszhangja lett volna Luther Márton híres röpiratának — *An die Bürgermeister und Ratsherren deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen* abban a szabályzatban, amelyet *Kirchenordnung aller deutschen in Siebenbürgen* névvel Honterus János, a szász reformátor 23 évvel később adott ki, melynek egyik igen jelentős fejezete az iskolák felállításáról szól. Honterus alapította az első szász gimnáziumot is, amelyet 1544 december 1-én nyitottak meg Brassóban és amely még ma is alapítója nevét viseli. Néhány évvel később Nagyszébenben és Besztercén szintén állítottak fel latin iskolákat. Ehhez társultak még később a Segesváron

és Meggyesen lévő gimnáziumok. Mind az öt iskola, mint főgimnázium ma is fennáll, ezeken kívül van azonban még algimnázium Szászsebesen és Szászrégenben, főreáliskola Nagyszébenben és alreáliskola Brassóban, tanítóképző Segesváron. A szászok ma 248 elemi népiskolát tartanak fenn, amelyek nagy többségben két- vagy többosztályúak, ezeken kívül 10 felső népiskolát, 4 leány- és egy fiúpolgári iskolát, három földművesiskolát, két kereskedelmi tanonciskolát és számos iparostanonciskolát. Mindezekben az iskolákban a tanítás nyelve a német. 1867 óta a szászok nem veszítettek semmit ezen birtokállományukból, sőt némi gyarapodást is lehet észlelni. A szász iskolákon működő tanerők száma összesen 800, ezek közül körülbelül 100 felsőbb tanulmányokat végzett. Jellemző, hogy az iskolalátogató tanulók száma néhány százal meghaladja az iskolakötelesek számát. Amellett meg kell jegyezni, hogy az iskolafentartó evangélikus szász egyház sokkal hosszabb tanköteles időt ír elő, mint az állam: az 1907. évi XXVII. t.-c. szerint az állam az iskolaköteles időt a 6. életévtől a betöltött 12. életévig írja elő, a szászoknál pedig a fiúgyermek 9, a leánygyermek 8 évig iskolakötelesek. Ezekhez járul még a kötelező továbbképzőiskola a falvakon, amelyet a lányok 16, a fiúk 19 éves korukig kötelesek látogatni.

Az összes szász iskolák a szász egyház rendelkezése alá tartoznak. Ennek hivatalos címe: Magyarország erdélyi részeinek ágostai hitv. evangélikus országos egyháza. Ez az egyház a Királyhágón innen magyarországi négy ágostai-evangélikus egyház mellett, amelyek egy konventben egyesültek, teljesen önálló és független. Autonómiája kiterjed az iskolaügyre, amely ősidőktől kezdve mindig vele volt szerves kapcsolatban. Manapság a felekezeti iskolák ellen sok az aggodalom és az antipátia. Akár jogosultak ezek az aggályok, akár nem, a szász iskolák ellen az elfogulatlanul ítélkezők nem hangoztathatják azokat. Ezekben az iskolákban a konfesszionalizmus, a dogmatizmus, a vallási türelmetlenség vagy szűkkeblőség szelleme sohasem nyert talajt. A szászok egyházi élete is ment maradt mindig ilyen kinövésektől. A szászok racionális gondolkozású nép és a vallási buzgóság annyira távol áll tőle, hogy inkább a vallási indifferentizmus, mint annak ellenkezője miatt kellene panaszkodni. Az evangélikus szász egyház papjai még röviddel ezelőtt kizárólag a tanítók sorából kerültek ki, részint a középiskolák tanárai közül, akik csak akkor kapnak állást a szász középiskoláknál, ha szaktárgyaikon kívül legalább hat féléven keresztül magasabb teológiai tanulmányokat végeztek és egy teológiai vizsgát is tettek, részint szegényebb községekben a tanítók sorából. Mindössze csak tíz év óta létezik még egy külön papi kategória is, amelynek csak teológiai képzettsége van; ennek az új intézkedésnek a szükségessége a paphiányból fakadt. Azáltal, hogy a világi tudományzakokat összekötötték a teológiai tanulmányokkal, már eleve megőrizték az iskolát a felekezeties megcsontosodás veszélyétől, amennyiben ezzel megfelelő ellensúlyt teremtettek. Sokkal inkább lehet arra következtetni, hogy a tanári pályára való készülődés közben néha szenvedett a lelkészi pályára való előkészülés. Az egyháznak és az iskolának ez a szoros kapcsolata a szászok részére annyi kimondott előnnyel jár,

főleg nemzetiségi megmaradásuk szempontjából, hogy senki, még a leghaladottabbak, sőt kimondottan egyházellenesek sem kívánták soha ennek a két intézménynek a teljes szétválasztását.

A tanítók pedagógiai továbbképzése érdekében is sokat tesznek. A tanítók minden egyházkerületben szabad egyesületeket alkotnak, amelyeknek célja a kölcsönösségen alapuló eszmecsere és továbbképzés, amit gyűléseiken előadások és mintaleckék tartásával szolgálnak. Mindinkább gyakorivá válik, hogy népiskolai tanítókat néhány évre szabad-ságolnak, hogy ezalatt az idő alatt valamely egyetemen általános tudományos szakokban, pedagógiában és módszertanban műveljék magukat. A szász gimnáziumok alapvonása határozottan a humanisztikus. A latin nyelv tanítására nagy súlyt helyeznek, ha nem is viszik annyira túlzásba, mint a németországi gimnáziumokban szokásos. A görög nyelv tanulása a felső osztályokban kötelező. Nem az a törekvése ezeknek az iskoláknak, hogy a tanulóknak az utilitárius felfogás szerint lehetőleg sokat nyújtsanak, állítólag jövő hivatásuk részére használható ismeretekkel lássák el őket, hanem az, hogy a tanulókat gondolkodásuk szigorú fegyelmezésére és a munkára neveljék. Emellett azonban nem zárkoznak el a modern tanulmányi tárgyak jelentősége elől sem és a természettudományi oktatás például teljesen a biológiai irány felé halad. Dicsekvés nélkül lehet állítani, hogy a szász középiskolák az ország legjobb iskolái közé tartoznak és törekednek arra, hogy tanulóiknak olyan képzést adjanak, amely a tudományok komoly művelésére megfelelően előkészíti őket.

Az iskoláknak említett nagy száma kétségtelen jele annak, hogy a szászok mennyire törekednek a tudásra, de anyagi szempontból vizsgálva a kérdést aggodalmakat is kelthet, amelyeknek több mint egy emberöltő óta ismételtlen kifejezést is adtak. 215.000 ember részére kerekszámban 300 iskola áll fenn, minden 716 lélekre esik egy iskola és a túlnyomó számban földműves népnek 27.000 főjére egy nyolcosztályos középiskola vagy vele egyenrangú tanítóképző jut. Ezek az iskolák olyan anyagi áldozatokat követelnek, amelyeket a szászok a mindinkább növekedő drágaság közepette hosszú ideig már nem bírnak el. Előbb-utóbb kénytelenek lesznek, ezt a túlságosan nagy szellemi fegyverkezést redukálni, épen úgy, ahogy a nevelőiskolák egy részét is át kell majd alakítani ipari szakiskolákká. Ennek megvalósítása a jelenben még azon múlik, hogy azok az iskolafenntartó városok és körök, akiket a redukálás és átalakítás érne, még nem tudták elhatározni magukat arra, hogy lemondjanak mai iskoláikról. A szükség azonban, amelynek a szászok fejlődése annyit köszönhet, ebben az esetben is egységes és az összesség érdekeit szem előtt tartó megoldást fog e kérdésben eredményezni.

A szászoknak nincs főiskolája. 1844-ben alapítottak ugyan egy jogakadémiát, de a kormány a nyolcvanas években betiltotta annak működését, mert a német előadási nyelvet nem vélte megengedhetőnek.

A kultúra művelésének feladatát iskolákon kívül többek között két tudományos egyesület végzi: az egyik az 1840-ben alapított Erdélyi Honisme Egyesület (*Verein für siebenbürgische Landeskunde*) és az Erdélyi Természettudományi Egyesület (*Siebenbürgischer Verein für*

Naturwissenschaften), amely már 60 év óta fennáll. Az előbbi a szász történelemnek, nyelvkutatásnak és etnográfának szenteli tevékenységét és havi értesítőn kívül, amelyben kisebb dolgozatokat közölnek, félévenként terjedelmes archívumot bocsát közzé, amelyben nagyobb munkálatok is megjelennek. Ez idő szerint legnagyobb és legfontosabb kiadványa az erdélyi szász nyelvjárási szótár, amely évtizedes előmunkálatok után most már gyors egymásutánban jelenik meg. 1892 óta ez az egyesület adja ki az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című munkát, amelynek eddig megjelent három kötete az ismert dokumentumokat 1191-től 1415-ig közli és dolgozza fel. Mind a két kiadvány tudományos színvonalon áll és nyugodtan sorakozik minden ezen a téren megjelent munka mellé. A Természet-tudományi Egyesület évkönyvet ad ki, múzeumot tart fenn és népszerű felolvasásokkal igyekszik a természettudományokat megkedveltetni és terjeszteni. Legjelentősebb kiadványa az a dolgozat, amelyet az egyesület elnöke írt, aki polgári foglalkozására nézve — és ez jellemző nagyon — vaskereskedő, de aki főiskolai tanulmányokat végzett és most is szabad óráiban fáradhatatlanul kutat. Ebben a dolgozatban gazdag ténybeli adatokkal felszerelve, az a hipotézis van kifejtve, hogy az anyagcsere tökéletlensége adja meg a fejlődésnek, a létért való küzdelemnek egyik sarkaló momentumát. Ez a dolgozat tehát a darwinizmus fejlesztését célozza, a legmodernebb tudományos problémákat feszegeti.

A szászok között egész sora él a buzgó és tehetséges tudományos munkásoknak, világhírű tudósok közöttük azonban nincsenek. Mert hiányoznak itt, mint már volt szó róla, a szászoknál olyan anyagilag független emberek, akik tisztán tudományos tevék egységnek szentelhetnék életüket és nincsenek meg azok a szükséges tudományos segéd-eszközök sem, amelyek nagy kultúrközpontokban rendelkezésre állanak. Amit a szászok a tudományos téren tudnak produkálni, azt csak abban az időben tehetik, amelyet a mindennapi élet gondjaitól tudnak elcsípni. De azért igen gyakran lehet olyan férfiakkal találkozni, akiknek meglepően sokoldalú tudása egyéniségükben harmonikusan fel van dolgozva. A szellemiek terén, amint arra már a bevezetésben rámutattam, a szászok receptív tehetsége sokkal nagyobb, mint a produktív készsége.

Elsősorban áll ez a költészetre nézve, amelynek adományát a sors a szászoknak igen fukar kézzel osztotta ki. Nagy költői egyénisége a szászoknak egyáltalán sohasem volt, még kevésbé elsőrangú költője. Néhány történelmi dráma és elbeszélés, majdnem mind helyi érdekű tartalommal, mély érzéssel, de primitív technikával írva; kevés, igen rövid életű líra, néhány falusi történet, sikerült népies nyelven írott elbeszélések és színművek, a legújabb időben néhány irodalmi kísérlet a legmodernebb irodalom nyelvén: ez minden, amit a szász költészet saját eredményének mondhatunk, ami alapjában véve igen csodálatos olyan népnél, mint a szász, amely annyit olvas. Ismerik és szeretik azonban Schillert és Goethét, Heinét és Möricket, ismerik Hauptmann-t és Sudermann-t, Frenssent és Roseggert, Dehmelt és Lilien-cront, Ibsent és Björnson-t. A *Faust* akárhány művelt ember bibliája és magam ismertem egy asztalosmestert, aki Shakespeare-ját majdnem

betéve tudta. Igen sok könyvet vásárolnak és a fiatalabb nemzedék buzgón igyekszik azon, hogy minél több nép- és ifjúsági könyvtárt létesíthessenek. Ezen a téren is észlelhető a demokratizmus, amely még a szellemi kincsek közösségéről is igyekszik gondoskodni.

Hasonlóan vagyunk a zene terén is, ahol nagy recepció mellett majdnem teljesen hiányzik a produkció készsége. A szászok nagyon szeretik és buzgón gyakorolják a zenét. A saját zeneköltészetük azonban csupán néhány dalra terjed. Az egyetlen szász néopera szerzője egy németországi ember, aki másfél évtizedig élt Erdélyben; ő komponálta a népdaloknak egész sorát, amelyek azokká is lettek. Énekelnek és zenélnék mindenütt, a legkisebb falucskában is. Minden városban és nagyobb helységben van ének- és zeneegyesület, amelyek igen komoly célokat tűznek ki maguknak és amelyek megvalósításán nagy komolysággal és kitartással dolgoznak. Van egy szász dalosegylet, amely minden évben előad egy operát. Így előadták a *Don Juan*-t, *A bolygó hollandi*-t, *Lohengrin*-t, *Tannhäuser*-t, úgy, hogy magasabb zenei igényeket is kielégítettek és akárhány gúnyolódásra hajlandó elnémitottak, akik a merész dilletantizmust akarták ostorozni. Ezek a sikerült előadások legjobb bizonyosságai annak, hogy valódi lelkesedés, ideális célokért való önzetlen áldozatkészség és szigorú diszciplína az egyest önmaga fölé emelve, szinte hihetetlen eredmények elérésére képesíti. Ilyen jelenségek fényes bizonyítékot adnak arról, hogy itt él a kultúrára való törekvés és buzog a kultúra készsége.

A képzőművészetekkel szemben a szászoknak sokkal aktívabb szerepük van, mint a költészettel és a zenével szemben. Az építészetnek és iparművészetnek náluk jelentékeny múltja van, a festészet terén pedig mai napság sikerrel működnek. A szászok Nyugateurópától tanultak régebbi időkben az építészetet, amelynek alkotásai akkor majdnem kizárólag templomok voltak; de amit onnan sajátítottak el, azt nagy ügyességgel tették és saját egyéniségükhöz alkalmazták. A templomok egész sora mutatja, hogy a szászok előbb a román, majd a gótikus stílust áptolták; ezeknek az alkotásoknak részlete elárulja, hogy az építők érett, fejlett műizlésű emberek. Különlegesen szász jellegűek a templomvárak és vártemplomok, amelyeknek az volt a célja elsősorban, hogy az ellenség támadásai ellen védelmet adjanak és amely épületek ma is mutatják még, hogy a szászok mily szerencsésen tudták az erő és szépség követeléseit egyesíteni. A régiebbkori szász iparművészet is az egyház szolgálatában állott. A szász templomokban számos bizonyítékára lelünk annak az iparművészeti készségnek, amelyet kő- és fafaragók, fémöntők, festők, mülakatosok és aranyötvsők munkájukba öntöttek és a valódi szakértő igen gazdag és értékes anyagot fog bennük látni. A szász iparművészet legfejlettebb ága a műötvség volt. Az aranyötvsők céhe volt a 16. és 17. században a szász városokban a tagok számára nézve legnagyobb céh és ők voltak Magyarországon a szepességi német városok aranyötvsőcéheivel együtt ennek a műiparnak egyedüli képviselői abban az időben. Természetes, hogy a Magyarország északán és délkeleten élő németység között igen szoros összeköttetés volt akkor, aminek bizonyossága az is, hogy az ötvs-munkák motívumai és a kivitel módja igen hasonló. Hann Sebestyén,

a kiváló műtővös, aki 1644-ben Lőcsén született és hosszú ideig Nagyszebenben működött, ennek a szellemi rokonságnak legjobb kifejezőjévé és szimbólumává vált. Az ő nevével zászlóján alakult meg néhány év előtt a szász műbarátok egyesülete, amely célul tűzte ki magának, hogy a mindennapi élet tárgyainak megválasztásánál szinte elveszettnek mondható műízlést a szászok sorában újra felélessze. Ugyanaz a kulturális mozgalom, amely a műízlés nemesítésére és ébresztésére törekszik, fedezte fel újból a szászoknak festészeti képességét, amely készség hosszú időn keresztül rejtve volt. Számos értékes freskó maradt reánk a 14. és 15. századból; a 15. század közepén élt Johannes von Rosenau, aki a nagyszebeni templom északi oldalán levő nagy falfestményt készítette, egyike annak a kevés névnek, amelyet a szász festők sorából ismerünk. A legújabb időben a szász nép több tehetséget adott a világnak, akiket már nagyrészt külföldön is elismeréssel említenek; az ő műveik a budapesti tárlatokon sem ismeretlenek már. Ezek a szász festők talán a leghűebben tükrözik vissza a szász egyéniséget: közös jellemvonásuk a rajz rendkívüli pontossága, az élethűség és a részletekbe való szeretetteljes elmerülés, szóval a legnagyobb lelkiismeretesség. Nem dolgoznak olcsó hatásokkal, nem hízelegnek a közönség átlagízlésének, de nem is akarnak ámulatba ejteni; a művészi meggyőződés becsületessége előttük a legfőbb parancsolat. Hiányoznak azonban másrészt művészetükből a merészség, a nagy vonások és a könnyed grácia; az a szolid polgári tudás nyilatkozik meg ebben a művészetben, amely a szász kultúrának általános jellemvonása. Nem keltenek ezek az alkotások felűnést, de ha valaki véletlenül szemügyre veszi őket, akkor megnyerik az illető állandó becsülését és szimpátiáját.

Az előzők során említettem, hogy a szászok, erős szolidaritási érzéktől és valódi demokratikus szellemtől eltelve, azon igyekeznek, hogy egységes, minden részében jól átdolgozott szervezetre tegyenek szert. Ez a munka sohasem szünetel. Minden individualizmusuk dacára — amely valódi öröksége német eredetüknek és sokszor kevésbé örvendetes eredményeket, szakadást és pártoskodást is okoz, amelyeknek semmi tárgyi alapjuk nincs — a szászok érzik egységességüket és egybetartozásukat, és ez a hatalmas erő legyőzi mindig a centrifugális áramlatokat. Az a szilárd külső szervezet, amellyel régebben a municipális és politikai autonómiájuk folytán rendelkeztek, már régen nincs meg és ezt az autonómia, amellyel az általuk lakott városok és megyék ma bírnak, még részben sem pótolja, már csak azért sem, mert ezek a közigazgatási szervek nem lehetnek tisztán szászok. A legerősebb összekötő kapcsolatot a szászok egyháza képezi, nem protestáns szász nem létezik, valamennyien egy egyházhoz tartoznak. Az egyházat népegyháznak szeretik elnevezni. Ennek az alkotmánya három fokozatból épült fel; ez a két alsó fokozaton a világi elemeknek igen széles, a legfelsőbb fokozatban pedig paritásos jogokat biztosít. Az egyház szervei a szabadon választott papok, akik nemcsak lekipásztorok és az oktatásügy felügyelői, hanem falun a nép életének minden megnyilvánulásánál ők a vezetők, sokszor még a közigazgatási életben is. Tekintélyt nekik már nem a hivataluk ad, hanem az a tevékenység,

melyet mint a nép igaz barátai a köz szolgálatában kifejtének. Az egyház és iskola szorosan kapcsolatos, de kapcsolatosak velük az árva-, beteg-, és szegényügy gondozása is; a falvakon a hagyományos ifjúsági szervezeteket a nőtlen ifjak és hajadon leányok egyesüléseit is, a *Bruderschaft*-ot és *Schwesterschaft*-ot a pap vezeti és támogatja tettel és tanáccsal.

Az egyház tehát mélyen belenyúl a nép életébe, összeköti azokat, akik távol laknak, egyesíti a népnek szétforgácsolt elemeit külső és eszmei egységgé. Ezen az egyházi kapcsolat kívül még számos összekötő fonal ágazza be a szász népet, tekintet nélkül arra, hogy milyen távol és melyik közigazgatási területen laknak. A szászok politikai érdekeit a képviselőházban egységesen a valamennyi szászok által lakott képviselőválasztókerület által kiküldött központi választmány szolgálja. Az egyesületeknek egész sora működik, amelyek a legkülönbözőbb szempontok szerint egyesítik kebelükben a különféle vidékeken lakó szászokat. Két ilyen egyesület, a Gusztáv Adolf egyesület és az Általános Nőegyesület a jótékonyosság szolgálatában áll és szorosabban kapcsolatos az egyházzal. Az Erdélyi Honismerő Egyesületet és a Természettudományi Egyesületet, nemkülönben a Hann Sebestyén Műbarátok Egyesületét, mint a kultúra speciális szolgálatában álló egyesületeket már említettem; ezek mellett lehetne említeni még az Erdélyi Kárpátgyesületet és az ének- és tornaegyesületeket is. Közgazdasági célú egyesületek a Mezőgazdasági Egyesület, a Raiffeisen-szövetkezetek központja és az iparkongresszuson időnkint egybegyűlő helyi ipari egyesületek. Mindezeknek az egyesületeknek az a közös célja, hogy az általuk elért haladás az egész nép javára szolgáljon, másrészt azonban az erők egyesítése útján az eredmények fokozása. Különösen áll ez a két legutóbb említett, a mezőgazdaság szolgálatában álló egyesületre. A Mezőgazdasági Egyesület, amelyet 1845-ben a városi intelligencia teljesen önzetlenül alapított, a szász mezőgazdaság körül mérhetetlen érdemeket szerzett és mind a mai napig azon munkálkodik, hogy előadásokkal, tanfolyamokkal, hetilappal, anyagi támogatással, közös beszerzési és üzemi központok szervezésével, kiállításokkal, versenyekkel stb. a fejlődés legmagasabb fokára emelje a szász mezőgazdaságot. Hogy a szász mezőgazdaság messze felülmúlja hazánk mezőgazdaságának átlagát és hogy itt joggal lehet mezőgazdasági kultúráról beszélni, azt Dorner Béla két év előtt megjelent terjedelmes munkája: *Az erdélyi szászok mezőgazdaságáról* tartózkodás nélkül elismeri. A szász paraszt a modern mezőgazdasági technika minden vívmányát, amennyiben azok kisüzemekben felhasználhatók, lépésről lépésre magáévá teszi; nagyobb gépeket az erre a célra külön alakult szövetkezetek útján meg tudnak szerezni. A lassan, de azért szinte valamennyi szász községben folytonosan keresztülvitt tagosítás által a szász gazda intenzívebben művelheti földjét és egyzersmind megszabadult birtoka számos élőködőtől is, amely azelőtt fogyasztotta keresetét. 30—40 évvel ezelőtt a szász paraszt igen könnyen adta el földbirtokát csekély pénzért a földéhes románoknak. Ma azonban a tapasztalatokon okulva, szívós kitartással ragaszkodik hozzá, sőt igyekszik földbirtokát szaporítani. Ebben nagy segítségére

van az amerikai pénz is, amelyet az Óceánon túl éveken át folytatott nehéz gyári munkával keres és amelyet azután hazahoz. Vannak falvak, amelyek Amerikából hozott pénzzel szinte teljesen regenerálódtak. Segítségére siet a szász parasztnak ezenkívül a Fr. W. Raiffeisen rajnavidéki polgármester példája szerint alakított előlekpénztár is, amelyeket 1885-ben dr. Wolff Károly, a nagyszebeni Általános Takarékpénztár jelenleg is működő igazgatója, vezetett be a szász földön. Ma összesen 163 ilyen szövetkezet működik; egy központban egyesültek, amely a fentemlített takarékpénztárra támaszkodik. Ezek a Raiffeisen-pénztárak a mezőgazdasági hitel kérdésének problémáját igen helyes módon oldották meg, amennyiben a kölcsönös segítség elve alapjára helyezték azt. Ezeknek a szövetkezeteknek nagy értéke ezenfelül abban rejlik, hogy gazdálkodásra, takarékoskodásra és a közösség érzetének kifejlesztésére nevelnek; ezt az utóbbi célt azzal szolgálják, hogy a pénztárak minden nélkülözhető tiszta hasznot közcélokra fordítanak.

Ezt az alapelvet azonban nemcsak a kis falusi szász pénzügyintézetek követik, amelyeknél csak igen jelentéktelen pénzügyösszegekről van szó, hanem a szász pénzügyintézetek általában. A legrégebb takarékpénztárak az országban a szászok birtokában vannak. A Brassói Általános Takarékpénztárt 1835-ben alapították, hat évvel később a Nagyszebeni Általános Takarékpénztárt. Ezeknek az alapításoknak mind a közérdek volt a vezetője, küzdeni akartak az uzsorával és a nép takarékosági érzékét akarták növelni. Ezeknek a nagyobb intézeteknek példája szerint az évek folyamán majdnem valamennyi szászok lakta városban és nagyobb faluban kisebb-nagyobb pénzügyintézetek alakultak. Ezeknek az intézeteknek alapszabályaiban majdnem kivétel nélkül meg van az a rendelkezés, hogy a tiszta nyereség egy részét kulturális- és közcélra kell fordítani, a részvényeseknek pedig több osztalékot, mint amennyi a mindenkor betétkamatláb, nem szabad fizetni. Ezen a módon azután iskolákra és más kulturális célokra százezrek jutnak és a részvényesek megelégszenek 4—4,5% kamatozással részvényeik után, dacára annak, hogy 80—100 vagy még több százalék osztalékot kaphatnának. Ezekben az intézetekben még ma is él az ősrégi szász szövetkezeti eszme. A szász telepítések lakossága tudniillik a bevándorlás óta az újabb időkig tulajdonképpen tiszta szövetkezeti alapon állott. A földbirtok ideálisan a közösségé volt, amely az egyes birtokot ügyszólván csak visszavonásig adta oda és amely a család kihalása után újra visszazáll a közösségre. Nem is került más felosztásra, mint az udvar és a szántóföld; az erdő, a legelő és a víz a közösségé maradt, amely azt közösen használta. A szántóföldeket is kötelezően közösen kellett megművelni, amely kényszernek mindenestre meg voltak a hátrányai a mezőgazdaság fejlődése szempontjából, de meg volt az a nagy előnye is, hogy az összetartozandóságnak és egységnek érzését törhetetlenül megszilárdította. Modern formában még ma is létezik ez a „szász szocializmus”, a hogyan nevezni szeretném. A szász részvényes nem tekinti magát az intézet tulajdonosának, hanem inkább csak munkatársnak azon a munkán, amely a közvagyon kezelésében áll és jogtalanságnak tekintené azt, ha valaki ezen az úton akarná

magánvagyonát gyarapítani. A szászok különben elvárják minden fajtársuktól, aki anyagilag megerősödik, hogy vagyonából minél többet áldozzon a köz javára és ez a várakozás igen gyakran teljesedik is. Annál könnyebb ez a gondolkozás és általában a demokratikus érzés, mert a szászok között sem műveltség, sem szociális viszonyok nem okoznak túlságosan nagy elkülönülést. A szászok között alig egy-két valóban gazdag ember van, nemesség és nagybirtokos osztály egyáltalán nincs közöttük, viszont nagyon csekély a tulajdonképpeni értelemben veendő proletariátus is. A szászok nyolctized része a földművesekhez tartozik, a városi lakosság alig kéttizedrészt tesz ki. Az utóbbiaknak a legnagyobb része kisiparos és kiskereskedő, igen kevés a nagyiparos és nagyobb kereskedő, néhány száz jobbfitetésű bankhivatalnok van közöttük és a hátralevő mindenestre azonban aránylag igen nagy töredék pap, tanár, tanító, orvos, ügyvéd és akadémiai képzettséggel bíró hivatalnok. Ez a tény is megmagyarázza azt, amit már említettem, hogy a szászok kulturális ténykedései miért nem emelkednek magasan az átlag fölé, de azt is, hogy az egész szász népet ezáltal lehetett egyöntetűen kiművelni, ami kétségtelenül nagyban hozzájárult a szászok fennmaradásának biztosításához. Egy ilyen kis közösség nem is viselhetett volna el túlságosan nagy elkülönülést, az egyes rétegek sokkal gyengébbek lettek volna, semhogy megmaradhassanak.

A munkában és küzdelemben gazdag évszázadok bizonyos jellemvonásokat adtak a szászoknak, amelyek átmentek kultúrájukba is. Ezekről a megfelelő helyen megemlékeztem. Más jellemvonások megint örökségei a fajnak: a nyugodtság, józanság és elővigyázatosság, amelyek persze néha határozatlansággá és bizalmatlansággá fajultak el és azt a megjelölést, amelyet a szászokra a középkorban alkalmaztak: *circumspecti ac prudentes*, „körültekintők és okosok” gúnynévvé változtatták. Igaz ugyan, hogy a gúnyolódok gyakran nem ismerik azokat a körülményeket, amelyekkel a szászoknak számolniuk kell. Másik német tulajdonsága a szászoknak a rendszeretet és a szigorú igazságérzet. Ennek az utóbbi tulajdonságnak azonban meg van a túlhajtása is: a szász mindig követeli igazát és pörlekedő. Ezt a szász vidéken működő bírák jól tudják: a büntető bírának a szászokkal szinte soha sincsen dolga, a polgári bíróságok előtt pedig úgyszólván semmiségekért igen nagy tömegben a leghosszadalmasabb pereket folytatják. A törvényt a szász nagyon tiszteli és eléggé naiv ahhoz, hogy elhiggye, hogy azt mindig meg is szokták tartani. Végül még egy tulajdonságukat akarom kiemelni, amely szintén hozzátartozik az eredményes kultúrmunka előfeltételeihez: a szász fegyelmet ismer. Ez pótolja nála annak az erőnek jórészét, amelyet más népnél a tömeg és az anyagi erő ad meg. Ennek a szigorú fegyelemnek jegyében a szászok kultúrmunkája a jövőben is eredményeket fog még elérhetni.

A szászok partikularisztikus és ultrakonzervatív nép hírében állanak. Az első szemrehányást illetőleg megengedem, hogy népem tényleg bizonyos értelemben tartózkodó, sőt exkluzív. De azt sem tagadom, hogy ezt helyesnek tartom, mert ezek védekező eszközök, amelyekre a szászoknak feltétlenül szükségük van. Ha ezekkel nem rendelkeztek volna már elejétől kezdve, régen beleolvadtak volna kör-

nyezetükbe. A jelenben ez a veszély még fokozottabb mértékben fenyegetné őket. Népük kicsiny számánál fogva a szászok nem lehetnek más nemzetiségbeliekkel szemben olyan fényűzők, hogy tárt ajtókkal fogadják őket. El kell tűrniök inkább a szűkkeblűség szemrehányását is. Ami a túlzott konzervativizmust illeti — amelyet nem akarok tagadni, hiszen magam mutattam reá a szászok ezen alapjellemlévonására és így igyekeztem azt megmagyarázni — itt olyan körülményre akarom felhívni figyelmüket, amely ezt a tulajdonságot más oldalról fogja megvilágítani. Ha csak némileg sikerült is a szászok kultúrájáról képet adnom, akkor t. hallgatóim megtudhatják abból, hogy a szászoknál már sok olyan berendezkedés él, amelyet más nagy kultúrközösségek még az elérendő ideálok sorában említenek csupán. Ilyen például a teljes demokrácia, amelynek az a törekvése, hogy minden rendelkezésre álló erőt szabad érvényesüléshez segítsen; vagy ilyen a népoktatás szervezete, amelynek előbbrevitelét minden szász ember szívében viseli. Lehet-e csodálkozni azon, hogy a szászok egészen hidegek a modern jelszavakkal szemben, amelyek ott, ahol azokat kiadják, a valódi haladás útját jelölik? Hogy mennyiben jelölik, azt nincs módomban megítélni. Ha ezek a jelszavak megvalósulnának, akkor sem hoznának a szászok számára sok újat, de az ő kis társadalmuk viszonyai között, igen könnyen lehetnének romboló hatásúak. Ugyanez a magyarázata annak is, hogy a szászok az 1848. év kétségtelenül nagy vívmányaiért akkor nem lelkesedtek valami különösen: az 1848. év szociális téren a szászoknak, akik mindig szabadok és egyenlők voltak, nem sokat hozott, de egy fejlődési folyamatot indított meg, amely nekik olyan károkat okozott, amelyeket csak évtizedek múlva tudtak kiheverni.

Nézzük azonban a jelent. Azt látjuk, hogy a szászok ma is bizonyos élénk mozgalommal és törekvéssel, az általános, egyenlő választójoggal szemben nemcsak hűvösen, de egyenesen visszautasítóan viselkednek. Feltételezem, anélkül, hogy állítanám azt, vagy kétségbe vonnám, hogy az általános választói jog az országa összérdekeit tekintve szükséges, haladást és áldást jelentene. A szászokra nézve nem volna meg ez a jelentősége. Akár jogosan, akár jogtalanul állítják azt, hogy az országban a ma uralkodó osztályok megakasztják a haladást és saját hatalmuk megszilárdítása érdekében elnyomják a többi osztályokat, az általános választójog pedig arra volna hivatva, hogy az erők szabadabb érvényesülésének politikai és szociális téren utat nyisson, mégis a szászok viszonyaira nem lehet ezt a tételt alkalmazni. Náluk nincs uralkodó osztály és nincsenek elnyomottak. A mai állami berendezkedés arisztokratikus jellege azonban segíti a szászokat kultúrájuk fenntartásában, mert dacára annak, hogy az általuk lakott részekben számban jelentéktelenebbek, mégis mérvadó és vezető szerepet töltenek be ott. Ez olyan nagyfontosságú jelenség, melyet nem szabad szem elől téveszteniök. Nagy népeknél az állami szervezet biztosítja a kultúra megerősödését, ennek a szervezetnek gyengítése vagy megsemmisítése a kultúra hanyatlását okozza. A szászok természetesen nem alkothatnak saját államot, de számukra ugyanazt jelenti, ha annak a kicsiny általuk lakott területnek közigazgatásába döntő módon befolyhatnak. Az általános választójog megfosztaná őket ettől a befolyástól és politikailag és

közigazgatásilag megbénítaná őket. Ennek szükségszerű következménye pedig az volna, hogy kultúrájuk is gyengülne. Az általános választójog kérdése a szászokra nézve tehát nem politika, hanem elsősorban vitális jelentőségű kultúrkérdés. Önfenntartásuk érdeke parancsolja tehát, hogy a szászok ellene foglaljanak állást.

Az is kultúrkérdés a szászokra nézve, hogy az államhatalom birtokosai ma hogyan bánnak velük. Az előbbieknél említettem, hogy a szászok megtalálták annak a módját, hogyan tudnak nemzetiségi különállásuk hátrányos befolyásolása nélkül a mai modern magyar állam kereteibe beleilleszkedni. Szívesem elismerem, hogy ezt a munkát lehetőleg megkönnyítik számukra. Mindinkább növekszik külön helyzetük megértése hazánkban, sőt vezető helyeken sem zárkóznak el az elől, hogy a szászok egész léte mélyen gyökerezik majdnem nyolcszázados fejlődésükben és hogy kultúrájuk, az ő népük által teljesített munka, az állam szemében való értékük teljesen kapcsolatos német sajátosságukkal és hogy rájuk is lehet alkalmazni azt a mondást, amit egykor a jezsuiták rendjére használtak: *sint ut sunt, aut non sint*, amit kicsiny változtatással úgy lehetne a szászokra nézve lefordítani: „Olyanoknak kell lenniök, amilyenek, vagy egyáltalán nem lehetnek.”

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Marót Károly: A halál legyőzésének filozófusa*

Jézus atyja ácsmester, Sokrates anyja bába, Boehme varga volt és egyik sem született oly messze a prófétaságtól, mint az a szegény, milliomosokkal kokettáló, amerikai újságíró, akinek még nem tudta a világ foglalkozását és hazáját megbocsátani. Mulford végzete, hogy beláthatatlan időig egy különcködő ismeretlen, zsinóron forgatott csoda: gondolatpörgettyű legyen, melyet egyik végén az újatakarás diszkreditált felhőihöz rögzít egy örült gondolatkéz, a másikon pedig egy szelíd, költőmosolyos aggastyán igazgat. Amerika és Platon! *Quotus quisque*, aki ezeknek az eredőjében hinni mer?!

I.

Prentice Mulford filozófus a legelőkelőbb, legklasszikusabb fajtából. Tanításban egyenes folytatója Sokratesnek, a módban és módszerben Platonnak.

Sokrates szerint lehetetlen a rosszat, a hibát akarni, ha a jót, az erényt ismerem. Az igazság ismerete a lelki tökéletesség és a lelki tökéletesség a cselekedet biztosítója. A jóság, az erény, a boldogság tehát egyszerűen tanítás és tanulás dolga. Az emberi léleknek ezt a végtelen optimisztikus felfogását veszi alapul és építi tovább Mulford. Lehetetlen a rosszat, a hibát — a halált megélni, ha a jót, a szépet — az életet akarom. Egész egyszerűen az Élet az akarás dolga; amit erősen, őszintén, a teljesülhetés egész hitével akarok, az megtörténik, annak meg kell történnie. Amilyen kép van az életről lelkemben, amilyen a lelki attitűdöm, olyan az életem. Amit nyugodt, biztos, szilárd akarattal, gondolataim állandóságával akarok, az a Valóság, az Élet. A gondolat erő, realitás, egy-egy köve a sors épületének és amit legtöbbször, legerősebben gondolok, ami hitem és meggyőződésem, az válik bennem hússá és vérré. Nemcsak *wie der Mensch denkt, so ist er*, hanem egyenesen: az ember az, amit gondol. Se jobb, se rosszabb, se több, se kevesebb.

* Most mikor a *Christian Science*, a *Mind Cure* s egyéb lélekgyógyító vagy lélekkuruzsló módszerek a modern lélektan egy részének fokozódó figyelmét is élvezik, nem tartottuk érdektelennek ezen elméletnek egyik legeredetibb képviselőjét olvasóinknak bemutatni. *A szerk.*

Ha hiszem azt, amit mindig hallok és amire gyerekkorom óta tanítottak, hogy a test esendő, öregszik és „dele” után a lejtő — a halál vár reá, az élet lehetősége előtt magam csapom be az ajtót és magam nyitom meg a halál kapuját. Mi sem természetesebb, sőt mi sem jogosabb, minthogy: aki bajt vár, bajt ér. Ha a halál gondolatával foglalkozol, ne csodálkozzál, hogy meghalsz: *tu l'as voulu Georges Dandin!* A gondolat a test fundamentuma és a test úgyszólván síró-nevető csatatera a gondolatoknak. Nincs határ lélek és anyag között: az anyag csak a gondolat formája, ahogy érzékeinknek nyilatkozik (a legtisztább monizmus!)

Le kell szoknunk a halál- és elmulásgondolatokról. A hová gondolatban látom magamat, oda visz a sors. Minél hosszabb, intenzívebb valamely intuíció, annál inkább átfejlődik a Valóságnak azon formájává, amely külső érzékeinkkel érzékelhető. Ha tehát sikerül a testnek gondolattal, szellemi folyamatokkal mindig új életimpulzusokat gyűjteni, sikerül a megújulás lehetőségét a meggyőződés fokáig hinni, a fizikai fogyatkozások, a halál szükségességének oly rövid, aligha kielégítő tapasztalatból keletkezett oly súlyos babonáját, ezt a veszedelmes fixa ideát, levetkezni, ha sikerül belátni, hogy a betegség csak eszköz, mely elhasznált anyagokat vezet le a szervezetből és ha nem hagy el az öntudat, az önbizalom: akkor minden újabb harcból újult erővel fog a test kikerülni, sőt fölemelkedni, míg a kríziseket, vergődéseket állandó ataraxia, majd ezt (az ebben acélozott, állandósult és célhoz vivő mentális folyamatok alapján) a keletiek hosszú, bibliai életkorán, a hindu pranán túl, — a lélek akarateréjéhez mérten, — relatív vagy abszolút halhatatlan hús fogja felváltani.

Amit eddig ez irányban haladt az emberiség, a hinduk, a zsidók mutatják. (Példa a bibliai Enoch élete.) A lélek olyan ura a testnek, hogy a test nem hal meg, hanem dematerializálódik („halál nélkül átmegy Istenhez”). A dematerializáció első lépése a Paulus-féle utolsó nagy ellenség: a Halál legyőzésének. De az emberiség végső célja a testet folytonos regenerációs processzusokkal úgy spiritualizálni, hogy a szellem fejlődő szükségletének mindig megfeleljen, hogy a legközelebbi, szükségelt testforma már mindig készen álljon, mikor a felhasznált régi test sejtjei feloszlásnak indulnak. Erre fel kell használnunk a gyógyítót, a regeneráló, a tavaszerős alkalmakat. Minden körülmények között, minden áron tavaszi reparatúrába kell küldenünk testünket-lelkünket; időnkint, szüksége szerint, pihentetnünk kell a gondolaterőt, mozdulatlanságában, a spontán átengedés passzivitásában exponálni kell a tavaszi életerők rákristályosodásának minden megakasztás, megszakítás kizárásával.

Népszerűre torzítva: az Élet, a halhatatlanság feltétele az, hogy mindig az életre gondoljunk. A halálra gondolni, készülődni ostoba, elhamarkodott előítélet, mely az életünkbe kerül. Csak azért halunk meg, mert számítunk a halálra; szükséges, mert annak hiszem egy belémdiktált, hibás következtetés alapján. Ki mondja,

hogy mert néhány ezer éve úgy esik, mindig úgy lesz és úgy kell lennie, hogy meghalunk? Egyszerűen ne akarjunk és le fogunk a rossz szokásról szokni. A halál nem kopogtathat be hozzám, ha ezt a fogalmat, hogy „meghalni” egyáltalán nem ismerem.

Az ember felujjongna, de könnyei is elötörnek: kár, hogy itt már a strucc-filozófia kezdődik!

II.

Már első bepillantásra elénk tárulnak e filozófiának főgyökerei, melyek az amerikai plutokraták élete szemléletébe nyúlnak. Az író környezetének az emberi életről táplált felfogása tükröződik, ha megtörtén is, filozófiájában. Sokrates technikája az anyjától eltanult bábaművészetet és szobrászati formáló készségét vallja mintájának, Nietzsche filológus iskolájának emlőin táplálta, Aristoteles a nagy természetben ihlette, Pythagoras és Descartes a számok bámulatában és bélyegzőjével foganták filozófiájukat stb. Mulfordra a milliomos környezet, a luxus hatott, a szép és könnyű élet ráncsímító, konzerváló biztatása. Filozófiája erősen plutokratikus hajlamú, feltételei csak a vagyon subintelligendumával szerezhetők meg. A pénz elengedhetetlen, természetes követelménye az ő receptjének: Mindennek kezdete és alapja, hogy lelkünket erőről, bizalomról, hitről beszélő gondolatokkal ültessük be. Sohase haragudjunk (sohase szálljon le a Nap a te haragod felett, mondja a biblia), ne gyűlöljünk, ne szomorkodjunk, ne csüggedjünk, ne exponáljuk csúf, rossz dolgoknak a lelkünket, ne siessünk (az úr nem siet, nem csodálkozik és nem fizet, mondja a másfelé vergáló, magyar gentryhumor), válogassuk meg társaságunkat, mert környezetünk gondolatai, még a ki nem fejezettek is, élő ár, amely magával húz, elsodor, megmérgez. A gondolatok abszorbeálódnak, hipnotizálnak, tirannizálnak; az abszorbeált gondolatok pedig, melyeket szükség szerint megint tettekben élünk ki, a leghatalmasabb és legfinomabb ágens a világegyetemben, akár a jó, akár a rossz létrehozására. Ezért: a bátortalan gondolatokkal inficiáló, szerencsétlen embert, minden tekintet nélkül, mint veszélyeset (mint fertőző beteget, mondhatnók), kerülni kell Ez nem szívtelenség: A szerencsétlenség hiba vagy a belátás hiánya. Nyereséges csak azon ember társasága lehet számomra, akiből a szépség, egészség, erő gondolatai plántálódhatnak belém, mert ezek céljaim javára materializálódnak. Ezért jó társaság a természet (az örök Élet,) az élőfa, állat, ezért a magány, mely ilyen társaság emlékeit hordja és idézgeti. A gondolat élő, megtapadó, megmaradó, valóság voltának alapján fontos a környezet, ruha, szoba stb. megválogatása. Nem szabad olcsóságra, takarékoságra törekednünk; még ha nincs is módunkban, akkor is a drágát, a szebbet, a jobbat gondoljuk magunk elé, esetleg a valóságon túlnézés árán is. Ez lesz az első lépés a siker irányában: Mert minden palota légvár volt először és az elgondolt lég-

várakból realizálódik, lesz a palota. (És — *wie man es sich vornimmt, so hilft einem Gott* — mondja a német közgondolkodás.) Utazzál mindig nagystílusban, szállj meg a legelőkelőbb hotelekben, öltözködjél ízléssel és mindig új ruhákba. (Régi ruhákat viselni: erőpazarlás, mert a régi bajok, évek hordozói és a visszaidézés, még az elmúlt boldogságé is, mint ilyen, már gyengítő.) A kígyó se búvik vissza régi bőrébe, a természet sohasem öltözködik régi színeibe stb. És végre, *last not least*, milyen óriási pénzérték az ára az álmodozás, az elmélyedés-kultusz, a pozitív-gondolat-kifogás, a maga-elhagyás, az ú. n. frissítő, tavaszi reparatura követelményének! Ezek pedig elengedhetetlenek. Igaz. Más a természet és más az ember berendezkedése; de ha az előbbi „Muszáj”-ának az utóbbi „Most nem lehet”-jét szegjük ellene, a Természet „Nyugalom!” parancsának az ember „Munka” jelszavát, mindig az ember húzza a rövidebbet.

Tévedések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy a gazdagság szerepe e filozófia fejlődésében csak magyarázata a keletkezésnek. Nem kulcsa a rendszernek, mert önként következik, magától értetődő minden számba jöhető esetben. A rendszer ugyanis teljesen kizárja a kénytelen szegényeket. Aki bármely dolognak és így a pénznek is a szükségességét belátta s a szükségesen intenzíve akar segíteni, oly erő birtokába jutott, mely már félig célhoz is vitte, mely a valóság csirája, minden magasabb, szebb élet felé haladásnak alapja. Mint már Krisztus mondta: „Kérjete, úgy megadatik nektek, keressetek, úgy találtok, kopogtassatok, úgy ajtó nyitattik”. Az akaró ember már gazdag is, mint ahogy Sokratesnél az okos jó is. Minden magas, szilárd törekvésnek, komoly, eltökélt szándéknak, igaz, ingathatatlan akarásnak teljesülés adatik.

És ez veszi el e luxus filozófiától a luxus fogalmában rejlő gőgös zártkörűséget.

*

Mulford kedvenc és állandó példája: a vállalat, az üzlet-fellendítés szintén filozófiájának közéleti fundamentumára mutat. Külön esszayt is szentel neki. „Hogyan virágoztathatjuk fel vállalatunkat?” Egyebütt is sokszor példázgat üzletfelek érintkezésével. És végre is egész rendszere, melynek homlokfelirata, hogy a non possumus-nak már a gondolata is fertőz és minden valószínűsítési lehetőséget halottá halaványít, mely az élet művészetét és kontárját a nagyszabású pénzember és a szatócs kontrasztjának képletével jeleníti, egész filozófiája — mondom — elbizakodott, amerikai trösztgondolkodás, pont a maradi európaiak dacára!

Ez az igazi amerikai filozófia nemcsak a pénz, hanem a munka szemléletén is hízott. „Senkisémet vihet sikerre egy oly vállalatot, mely nem fogja le egész szívét-lelkét. Állandó érdeklődésed tárgya legyen javítása, öröme emelése. Senkisémet

érhet el sikert oly dologban, melyet gondolatban nem fejleszt és tökéletesít folytonosan. Minden nagy vállalkozás mentaliter újra meg újra átélt gondolat, mielőtt a valóság formáját felölti. Ez a folytonos odagondolás mindig új erőket von a környezetből magához, mint egy oldat, mely szemmel láthatólag kristályosodásnak indul. Ha ellenben abbahagyod vállalatodnak gondolatban való tovább építését és fejlesztését, megindul a pusztulás felé stb.”

III.

Tartozunk Mulfordnak és magunknak a Platón-rokonság külső és belső indiciumaival.

Már az az alapfeltétel, mely az egész rendszer hallgatólag elfogadott kiinduló pontja, t. i. a valóságnak, a meglevő világnak tudatos kirekesztése és — ami ebből folyik — a szükséges kizárások után a megmaradottal folytatott naív, de ép ezért szeretetreméltó manipulálás, mely feledve, hogy csak fantázia-buborék, abszolút szilárd talajon való rendezkedést sejtet: már maga ez a fajta a gyerekesen kedves túlzásnak egyenesen Platonra a legnagyobb és legrégebb költőfilozófusra vezet vissza.

Első pillanatra megkapó az a párhuzam, mely egyfelől a Platón-féle ideák és való tárgyak, másfelől a Mulford-féle való-elmegondolás és gondolatmaterializálódás között vonható. Ha az örökség öntudatlan volna is, — ami valószínűtlen, — kétségtelen, hogy Mulford gondolata a Platón-féle, talán rég elfelejtett és elemésztett alkotómorzsák erjesztése nélkül sohasem kristályosodott volna valóra.

Mindkét felfogás idealisztikus: Platónnál csak az idea, Mulfordnál csak a gondolat az igazán létező. Platónnál a földi világ, annak minden tárgya, a valahol exisztáló, egyetlen, tökéletes ideáknak az utánezatai; Mulfordnál a külső valóság csak „egy imaginarius határvonal”, amelynek hiánya vagy jelenléte a gondolat valóságát egyáltalán nem érinti,* hiszen a gondolat egy valótmozdító ágens, egy létező folyamat, egy belső, láthatatlan szubsztancia-épület, amelynek egy foka jelenti a külsőleg is valót.

A két költő céljához képest azonban más a két-két fogalom egymással szemben való elhelyezkedése. Platónnál az idea az elérendő cél, mit a való világ tárgyai meg akarnak közelíteni. Mulford gyakorlati filozófiájában a gondolatnyésztés az eszköz és a külső valóság az elérendő ideál. (Noha mindkét rendszernek az utilitaritas áll a frontján, az inkább elméletért van,

* L. Sir Galahad, Pr. Mulford essayinek átdolgozásához és fordításához (*Der Unfug des Sterbens*, Albert Langen, München) írt bevezetésének 14. l.

ez gyakorlatot céloz.) Természetesen Mulford külső valója (a boldog halhatatlanság) egyelőre nem ezen világból való valóság, hanem mondhatnók: a valóság ideája. Amit ha elfogadunk:

Platónnál van a mi világunknak egy utánzatokkal megközelített ideája, Mulfordnál egy ideális világnak gondolatokkal megközelíthető célkitűzése. Platón a való fogyatkozásait, Mulford a jövő lehetőségeit hangsúlyozza. Mindegyiknél valami kiáltó eltekintés a valóságtól, gyerekes szembekötősi játék a tényekkel és a gondolatnak, mint eleven valóságnak kezelése a valóságnak (vagy mint lényegtelen utánzatnak, vagy mint elérhető lehetőségnek) bizonyos fokú elhanyagolása közös.

Magában ez a tények elhanyagolása és a gondolat-anyagosítás határozottan mutat a platóni személyesítő, formalizáló költészetfilozófiára. De a részletekben is fel-felbukkan a naiv materializálás. Egy kieselt, nagy tervet sokszor kell hasonló célú és érdekű emberekkel megbeszélni, de nem tetszés szerinti nyilvános helyen, hol a falaknak fülük van, hanem mindig intim, e célra szolgáló, állandóan egy szobában, amit ha soká használunk e célra, oly gondolat atmoszféra keletkezik benne, amely a vállalatot elősegíti, mert új ideák születését gyorsabbá teszi, megkönnyíti, sugallja azokat. Azt az esszét, melyet a „hallgatag óhajlás templomáról” írt, melynek falai közt az odazarándokoltak lelki ereje, akarása felhalmozódott és rásugárzik a segílyt kérő elnyomottra, akarattalan gyengére és felemeli, lehetetlen a Platonra való hangulatmozdító emlékezés nélkül olvasni. Mikor arról beszél, hogy e helyiségben csak rövid ideig szabad majd tartózkodni, nehogy fáradtság vagy alacsony gondolatok belopódzása kezdődjék, ki tud nem gondolni a *Politeia* írójára? Vagy: Nem szinte antik formalizmus, mikor arról beszél, hogy a régi ideákat, hibákat, hogy megszabaduljunk tőlük, formálisan ki kell beszélnünk. Ha van megbízható emberünk, az előtt, ha nincs, menjünk ki a szabad természetbe, elhagyott helyre s ott kiáltunk ki (mint a Midas borbélyja). Mindenki szokjék hozzá — mondja — minden gondolatát szóba formálni. Ezzel gondolatai fizikaiabbakká lettek és fizikai módon eltávolíthatókká: a szó szekér, melyen a nemtelen a lélekből kihordódik.

IV.

Mulford csak esszét írt. Hürokat ütött meg, de a megütött hangot nem aknázza ki. Pedig az ő világfelfogásának érdekes és súlyos következményei vannak és évek múltán, követőitől (kell lenniök), bizonyára megkapjuk e filozófia utópisztikus *Politeia*-ját. Csak egynéhány, épen megirányzott vonatkozást ragadunk ki:

A gyermek és a nő különös tisztelete egyik következménye e tanításnak. A gyermek új testtel rendelkező lélek,

olyan friss lelki erő birtokosa, mely akaratát képes a szülők inferiőrissabb lelki ereje fölé emelni, noha tapasztalatai és intellektusa alantabbra jelölik ki helyét. Amit akar, azt valószínűleg keresztül is viszi. Ezt hívják közönségesen jellemstilárdságnak. Az igazi nevelés ezt a gyerekekkel született lelki erőt felszabadítja és hatóvá teszi benne, nemhogy idegen tetteket és gondolatokat (a magunk példáit) erőszakolna rá. Ma, sajnos, éppen úgy vagyunk, hogy ezer és ezer gyermek nyög a szülői gondolatok és feltolt akaratok tirannizmusa alatt és az emberi sors végzetszerűnek tetsző ismétlődése egyszerűen a szülők öreg hibáinak és tévedéseinek a gyermek ifjú életébe való erőszakos áttelepítése, gondozása és továbbtenyésztése. Helyesen pedig a szülőnek nem lehet más kötelessége, mint hogy a rossz környezetben tartózkodást, mások hibáival szemben való exponált-ságot, a keserű gondolatoknak káros anyagát, szubsztanciáját lehetőleg távoltartsa a gyerektől, egy szóval: csupán a pusztá, prezumpatív körülményteremtés, védelem.

Nem lehet, Mulford szerint, arra tanítani a gyermeket, hogy önmagát kevésre becsülje (A közmorál lomtársagú megállapítása szerint: szerénység az ifjúkor dísze). Soha magadnál jobban senki sem fog becsülni, soha nem győzhetsz meg senkit olyanról — t. i. a magad értékéről — amit magad se hiszel (mert a hitet kinevelték belőled) és ha egy szót sem szólsz, akkor is a benned működő lelkifolyamat hasonló áramokat támaszt, a szavak drójtjai nélkül is, a veled érintkezők lelki telepeiben. Az öntudatot tehát erősíteni kell, nem lenyesni, mert önbecsülésünknek és ezen át mások becsülésének az alapja.

A gyermek családi helyzetéről, egyáltalában a családtagok egymáshoz való viszonyáról érdekes megjegyzések esnek ott, ahol a gondolatokkal való akaratlan zsarnokoskodásról és az igazi rokonokról beszél („A zsarnokság” és „Kik a mi rokonaink?” című essaykben).

A nő és feleség, a feminizmus és házasság kérdése is érdekes lappal illeszkedik e filozófia mozaikjába. („A házasság törvénye”, „Házasság és feltámadás” stb.)

Mivel az asszonyok között sokkal több a tisztánlátó, a férfiakban pedig a valósító erő a fejlettebb, a jó házasságban az asszony és a férfi mint szem és kéz egészítik ki egymást. Ha az asszony megfelelő, igaz társa, ébresztője a maga férfijának, akkor a házasság erőt jelent. A fellelt, igaz asszonyt nem szabad már most a férfinak a maga természetével ellentétes munkákra szorítani. A női „szem” oly finom eszköz, melynek feladatául a házi munkát tenni igazi barbarizmus. A nő ilyen kizsákmányolása az új gondolat-produkálásnak, a férfi munkáját irányító képességének mesterséges tompítását jelenti. Helytelen, barbár önkárosítás, ha a nőben a szenzibilitást, az ő természet-szerű értéket az erő kifejtés természetellenes forszírozásával csökkentjük. Mária választotta — mondja Krisztus — a jobb részt, hogy nem alacsonyodott szolgálóvá, mint Márta.

Ez igazi, lélekből lélekbe folyó feminizmus.

*

A nőkérdéssel szorosan kapcsolódik a coelibatus kérdése. Sok vallás papjaira kötelező, nem mintha a legfelsőbb értelemben vett házasság lehúzná őket, hanem mert egy már majdnem isteni embernek, a papnak szellemileg megfelelő nő, vagyis akivel szemben az ügyis szellemi (szenzibilis) férfi a kiegészítésre szoruló férfiaságot (erőt) képviselhetné, már nem képzeltető a földi élet körében. Az ily házasság könnyen a férfi és nő áldatlan szerepcseréje lenne. A pap lelki ihletésének, a helyette látó szemnek a túlvilágról kell érkeznie; a földi nő mint durvább elem, útjában állhatna.

A hipnotizmus csak a „lelki zsarnokság” egy faja. A telepathia, az összes ú. n. titkos erők: egyszerűen e mentális erőnek, a mentalitás ezen erejének a távolbatolásai, minek oka: az elmélyedésnek (e láthatatlan valónak) nagyobb fokozódása, mélyebb elmerülés, magasabb absztrakció. Csodák pedig egyáltalán nincsenek; minden csoda magja és magyarázata a hit, az erős hinni-akarás.

Ezek a vonások kerekítik ki még némileg a filozófia képét.

V.

Nem akarjuk a prizma összes oldalait a néző szemei elé fordítani. Csak egy, több szempontból érdekes felületére vetünk erősebb fényt.

Már érintettük, hogy a nagy Természet, minden élőlény, fa, állat társasága milyen nevezetes helyet foglal el a gondolatfelraktározás és a mi vele Mulford szerint azonos: a „jövőcsinálás” folyamában. (E filozófiában igazán mindenki a maga szerencséjének a kovácsa.) A hétköznapi gyökér, melyen ez ág lombosodott, okvetlen a nagystílu élet keltette természetes reakció, a nagyvárosi ember önkénytelen vonzódása az ellentét, a „jobb”, a képzelt jobb, a természeti (és természetes) élet felé.

Az élet, az erő gondolatai azok, melyek e társaság útján sajátunkká és így sorsunkká válnak. Minden kultiválatlan, szabad dolog a végtelenről beszél; ezért részegít meg a szabad öröm mámorával az erdő, a hegy, az őstermészet. Ezeknek levegője az örökéletből eredő pszichikai erő. Komolyan, erősen kell a iákat, madarakat, állatokat szeretnünk, hogy a halhatatlanságot szemlélhessük bennük. Főleg a fát ajánlja, mint az emberbe atszivattyúzandó szellemi elemek, örökélő erők átplántálóját: a fa Isten eleven gondolata. És minden élő forma életet jelent a részünkre. Mihelyt a fát, növényt, rovar, madarat, állatot szeretjük és természetes, sértetlen szabadságában hagyjuk és óvjuk: a végtelenség az a része, amely ezek valójából sugárzik, jutalmul reánk hárul. (Természetes következése e felfogásnak

a fák és madarak védelme.) Az erős szeretet, mellyel minden élő iránt viseltetünk, út, mely magához az élethez vezet: eleven erő, nem szentimentális szemlélet! A virág szépsége, a tenger ereje, minden szép, erős dolog, a maga végtelen öntudatában a maga végtelen öntudatával olvad belénk s a szépség, az erő részünké válik.

De e környezetnek nagy szerepe van a rossz gondolat-elemek levezetése körül is. A fiatal, erős, szabad állat, ha szeretettel bánunk vele, abszorbeálja azon gondolatainkat, melyeket szélnek kell eresztenünk, mert ha környezetünkben maradnának, (a gondolat nem fogalom, de valami tapadó-maradó lévőség lévén) újra reszorbeálódnának és — talán, mint a visszalélekzett elhasznált levegő — károsokká, életellenesekké válnának. Ez az ó-zsidó „bűnbak” szokásának jelentősége, melyet évenként, a község reáháritott vétkeivel, a vadonba zavartak. Végre már említettük a természet bizalmas barát-szerepét, mely szerepben hivatva van a szótestbe öltöztetett, materializált gondolatot *faute de mieux* levezetni. Főleg ezen gondolatok azok, melyek a folklóre eme fontos fejezetét, az ember és a természet viszonyát* ilyen új, megkapó világításba állítják s melyekért a szaktudós is hálával tartozik a filozófus újságírónak.

Meg kell jegyeznünk, hogy a környezetokozta egyoldalúság vagy az újat hirdetők vak túlzása minden régivel szemben, nem engedte Mulfordnak a valót látnia. Nem akarja látni az emberben a Természet iránt kétségkívül veleszületett szeretetet. Úgy beszél róla, mint egy felfedezett, ismeretlen tartományról, melybe nem csak hogy lábunkat nem tettük sohasem, de még a létezését is hitetlenül tagadjuk — mi „többiek!” Pedig a népköltészet, a néplélektan mutatja, hogy ez a szeretet erősen kifejezett, csak a civilizációban megkopott, természetes, helyesösztönű, jó hajlamunk, mely minden primitív, ú. n. természeti fokon álló ember egyik kidomborodó jellemvonása. A természeti ember mindig érezte, amit a tudós most „felfedezett”.

A tömeg által való szuggerálás is érdekes világítást nyer a gondolatmaterializálódás felvételével. Ha csak két személy, mindig egy időben, egy helyen, össze tudná hangolni gondolatait a szépség, bölcsesség, erő, egészség kottáira, ezen összejövetelek útjain a mesék csodájáig jutnának el. És a hatás csak nő, ha az óhajtók száma nő. Észak-Amerika indiánjai így keltik a haditánc extázisát. A sokak hallgató láncra hevíti az egy kivánságát. Minél több indiánus irányítja akaratát a cél felé (itt: a táncoló extázisára), annál hamarabb éri ez el a célt, a *trance*-ot). Ugyanígy hat a hallgatóság a szónokra, színészre — és hozzátehetne volna Mulford — ez elengedhetetlen alapfeltétele az u. n. népköltészetnek: A hallgatóság szuggeráló, követő, megértő hajlama nélkül nincs népköltő.

* V. ö. O. Böckel: *Psychologie der Volksdichtung* 15. fejez. és egyéb a Magyar Nyelv, 1909. évf. 35. 1. olvasható cikkekémben id. helyeket.

Végzem ezt, annak a konstatálásával, hogy semmiféle vonatkozásban oly mélyre nem aknázható ez a szédítően új, fejlődésképes és fejlődni hivatott rendszer, mint a folklóre, a néplélektan szolgálatába állítva.

VI.

Mulford elmélete egyelőre még nem győzi le a halált. Mint a csalhatatlan hajnövesztők kopaszsága, úgy cáfol a szegény életkereskedő halála filozófiájára. De tanai, személye, egyénisége ma élő gondolat, Mulford szerint tehát élő valóság a világ lelkében. És ez is halhatatlanság.

A filozófia történetében röviden fel fog róla jegyeztetni:

A sokratesi filozófia utilitárius végeredményét, hogy „aki tudja a boldogságot, már meg is szerezte (csak a tudása fokától függ, mennyire?)”, megspékelte az „akarás” hangsúlyozásával olyanformán, hogy „aki tudja a boldogságot, az akarja és evvel már meg is szerezte”, de egyfelől a boldogságot a tágítási határ felsőfokával (az örök élettellel) helyettesíti, másfelől ezt a végpontot egyelőre, fentartott engedékenységgel, a lehetőség (az elérhetőség) szerény és kényszerült kerékkötőjével akasztja meg az emberi elbizakodottság lejtőjén. Tehát: „aki tudja az örök életet, hogy van, és akarja, az megszerezheti, csak akaratának erejétől függ, mennyire. — Egészében ma még: *non possumus*. Tanuljunk meg jobban hinni és akarni.”

A Halál vakító kaszáját azonban kissé bevonta az ő lehellete. Eddig nem mertünk vele szembenézni. Ha ma már nem vakít, holnap helyet fogunk rajta keresni, ahol kicsorbíthatnók.

Erdélyi Viktor: Széljegyzetek a románkérdéshez

„*Muntii nostri aur porta
Noi cersim din poartă în poariă.*”^{*}
(A mócok népdalából.)

Későbbi alkalommal fogom részletesen bebizonyítani, itt csak rámutatok néhány példa kapcsán a román nemzetiségi kérdés egyik legveszedelmesebb méregfogára. Arra, hogy a magyar kormányok közönnyel nézik, sőt előmozdíják a románság, a magyar állampolgárok húsz százalékanak gazdasági lezüllését. Szűklátkörű államférfiaink azt hiszik, hogy ezáltal szolgálatot tesznek a magyarság ügyének és képtelenek megérteni, hogy ebbe a lelketlen „akció”-ba elsősorban a románok között lakó magyarság pusztul belé erkölcsileg és anyagilag, de ezenkívül az egész ország gazdasági életére is benítólag hat. Másodsorban rá akarok mutatni arra a tényre, hogy a román nemzetiségi kérdést a magyar közigazgatáson kívül a mai jogszolgáltatás is úgy kezeli, hogy becsületére válna még a macedón törzsek jogszolgáltatásának is. Röviden: hogy akire kimondják azt a

* Hegyeinkben arany terem, mi pedig koldulva járunk kapuról-kapura.

szót: oláh, az *vogelfrei*. A románok részére egészen külön joggyakorlatot hoztak divatba, amelynek a főjellemvonása a törvénytelenység, az igazság és a méltányosság hiánya, és ehhez tartja magát a falusi baktértől a belügyminiszterig minden fórum. Ennek a külön joggyakorlatnak rendesen valami helyi panama lappang a háttérébe, de ezek előtt szemet hunynak — magasabb nemzeti szempontból.

Az egyes esetek óriás tömegéből csak néhány példát hozok fel és ezekkel igyekszem közelebbről megvilágítani a kérdést.

A legutóbbi úgynevezett képviselő-választás előtt néhány nappal Dr. Bánfi István bucsumi* körorvos a vendéglőben találkozik néhány barátjával. Természetes, hogy csakhamar a választásokra terelődik a beszélgetés és az orvos fogadkozik, hogy nem Szász Józsefre, a főispán fiára, hanem Vaidára fog szavazni. Barátai kételkednek ebben és a vita hevében az orvos tréfásan azt mondja, hogy: „a ménkö csapjon abba aki nem Vaidára szavaz.” Ezt a kijelentését egy haragosa besúgja Imreh József főszolgabírónak, aki rögtön fegyelmet indít ellene és egyharmadra redukált fizetéssel felfüggeszti az óriás, tüdővészszel, szifilissel és járványos bajokkal fertőzött körzet orvosát.** És a felfüggesztés két évig tartott; két évig húzódott a fegyelmi ügye a főszolgabírótól a belügyminiszterig és vissza, míg végre a múlt hónapban eldőlt. Az orvos eljárásában fegyelemsértést találtak és ezért ötven korona bírság megfizetésére ítélték azt az orvost, akit már két éven keresztül megfosztottak törvényellenesen fizetése kétharmadrésztől. És ne feledjük, hogy ez az ügy megjárt minden fórumot a belügyminisztériumig, vagyis nem elszigetelt eset, hanem tipikus kórjelenség.

Hogyha így bántik a magyar közigazgatás az orvossal, elképzelhető, hogy milyen a jegyző sorsa a román vidéken. Erre vonatkozólag ezen alkalommal térszűke miatt csak a két mogosi jegyző esetét hozom fel.

Az egyik még a koalíciós időben történt. Egy három napos úri muri végén, cigányzene, pezsgőütegek és pincérlánysikongás zaja közepén föbelőtte magát Papp Miklós mogosi jegyző. Temetése után kiderült, hogy a jegyzőség jövedelmének, a beszedett adóknak nagy részét ellopta. Kiderült, hogy adónyilvántartást, pénztárkönyvet hét éven keresztül nem vezetett. És bár a tudatlan népre még a marhaállomány után marhafejadót is vetett, maga otthon szegényesen élt. A lopott pénzt kártyán nyerték el tőle az urak, vagy pezsgőt fizetett nekik. Nem azért, hogy garázdálkodását elnézzék, sőt csak azért lopott, hogy a lopott pénzzel megvesztegesse azokat, akiktől sorsa függött. Mert Papp Miklós körözött katonaszökevény volt és mint

* Úgy Bucsum községnek, mint a legtöbb erdélyi román nevű községnek újabb magyar nevet adtak, de mivel ezeket a nép nem ösmeri, sőt a hatóságok is csak részben használják és az új név felkutatása sokszor alig legyőzhető akadályokba ütközik, kénytelen vagyok a köztudatban levő és tényleg használt neveket használni.

** Az alsófehérmegyei közigazgatási bizottság fegyelmi választmányának 1830—1912. k. b. számú döntése.

körözött egyén jegyzősködött, lopott hét éven keresztül. Felebbvalói tudták ezt, de hallgattak, mert Papp Miklós jó pajtás volt.

Utána komoly, tisztességes ember lett a mogosi jegyző, egy román ember, Hosszú Teofil. Az új jegyző három év alatt rendet teremtett körzetében, letörlesztette a koldusszegény nép nyomasztó adósságainak nagyrészét. Amíg a rendcsinálás folyt, addig csak apróbb kellemetlenségei voltak a sovén és korrupt főszolgabíróval,* de a helyzet alaposan megváltozott amikor a jegyző útjába mert állani a főszolgabíró, nemes Imreh József panamájának. Imreh József ugyanis paktumot kötött a mogosi román pappal, hogy megvéteti annak házát a községgel. A pap 12.000 koronát akart a rozoga, lakhatatlan** házért a községen bevasalni. Nagy csendben, a körjegyző távollétében a főszolgabíró meg is szavaztatta az analfabéta községi képviselő-testületi tagokkal a házvétel ügyét, de a hazatérő jegyző megfellebbezte. És most következett az a fordulat, amelyhez hasonló még a magyar közigazgatásban is alig található. A főszolgabíró bűntársai, a házeladó pap és érdektársai följelentették a jegyzőt a főszolgabírónál, hogy feldúlja a községben a békét, hogy a házvétel ügyében szembe helyezkedik a hatósággal, hogy felettes hatóságaival szemben tiszteletlenül viselkedik stb. És az inkább bárgyú, mint erkölcstelen alapú feljelentésre a főszolgabíró 609—1910. számú végzésével elrendelte a jegyző ellen a fegyelmi eljárást és egyharmadra redukált fizetéssel felfüggesztette állásából.

Eddig ez még mindig csak sablonos eset, egy jellemgyöngye magyar köztisztviselő visszaélése, amelyért nem tehető felelőssé a rendszer. De ami ezután következett, az már jellemző fényt vet a rendszerre is. A brutálisan törvénytelen rendelkezést jóváhagyta az alispán,*** jóváhagyta a magas belügyminiszteri† és pedig egyszerűen azért, mert a főszolgabíró „erélyes kezű” a nemzetiségiekkel (értsd: a lakossággal) szemben és a főispán fiának kitűnő kortese volt a magyarigeni ügynevezett képviselőválasztásnál. És a lehetetlen ügyet két és fél évig elhúzták. Két és fél éven keresztül a jegyző havi 44 koronából élt, lakpénzét, más járandóságait törvénytellenesen letiltották, közben természetesen megvették a pap házát a község részére. Sőt azóta a ház már használhatatlanná is vált. Végre az idén, július hó elején döntöttek az ügyben.†† Az ítélet a magánfelek panaszából csak annyit lát beigazolvva, hogy a jegyző tiszteletlen volt felebbvalójával szemben és ezért 100 koronára büntetik a harmadfél évig koplaltatott, meghurcolt embert.

* Okmányok: 1865—1909. főszolgabírói szám, 1865—1909. fszb. szám, 9—1910. alispáni szám, 150,055—1910 IV. a. belügyminiszteri szám, 183—910. fszb. szám, 3708—1911. alisp. szám. 104.443—1911. IV. a. belügym. szám-1460-1912. alisp. szám.

** A ház lakhatatlan állapota mérnöki és városi bizonyítvánnyal igazolható.

*** 10.844: 1910. alisp. szám.

† 43.631—IV. a. 1911. belügym. szám.

†† 14.247—1911. alispáni és 1402—1912. közig, bizotts. számok.

A dolog lényegéhez tartozik az is, hogy a legvadabb üldözés idejében okmányokkal felszerelve egy „radikális” magyar lap szerkesztőségébe ment egy román úr és kérte, védjék meg a szerencsétlen embert. Gúnyos mosollyal utasították el. „Nem adjuk oda magunkat oláh sérelmek propagálására.”

És önkéntelenül is eszembe jut az a meghatározás, amelyet valamikor egy román társaságban hallottam. Akkor visszásnak tetszett de az események igazolják. „Az erdőben vagyunk és rablók támadnak ránk. Mi segítségért kiáltunk, a rablók „gazoláh”-ot kiáltanak és az elősiető csendőrök nem a rablót fogják le, hanem bennünket kötöznek meg a honhaza nevében, hogy a rablók akadálytalanul kifosszanak. Mert mi csak „gazoláh”-ok vagyunk.” És ez a román nemzetiségi kérdés legvégzetesebb szerencsétlensége. Akire rásütik a „dákoromán” bélyeget, az ki van szolgáltatva mindenkinek, azt kénye-kedve szerint kifoszthatja, tönkretelheti bármely jött-ment szolgabíró és a megrabolt ember segélykiáltásaira nem reagál a magyar társadalom, a magyar sajtó, sőt gyakran ünnepi tort ül felette.

Hasonló esetek egész gamadáját lehetne felsorolni, aktaszámokkal fűszerezve. Amikor névtelen följelentésekkel zaklatják a román jegyzőt, hogy könnyebben megszarolhassák,* amikor a román községi bírót elcsapják, mert nem szavazott a kormány jelöltjére** és hasonló képtelennek tetsző ügyek napirenden vannak. A román polgárság, a román intelligencia egész élete a zaklatások, az üldöztetések szakadatlan folyamata és az magyarázza meg azt a türelmetlen, sokszor gyűlölettől szikrázó hangulatot, amellyel oly gyakran találkozunk. És ez a magyarázata annak is, hogy miért nem foglalkoznak, foglalkozhatnak a románkérdés alapos ösmerői a román-magyar barátság megvalósításának kísérleteivel. A mai viszonyok között erről csak az beszélhet, aki tudatlan vagy csalni akar.

Hogyha szenvedések sorozata a román intelligencia élete, úgy egyenesen pokol a népe ott, ahol valami befolyásos kalandor tőkét akar kovácsolni a nemzetiségi ellenszenvből, a szegény nép könnyesvéres verejtékéből, avagy ahol a vokok forognak veszélyben. Részletes képét egyelőre itt sem rajzolhatom a helyzetnek, csak néhány átlagpéldával festem meg a szomorú kép körvonalait.

A hunyadmegyei brádi járásban, a vakai románok rosszul viselték magukat és nem a kormány jelöltjére szavaztak, hanem, a legembertelenebb presszió dacára kitarítottak a nemzetiségi jelölt mellett. A vakaiak megbüntetésére és „észretérítésére” egész büntető hadjáratot indítottak a hatóságok. Hogy mennyire fájulhat egy ilyen hajsza, azt a következő esetek is bizonyítják.

1. Öt román földművest súlyos rendbírsággal sújtottak, mert azok a népszokásnak megfelelőleg „rendőrhatalósági engedély nélkül” karácsony estélyén végiglátogatták ösmerőseiket és a leányokat meg-táncoltatták.***

* 1734—1912. ügyészi szám.

** 14.469—1911. alisp. szám.

*** Aktaszám : 1912. kih. 70—2. főszolgabírói szám.

2. Tudor Mária vakai parasztasszonyt 200 koronával büntette a főszolgabíró, mert ruhájának nyakán és ingujján piros-sárga-kék színű volt a hímzés.* Néhány hét múlva a fejkötőjén és kötényén,** majd övén*** találtak ilyen díszítést. Nehogy ez az eset félreértésre adjon alkalmat, megjegyzem hogy sok vidéken a nép nem is tudja hogy ezek román színek, viseli, mert ősei is viselték, mint Erdély színeit és alig találni román varottast, amelyről ez a három szín hiányoznék, vagyis a hatóság tetszésétől függ, hogy kit büntetnek meg ezért. Az idei gainai vásáron, ahol pedig az összes kereskedők magyarok és tótok voltak, egyetlen ruhadarabot sem láttam amelyről hiányzott volna a három szín. A hatóság nem bántja a kereskedőt, az ilyen ruha viselőjét sem bántja, csak akkor, ha erre „magasabb szempontokból” szüksége van.

A hatóságokon kívül nyúzza a románságot mindenki, aki pak-tumot köt a magyar urakkal a népnyzásra. És nem győzöm hangsúlyozni azt a tényt, hogy a román parasztság szomorú helyzete össze sem hasonlítható a magyar parasztság elnyomatásával. A magyar paraszt a sérelem ellen védekezik. Megvédi sok esetben a sajtó, egyik-mások képviselő és hogyha egy-egy kétségtelen visszaélést nyilvánosan hozzákennek a minisztériumhoz, az mégis megmozdul. Nem így a román paraszt. Az kapkodhat fűhöz-fához, kipróbálhat minden jogorvoslatot, rajta semmi sem segít, mert ellene rögtön harcba szólíthatják a dákóromanizmus szalmával kitömött rémét. A román parasztág nyúzására szabad kezét nyer mindenki, aki lepaktál a hatósággal.

Csak egy példát hozok fel. A rudai tizenkét apostol bányatársaság lepaktált a helyi kiskirályokkal, hogy a választásoknál embe-reivel őket támogatja. A rudai tizenkét apostol ezért szabad kezét kapott az északi Hunyadmegyében. Már 10 éve panaszkodnak eredménytelenül a körösmenti román parasztgazdák, hogy a vállalat megfertőzi a folyó vizét és nem bírnak segítséget kapni. A társaság gurabárczai zúzdájából évenként 260.000 tonna kőiszap kerül a folyó vizébe, ez a roppant sokk iszap feltölti a folyó medrét, állandósítja az árvízveszedelmet, amely nemcsak mint árvíz rombol, hanem elárasztja földjeiket kőiszappal és elől minden tenyészetet. A pörösködés kerek tíz éve folyik rémregényekbe illő részletekkel, így például 1906-ban az országos vegytani intézethez felküldött vízminták nem érkeztek meg, mert azokat „ösmeretlen tettes” szállítás közben megsemmisítette. Végre 1908 március harmadikán a magy. kir. halélettani és szennyvíztisztító kísérleti állomás leadta az ügyben jelentését és kimutatta, hogy a gurabárczai zúzdának a folyóba bocsájtott iszapja terméketlenné teszi az árvízjárta területeket, a növényzetet előli, elpusztítja a halakat és halikrákat, vagyis hogy a vállalat a szó legszorosabb értelmében megmérgezi a folyót. A lakosság pört indított, panaszkodott, sírt, a hatóság a forma kedvéért néha gyengéden hátbaütötte a vállalatot, de a kérdés megoldására nem hajlandó. Hiszen oláhokról van szó, nem érdemes.

* Aktaszám : 1907. kih. 1111.

** Aktaszám: 1907. kih. 1674.

*** Aktaszám: 1917. kih. 1720.

Bűnéül rovom fel a románság vezetőembereinek, hogy évenként nem vezetnek végig egy-egy külföldi újságíróat Brádról Zalatnáig és még néhány tipikus vidéken. Arra az embertelen nyomorra, magárahagyatottságra és a kiuzsorázás iránti elfásultságra, amelyet ezeken a vidékeken néhány éve tanulmányozok, nem bírok keserűség nélkül visszagondolni. A nép csak onnan tudja, hogy rendezett államban él, hogy viseli a vér- és pénzdót, hogy fizeti a lelketlenül magas erdőkihágási díjakat és képtelenül, aránytalanul magas teherviselése mellett semmit, de semmit sem kap. Utai nincsenek, utadóját nagyrészt ellopják a kortes-jegyzők. Katasztere nincs, az állítólagos kataszter olyan lelkiismeretlenül van megcsinálva (hiszen csak az oláhnak készült!), hogy bármelyik parasztagzának máról-holnapra éveig húzódó birtokháborítási pört akaszthat a nyakába valamelyik haragosa. És hogyha egyik-másik ponton óriás erőlködéssel virágzásnak induló vállalatot indít egyik-másik kemény akaratú román álmodozó, a hatóságok ráfeküsznek és megölik. A jelszó az amit Barcsay Andor Kossuth-párti képviselő hangoztat: „a hegyek közé szorítani az oláhokat”. A Pénzvilág augusztus elseji számában kíméletlen hangon ösmertettem egy ilyen hatósági manővert, de sajtópört nem kaptam. Azzal csak akkor sietnek, amikor „oláh firkász”-t lehet bezáratni.

A legszegényebb, a legjobban kiuzsorázott nép között az újabb időben egyre inkább gyökeret ver a kivándorlási láz. És ez roppant súlyos kórtünet. Mert ne feledjük, hogy hála a magyar kormányok „kultúr”-politikájának, a románságnak az a része, amelyre még nem terjeszkedhetett ki intenzívebben az Associaciunea akciója, a kultúrának a legalacsonyabb fokán áll. Csak egyik-másik hallott arról, hogy van valahol, túl az Óperenciás tengeren valami Amerika, ahol jó dolguk van az embereknek. Legfeljebb Petrozsényt ösmerik. Ezenkívül oly koldusszegények, hogy nagyobb útiköltséget, néhány forintot, alig bírnak összehozni. Csakugyan magyar közigazgatás és bíraskodás kellett ahhoz, hogy még ezt a népet is kivándorlásra szorítsa.

És befejezésül még egy példára mutatok rá, mint a magyar közigazgatás lelketlen korumpálságának jelére. A nagyon szegény, nagyon elnyomott körösbányavidéki nép körében erősen elharapódzott a kivándorlás. Sokan Amerikába mennek, sokan szerte az országba, több száraz máléra, uborkára valót keresni. A főszolgabíró, valami Lázár Farkas nevezetű, elrendelte, hogy minden távozó váltson útlevelet, vagy munkakönyvet. És rögtön elő is állott egy jegyző, aki még a keserű lelkű kivándorlókon is vágott egy utolsót. Kozma Mihály riskulicái körjegyző elrendelte, hogy az útleveleket, munkakönyveket fényképekkel lássák el. A szegény nép hírért sem hallotta a fényképeknek, de a jegyző felesége segített a bajon. Bár alig tud fényképezni, egy rossz kodakkal készíti a szerencsétleneknek valami fényképfélét és azért 2—5 koronákat szed fejenként. A kivándorlók sírnak, panaszkodnak, nekik nagy pénz az a pár korona, de a főszolgabíró a jegyző pártját fogja és a nép tehetetlen. Igaz, ez is haszontalan nép, a képviselőválasztások alkalmával nem szavazott a kormány jelöltjére. Vagyis dákorománok.

Talán sikerült ezekkel a vázlatos képekkel rámutatni a román nemzetiségi kérdés egyik legkeservesebb tünetére. Arra, hogy a románságot a hatóságok egész különleges, sokszor egyenesen törvényellenes elbánás alá veszik. Hogy az ilyen sérelmek ellen nincs orvosság, ezzel szemben tehetetlenek. Aki ösmeri az erdélyi urak gondolkozásmódját azt tudja, hogy azok úgy tekintik a végtelenül béketűrő, csendes román népet, mint holmi idegen, ellenséges néptörzset, amely ellen hazafiúi virtus irtóháborút vezetni. És a magyar közvélemény, a magyar sajtó közönyösen nézi ezt a bűnös garázdálkodást, sőt a garázdálkodók pártjára áll. Csak néha lobban fel a nagylelkűség és magyar-román barátságról csevegnek. És nem értik meg, hogy ennek a népnek nem barátság kell, hanem szabadság és igazság. Az a nép, amely hollós Mátyás királyt adta a magyarságnak, le akarja rázni rettenetes bilincseit és élni, fejlődni akar.

Erdős Lajos: Henri Poincaré

Ha a világhír, a kortársak elismerése kritériuma a nagyságnak, akkor a pár héttel ezelőtt elhunyt Poincaré a leges-legnagyobb elmék közül való. Kevés embernek jutott osztályrészül annyi dicsőség, mint neki. Az alig 27 éves bányamérnököt már 1881-ben meghívják a párisi egyetemre. Korán lesz az *Institut* tagja, a külföldi akadémiák versenyezve tüntetik ki. Azt a kivételes szerepet tölti be, mint száz évvel ezelőtt Gauss, ő a *princeps mathematicorum*, a matematikusok fejedelme.

Munkássága tényleg rendkívül értékes, kiterjed a tiszta matézis és elméleti fizika minden fontosabb, általánosabb érdekű problémájára. Különösen foglalkozik az egyes matematikai diszciplínák kapcsolatainak megállapításával. Az elméleti fizikában alapvető fontosságú vizsgálatainak vannak a három test problémájára, a termodinamikára, az elektrodinamikára vonatkozólag. Életének utolsó éveiben pedig különösen foglalkozott a mechanika elveivel, s a mechanikai fizika ama válságával, melyet a legújabbban fölfedezett sugárzások tanulmányozása idézett föl. E kutatások azonban a dolog természete szerint annyira távol állanak az általános érdeklődéstől, hogy megelégedhetünk általános jellemzésükkel. Rendkívüli éles judicium, zseniális intuíció és exakt szigorúság párosulnak bennök abszolút formatókélyvel. Tartalmukat illetőleg, nem vágnak új széles országutakat az ismeretlen területébe, inkább a már meglévő birtokok megszilárdítását eredményezik s a kapcsolatokat állapítják meg az egyes speciálisabb matematikai fejezetek között. Meg kell azonban jegyezni, hogy a matematikai tudományokban ez utóbbi munkásság majdnem oly fontos, mint az új meglátások és gondolatirányok megteremtése. Kétséget nem szenved, hogy Poincaré minden idők legnagyobb matematikusai közé tartozik.

Nem szorítkozik azonban a matematikai tudományokra,

hanem mint igazi filozofikus elme, mindenben a nagy, általános kapcsolatokat keresi. Így lesz filozófussá. Fejlődése ugyanazt a rendet követi, mint Haeckelé, Ostwaldé vagy Maché. Specifikusan exakt vizsgálatai közben jut a módszer vizsgálatára, majd pedig kifinomodott elméjével revideálja az emberi ismeret és lét végső problémáit. Híveinek tábora folyton növekszik s ma már elismert tény, hogy Mach mellett ő a modern természetfilozófia legkiválóbb képviselője. Éppen ezen filozófiai munkássága folytán tarthat általánosabb érdeklődésre számot, mintha megmaradt volna a matézis nehezen megközelíthető birodalmában.

Filozófiai gondolatai három művében kerültek nyilvánosság elé. Az elsőnek címe: *Science et l'Hypothese*, a másodiké: *La valeur des sciences*, a harmadiké: *Science et méthode*. Alig egy évtized leforgása alatt mind a három hihetetlenül elterjedt, lefordították minden európai nyelvre, az elsőt még magyarra is.

Rendkívül érdekes ez a három könyv. Nem könnyű olvasmány egyik sem. A második és harmadik még inkább való laikus közönség kezébe de az elsőnek megértéséhez nemcsak metematikai fegyelmezettség, de direkte erős matematikai- és természettudományi műveltség szükséges. Azoknak azonban, akik a kellő készséggel fognak hozzá, a legmagasabb gyönyörűséget nyújtja. Alapos, pontos, óriási perspektívákat nyújt, ragyogóan szellemes, valósággal elkábítja olvasóját. Szereti a merész fordulatokat, a mélyértelmű paradoxonokat, amellet mindenütt világos, kristálytisza, erős logikájú. Írásmodora annyira saját-szerű, hogy nagyszerűségéről, sajátos bájáról csak akkor szerezhetni tiszta képet, ha olvassuk.

Nem alkot befejezett filozófiai rendszert, épen azért nehéz is gondolatvilágáról hű képet adni. A következő sorok nem is tarthatnak semmiképpen teljességre igényt, céljuk inkább töredékeket adni, melyekből az olvasó megítélheti Poincaré hovatartozandóságát, problémái természetét, megoldásainak általános módját.

Mindenekelőtt erős intellektualizmus jellemzi; nem is foglalkozik az érzelem vagy akarat jelenségeivel, őt csak az értelem érdekli. Vérbeli természettudós. Egész filozófiája a természettudományokból nőtt ki Kantnak erős behatása alatt. A metafizikával szemben tehát a leghatározottabb negáció álláspontján áll. A világ igazi mivoltát nemcsak hogy nem ismerjük, de egyáltalában nem is ismerhetjük meg. E tételét teljesen az elméleti fizika módszereivel bizonyítja. A metafizika nem egyéb, mint oly általános elmélet, mely az észlelhető összes jelenségek összefoglaló egységes magyarázatát adja, épen úgy mint pl. az éterrezgések hipotézise megadja az összes fényjelenségek magyarázatát, vagy az elektromos fluidomok elmélete az elektromos jelenségekét. Ezután egy rendkívül szellemes, matematikai természetű meg-gondolással kimutatja, hogy ha bizonyos jelenségcsoport magyarázatára lehet egy elméletet találni, akkor lehet többet is sőt végtelen sokat, melyek mindenike épen oly kielégítő, mint az

első volt. Világos tehát, hogy nem létezhetik egyetlen olyan metafizikai világmagyarázat sem, amelyről azt mondhatnók, hogy az abszolút-igazság jegyében született. A metafizikai hipotézisek épp úgy, mint a fizikai elméletek soha sem tartalmazzák, de nem is tartalmazhatják a teljes igazságot, nem is akarnak igazak lenni. Tévedés azt hinni, hogy a fényjelenségek tényleg az éter hullámzó mozgásának eredményei, de ezen hipotézis alapján a fényjelenségek, jól célszerűen összefoglalhatók. A hipotézis soha sem igaz, legfeljebb csak célszerű. Igazak csak a tények, amelyeknek összefüggéséről képet akar adni. Olyan az elmélet szerepe, mint a könyvtárkatalógusé. Megkönnyíti, sőt lehetségessé teszi a könyvek ezrei közt való eligazodást. Amint új beszerzéseket eszközünk, bővíteni kell a katalógust; egy ideig ez lehetséges, de mikor az új könyvek száma nagyon nagy, el kell dobnunk a régi foltozott katalógust és egészen újat kell készítenünk. Így az elméletek is egyideig kielégítők. Új tények fölfedezése szükségessé teszi átalakításukat, kibővítésüket, mígnem végre használhatatlanokká válnak, elavulnak, újjal kell őket pótolni. Elméletek születnek, fejlődnek, s meghalnak. Ez a sorsa a metafizikai elméletnek is s így az abszolút metafizika teljes lehetetlenség.

Abszolút igazság tehát nem létezik, minden megismerésünk relatív. És mégis ez az egyetlen kincsünk, egyetlen birtokunk. Semmiről sem állíthatjuk egészen biztosan, hogy létezik, csak a tudatról. Ha pl. látom a fát, nem mondhatom teljes szigorúsággal, hogy a fa létezik, hanem csak azt, hogy a fa érzéki képe tudatomban fölmerült. Gyönyörűen fejtí ki ezt a gondolatot a *Tudomány értéke* című műve végén. „A természet-tudomány megmutatja, hogy a tudat csakis szerves lényeknél található, már pedig a geológia szerint volt idő, midőn még nem voltak a világegyetemben szerves lények és lesz idő, mikor újra nem lesznek. A tudat tehát csak egy villámlobbanás a tudattalanság kettős örökkévalósága között. De az a villámlobbanás ráknézve a mindenség”.

A tudat, az ismeret, a tudomány tehát az egyetlen, amivel igazán bírunk. Ez a fölfogás magyarázza Poincarének a tudomány értékéről alkotott véleményét. A tudás a legeslegértékesebb valami, de nem ám azért, mert általa gyakorlati célokat lehet elérni, hanem mert önmagában becses. A *l'art pour l'art* elvét a lehető legkonzekvensebben viszi keresztül. Az életnek igazi célja: az igazság keresése; egyetlen, legtökéletesebb boldogság: az igazság harmóniájának keresése és felismerése. Természetes ez, mert hisz igazán csak a tudás létezik.

A fölületesebb olvasók ítélete szerint Poincaré szkeptikus, inert tagadja az abszolút igazságnak nemcsak megismerhetőségét, de létét is. A pontosabb vizsgálatnál azonban kiderül, hogy erről szó sem lehet, már a tudás értékéről alkotott nézete is kizárja ezt. Az ő álláspontja legközelebb ahhoz a filozófiai, illetve ismerettani irányhoz esik, amelyet kriticizmusnak neveznek s melyet Hume és Kant vittek be a filozófiába. Megvizsgálja

az emberi ismeret eredetét s megállapítja értékét. Ezen kutatásai igazán páratlanok a maguk nemében. Megvizsgálja sorba az absztrakt matematika, a geometria, mechanika, a leíró és magyarázó természettudomány igazságait, kutatja, hogy minő forrásokból keletkeztek s minő értékük van. Mindezen ismeretek őseredeti forrása az érzéki észrevétel, de nemcsak az egyes ember benyomásai mert az embertársak és a múlt tapasztalatai korrigálólólag, alakítólag hatnak. Általános szemléltető formák keletkeznek, mint amilyenek különösen a tér; konvenciók, mint amilyenek axiómáinknak java része; általános érvényű definíciók, mint amilyenek a mechanika főbb sarktételei. Ezt a gondolatát talán lehetetlen is ily szűk téren egész világosan kifejtetni a maga általánosságában, azért kissé behatóbban csak a térre, illetőleg a geometriára vonatkozó gondolataira szorítkozom.

Tudvalevő tény, hogy a közélet a biztos igazság mintaképének a geometriai tételeket tekinti. Hogy a háromszögben pl. a szögek összege 180° , oly tétel, melyben józan ésszel senki sem kételkedhetik. A matematikusok azonban már rendkívül régóta érezték, hogy geometriánknak, amelyet Euklides-féle geometriának neveznek, van egy alaptétele, amelyet nem lehetett bebizonyítani: ez a váltószögek egyenlőségének tétele. Végre a mi két Bolyaink világosságot derített a kérdésre, megmutatván, hogy a kérdéses tételt nem is lehet bebizonyítani. Alkottak egy új geometriát, az ú. n. abszolút geometriát, mely a közönségestől teljesen különbözik, amelyben pl. a háromszög szögeinek összege különbözik a 180° -tól s amely mégis teljesen korrekt, összefüggő, minden logikai ellenmondás nélkül való. Azóta az ú. n. nem euklidesi geometriának egész serege keletkezett. Mármost felmerült a kérdés, melyik geometria igaz? Ebbe a rendkívül nehéz, bonyolult kérdésbe világít be Poincaré lángelméjének világosságával. Mindenekelőtt megmutatja, hogy geometriánk kialakulása rendkívül nagymértékben függ érzékszerveink alkotásától. Megkülönbözteti a geometriai tértől a tapintás és látás terét s megmutatja, hogy ha érzékszerveink más berendezésűek volnának, a térről alkotott képünk is más volna. Épp ily mértékben függ a geometria a bennünket körülvevő világ fizikai tulajdonságaitól. Hogy mi pl. az euklidesi geometriával élünk, annak főképpen két oka van: 1. hogy a világon szilárd testek vannak, 2. hogy a fény egyenes vonalban terjed. Oly világban, melyben mások a fizika törvényei, más volna a geometria is. Úgy, hogy végeredményben kimutatja, hogy annak a kérdésnek, hogy a geometria igaz-e, épen úgy nincs értelme, mintha azt kérdezném, igaz-e a métermértékrendszer, vagy melyik mértékrendszer igazabb a méteren vagy az ölon alapuló. Egy geometriai rendszer soha nem igaz, legföljebb kényelmes. Az euklidesi geometria nem igazabb s nem hamisabb, mint a Bolyai vagy a Ljebacsefszkij-féle, legföljebb csak kényelmesebb összefoglalását nyújtja a térre vonatkozó észrevételeknek, de természetesen csak a mi világunkban a mi érzékszerveink mellett.

Ugyanilyen bámulatos elmeélel tárgyalja tovább a mechanika és elméleti fizika alapelveit, megmutatja, hogy ezek konvenciók és burkolt vagy nyílt definíciók. Rendkívül meglepő s mélyértelmű eredmények ezek, melyeknél a gondolatok szépségével, korrektségével és mélységével csak az előadási formának zsenialitása, ragyogó szellemessége vetekedhetik. Határozottan mondhatom, hogy ezek a lapok a világirodalom legelső remekei közé tartoznak.

Láthatjuk egyúttal e meggondolásokból, hogy szerzőnk minden ismereteredményt az érzékeletekből vezet le, de nem marad a nyers szenzualizmus álláspontján, hanem azt rendkívül szerencsésen párosítja racionalisztikus elemekkel.

Ezek után most világosabban érthetjük a filozófiájában érvényesülő szkepszist is. Nem ismerhetjük meg a világot a maga igazi mivoltában, mert hisz ez csak a mi érzékeinken át tükröződik s a mi gondolatformáinkon át jelentkezik. Le kell mondanunk az abszolút megismerésről általában, törekednünk kell elérni azt, amit elérni nekünk megadatott. A lehető megismerésre való törekvés az egyedüli emberhez méltó életcél s az egyedüli tiszta emberi boldogság. Filozófiájának alaphangulata bizonyos rezignált lemondás az ismeretban, olyanféle, mint amelyet az életfilozófia terén látunk a nagy római poétánál, akihez való nagy szimpátiájának Poincaré tényleg többször kifejezést is adott, legutóbb Bécsben, midőn a klasszikus nyelvek tanítása érdekében előadást tartott. „Nincs igazi abszolút boldogság. Rövid életünk bajjal és nyomorúsággal teljes. Magas hó fedí a Soracte ormait. Rakj fát a kandallóra s az ó falernumit szürsölve, feledd erőd korlátozottságát, az élet bajait. Ne tűzz ki magad elé túlságosan távoli célokat, mert hisz a sápadt halál túlságosan hamar véget vet törekvéseidnek. Eredj ki a zöldelő ligetbe, övezd fejed a szerfölött rövidéletű rózsának szirmaival, kendd meg homlokod illatos olajjal s törekedjél elérni azt, amit lehet ...”

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Külföldi szemle (Anglia, Franciaország, Olaszország).

1. Nagybritanniában a radikális rezsimben ismét fordulat állott be. A liberális párt földreformer csoportja kétségbeesett kísérletet tett, hogy a kormányprogramba felvétesse kedvenc eszméjét: a nagybirtok kiadóztatását. A híres 1909. évi budget után, amelyben ily törekvés először jelentkezett, nem látszott lehetetlennek, hogy a kormány ismét megpróbálkozik oly programmal, amelynek következtében pártja ugyan elvesztette többségét, de amelynek mégis uralmon maradását köszönheti. Akkor azonban pénzügyi szempontok domináltak, egy igen tekintélyes deficitre kellett fedezetet keresni és a budgetnek a nagybirtok ellen irányuló tendenciája inkább csak arra szolgált, hogy a lordok házát kompromittálja és ezt alkotmánysértésbe ugrassa bele. Most mindezen kedvező körülmények hiányoztak, a land policy-nak határozott és bevallott célja a földbirtokok eldarabolása lett volna, esetleg a pénzügyi törvényhozás igénybevételével, de nem szolgálta volna a *people's budget* politikai céljait sem. A landreformereknek programjukkal mindössze annyi sikerült, hogy elhódítsanak egy kerületet, azt is a koalíció egyik pártjától, a munkáspárttól. A kormány a land policy-nak nem volt kapható, népszerűségét most már teljesen a harci programjában, a flottafejlesztésben keresi. Ennek és a közvetve ugyanezt a célt szolgáló állampapír-árfolyam emelésének szenteli a budget felesleges millióit a pénzügyminiszter és Churchill provokáló szónoklatai (hogy minden új német hadihajóval szemben Nagybritannia azonnal kettőt fog építtetni) akarják a liberális pártnak megszerezni a nagy tömegek rokonszenvét, melyet azelőtt Lloyd Georgenak valósággal államszocialisztikus teóriái biztosítottak.

Az unionisták legfőbb vádja, amellyel a tömeg hiszékenységét ki akarták használni, hogy t. i. a liberálisok nem gondoskodnak az állam kellő védelméről, most már teljesen tárgytalanná vált. Mert egyetlen felelős és kormányképes unionista politikus sem mer többet ígérni a flotta fejlesztésére mint a liberális kormány most.

A *splendid isolation*-ból Nagybritannia már teljesen és nyíltan kilépett és már a Földközi-tengeren való uralmát is más államokkal való szövetkezésre kívánja támasztani, ami azt jelenti, hogy a lehető

legmesszebbmenő flottaépítési politika mellett sem képes a nemzetközi versenyben eddigi fölényét fentartani.

A koalíció vaskapcsait képező reformok lévén tárgyalás alatt, a politikai helyzetben kevés változás állhat elő. Az unionisták ügyes taktikázása a kormány többségét gyakran a minimumra szállította le, különösen a liberálisok távolmaradása folytán. Csak az írek éberségének köszönhető a radikális kormány, hogy nem szavazták le (egy alkalommal egész többsége kettőre redukálódott). A *home rule* exponáltabb kérdéseinél, mint amilyen volt a négy protestáns írmegye alávetése az ír parlamentnek, a liberálisok nem exponálhatták magukat.

A *home rule* napirendre tűzését annak idején egy igen erőszakos agitáció előzte meg, amely mindenesetre nagy mértékben impresszionálhatta az angol közvéleményt és így volt lehetséges, hogy egy angol párt programjába vehette fel. (A szoros értelemben vett Angliában ez a párt kisebbségben van és mindenesetre a *home rule* követelése egy nélkülözhetetlen szövetségest jelent neki, a partikularizmus hirdetése biztosítja a skót és walesi kerületeket is). Most Ulsterben ugyanily eszközökkel akarják az angol közvéleményt befolyásolni, melyből ha helyeslést nem is tudott kiváltani a liberális párt, de ellenfeleinek sem sikerült azt a felháborodást felkeltenie, melytől a radikális rezsím elsöprését remélték. A forradalommal fenyegetődzés Ulsterben már régi keletű, de nagyobb fokú és rendszeres erőszakoskodásokra csak most került a sor és most jelentették be az unionista vezérek, hogy a forradalmat valósággal szervezik. Ez pedig ki fog törni szerintük a *home rule* életbelépése napján.

Miután nem szenvedhet kétséget, hogy a lordok háza a *home rule*-t visszaveti, dacára a földbirtokosok zsebeit megnyugtató rendelkezéseinek és így az ellenagitáció körülbelül két évet nyer, a *home rule* még korántsem lépett a megvalósulásnak stádiumába, amint azt az ír nemzeti-pártiak hitték és az előző választáson az unionistáknak a *home rule* iránt tanúsított fogékonysága után hihették.

Walesben az állam és egyház szétválasztását célzó javaslatnál fennakadást az egyházi javak szekularizációjának kérdése okoz. Ez a kérdés még végleges megoldást nem nyert. Mindenesetre, amint a legutóbbi választások bizonyítják, ez a programmpont úgy az unionistákkal, mint a munkáspárttal szemben biztosítja Walest a liberális pártnak. Az unionistáknak az anglikán egyházzal való szerencsétlen szövetkezése ép oly kölönc, mint a nagybirtokosok és főurak.

A munkáspártot a szakszervezeti törvényjavaslat köti a koalícióhoz. Ez a nemrég hozott ítélettel szemben a politikai agitáció szabadságát biztosítaná a szakszervezeteknek, csupán azt tévéen lehetővé egyes tagoknak, hogy a szervezet ebbéli ténykedésében részt ne vegyenek, illetve azt támogatni ne kényszerüljenek. Ez lenne a középút, mert az unionisták, ha nem is állanak az *Osborne judgement* álláspontján, a szakszervezetek politikai tevékenységét ép a tagok kifejezett hozzájárulásától tennék függővé, míg a munkáspártnak az előbbi állapot visszaállítása, a szervezet teljes akciószabadsága és viszont a szervezettek feltétlen kényszere jobban konveniólna.

A negyedik programmpont, mellyel ismét, mint a hadiprogrammal, a kormány általános népszerűséget kíván biztosítani, nem pedig a támogató pártok egyikét kielégíteni, az általános választójog lenne.

A tervszerűtlenséget mi sem mutatja jobban, mint a félrendszabályok, melyekhez a kormány folyamodik. A választójognál nem tudja megindokolni, hogy mikor egyetlen tömegmozgalom sem folyt le a választójog kiterjesztése érdekében, a hatalmas tömegsztrájkoknál mindenről inkább esett szó, mint erről, másrészt a nőszavazat hívei a legkétségbeesettebb agitációt fejtették ki és még a munkáspárt is inkább vallotta magát — kétségkívül taktikai okokból — a nőszavazat, mint az általános szavazat hívének: miért választotta programmul az általános férfi választójogot? De itt is demonstrálódik, hogy a fejlődés nem a legnagyobb erő kifejtések, hanem a legkisebb ellenállás irányában történik. Végeredményben az unionistáknak ép oly kevéssé van kifogásuk a választójog általánosítása ellen, mely felé a konzervatívok tették az első lépést, mint a liberálisoknak. Sőt a kormány választójavaslatából ez még inkább kell nekik, mint a többi pont, amely csak sértheti pártérdekeiket.

Az a felemás állapot, melyben a kapitalista és vállalkozó elemekre támaszkodó kormányt adott politikai helyzetben a nagy tömegekre, azok rokonszenvére való utaltságra sodorja, legjobban a sztrájkoknál domborul ki. A kormány rokonszenvenyilvánításai igen gyakran a sztrájkolók mellett vannak, míg a hatalmi eszközök, melyek rendelkezésére állanak, a munkaadók érdekében dolgoznak.

De hogy mily tehetetlen, még ha akarna is tenni, cselekedni a munkásság érdekében, az az oly szerencsétlenül végződött legutóbbi kikötőmunkás sztrájknál bizonyosodott be. Itt a munkaadók a kormány személyes és politikai ellenfelei voltak, akiknek megtörése talán erősítette volna a kormány helyzetét. Így lehetett, hogy oly miniszterek, akik eddig mindent inkább tanúsítottak, mint a munkásság szervezkedése és hatalommá növekedése iránti megértést, most valósággal a szervezkedés apostolaiává váltak. Az ú. n. „szabad” munkásokat (a szervezetleneket) a leghevesebben támadják beszédeikben, melyek nem egészen demagógia nélkül valók. A belügyminiszter egyenesen megtagadja tőlük személyük védelmét, a benthami filozófia magaslatára emelkedve. Kijelenti, hogy a kormány őket csak addig védelmezi, amíg a védelem nagyobb rendzavarással, összetűzésekkel, szóval nagyobb áldozattal nem fenyeget, vagyis ha néhány embert megtámadnak és nem engednek dolgozni, a közrend és a személyes szabadság nevében nem szabad a támadó tömegekkel harcot kezdeni. Egészségügyi ürügy alatt megakadályozzák szabad munkások behozatalát. A kormány nyíltan támadja a munkaadó-szervezeteket és munkaadókat. Reájuk akarja kényszeríteni a konfliktus békés megoldási tervét, mely a munkaadók szerint még elfogadhatatlanabb, mint a munkásoké. (A kormány a munkaadókat egy központi kényszerszervezetbe akarta volna szorítani, mely a munkások hasonló szervezetével tárgyalt volna. A szervezetek részéről a békepontok betartására anyagi garanciát követelt volna.) A munkaadó szervezeteket megfenyegette, hogy ha nem hajlanak és békésen nem egyeznek, a törvényhozás útján fogja szorítani

a békéltetés elfogadására. Erre azonban a munkaadó érdekeltségétől való függő viszonyainál fogva nem kerülhetett sor. Fenyegetődött és szitkozódott, majd hogy nem úgy tett ő is mint a munkásvezér, aki az istent kérte, hogy a munkaadók vezére haljon meg. Semmi sem használt. A kormány teljesen tehetetlen volt és a sztrájk — dacára a liberális sajtóorgánumok erőlködésének, hogy bizakodással segítsenek a sztrájkolókon — a munkásság formális kiéheztetésével végződött.

A radikális sajtónak a középosztály és a munkásság szolidaritásának demonstrálására és fenntartására, nem maradt más hátra, mint-hogy most már a munkások elzálogosított tárgyainak kiváltására rendezzen gyűjtést olvasói között — nem sokkal nagyobb eredménnyel, így a polgárság és munkásság együttérzésének, összetartásának gyakorlati kimutatása nem sikerült és a radikális kormány is tehetetlen volt a munkástömegek érdekeinek megóvásában. Ennek a sztrájknak tanulmányai semmilyen irányban nem jelentenek nyereséget az angol polgári radikalizmusnak. Pedig ez volt az első sztrájk, melyben úgyszólván az egész unionista-párt — körülbelül ugyanazon politikai okoknál fogva, mint amiért a liberális kormány a munkásság mellett volt — a munkaadók pártján állott. így a liberálisok leghőbb reménye, hogy ellenfeleiket, mint a munkásság ellenségeit, mint a kizsákmányolók támaszát állítsák be, teljesült volna. És teljes tehetetlenségük nem engedte ezt a helyzetet kihasználni.

Ellenben a liberális párt radikális iránya a féltékeny munkáspárttal összeütközésbe került, amely a koalíciót is szétrobbantással fenyegetheti, holott eddig kabinetkérdésekben az a kormány mellett híven kitartott. A mérsékelt liberálisokkal összefér, de a radikálisok túllícitáló programját nem szenvedheti. Ez a radikalizmus hódította el egy mandátumát, amire válaszul az jött, hogy egy más kerületben, ahol a munkáspárt jelöltjének semmi kilátása sem lehetett, de a liberális szavazatokat apasztotta, az unionisták hódítottak el a liberálisoktól egy mandátumot. Több pótválasztáson pedig a munkáspárt külön jelölése erősen veszélyeztette a liberális mandátumokat.

A pótválasztások egyébként az unionisták további előnyomulását eredményezték és különösen az unionista szavazatok száma emelkedett erősen, míg a liberálisoké, sőt a munkáspártiaké is határozottan csökkent. Mégis a szavazatok arányában beállott változás nem oly rohamos, hogy egy erős hangulatváltozásról, vagy arról lehelne szó, hogy egyik vagy másik párt magával ragadja a tömegeket, mint az 1906. vagy 1910. első választáson történt.

2. Franciaországban a pártok feletti kabinet két kérdésen akad fenn. Az egyik a választójogi reform, a másik az adóreform. Az elsőt a radikális és radikális szocialista, a republikánus többséggel kívánja megcsinálni, a másodikat pedig úgy látszik a konzervatív érdekeltséggel. Minthogy a reformok sorsát épp azokra kívánja bízni, akik az ellen vannak érdekelve (amiben talán a francia szellemesség megnyilatkozását lehet látni), eddig nem nagy sikerrel dolgozik. Az arányos képvisellettől fáznak a radikálisok és a *fair play* és egyéb nagylelkűségek nem elégitik ki. Hiába csinált a kormány ismét *tabula rasa*-t e kérdésben, hiába keresztelték el kisebbségi képviselőnek, hogy a

neve ne irritáljon, rövid három év alatt most már negyedszer kellett előlről kezdeni a vitát az alapvető elveknél. Hiába volt közvetítő indítványa is, melyet a proporcionalizmus buzgó hívei is elfogadtak, csakhogy valami legyen a javaslatból; a radikálisoknak nem kell és nagyon kevésbé érzékenyek a nagy megtiszteltetés iránt, hogy velük kívánják megcsinálni a reformot. Úgy, hogy a kormány javaslata mégis csak nélkülök és ellenük kerül a megvalósulás útjára. A progresszív adót pedig történelmi alapjai felkutatásával sem sikerül népszerűvé tenni azoknál, akikre az áldozatot jelent; azok is — amint a radikálisok csak oly arányos képviselők fogadnak el, ami nem arányos — csak oly progresszív adóról akarnak tudni, amely nem az. Félő, hogy ha az előbbinél a nevet engedték el, itt éppen csak azt fogják megtartani.

A gabonavámok kérdésében a kormány ép oly kevésbé enged, mint elődei és a magas gabonaárakon egyáltalán nem akar enyhíteni, hanem egy bizottságot küld ki a kérdés tanulmányozására. Mindennél erősebb a földbirtokos parasztság érdeke; a proletariátus avval szemben a legkisebb eredményeket sem tudta elérni. Az előző kormány azon szerény javaslata, amely a fogyasztó közönség *action directe*-jének nyomása alatt legalább a közvetítő kereskedelem profitját akarta megnyirbálni és legalább távolabbi hatásában a termelővel szemben a fogyasztók érdekeit jobban megóvni, most teljesen lekerült a napirendről.

3. Olaszországban a képviselőház lázas tevékenységet fejt ki. Még a hajójáratok szubvenciójának kérdése is, amelyen három kormány bukott meg és Giolitti is kivetette egyszer a hatalomból, mert a különböző vidékek harcává fajult az állam szubvenciójáért, most a megoldás útjára lépett. A kényes kérdést hamar el kell intézni, míg a háborús hangulat tart. Az új javaslat e járatok közérdekűségére tekintettel támogatná a járatokat rászorultságuk mértékéhez képest. Minthogy a kereskedői szellem érvényesítésére a javaslat intenciójának kijátszásánál bő teret nyújt, a közvetlen érdekeltségek nem támasztanak nehézséget. Népies mozgalmak megindulásának a háború szegi útját.

A büntető eljárás reformja, a bűnügyi tárgyalások drámaiságának kíván véget vetni, ami igen gyakran az egyetlen szempont volt a végnélküli tárgyalásoknál. Nevezetes újítása, hogy a büntetés kiszabásánál is lenne az esküdtszéknek hatásköre. (S. K.)

A horvát-ír analógia

Scotus Viator legújabb könyvében, melyet a horvát abszolutizmusról írt (*Absolutism in Croatia*, by R. W. Seton-Watson, London, Constable & Company, 1912) s melynek rendkívül érdekes adatgyűjteményére még visszatérünk, az egyik függelékben a horvát-ír analógiával is foglalkozik. Ezt a kérdést a *The Southern Slav Question* bírálata kapcsán az *Irish Times* vetette fel, mely utalt arra, hogy mily nagy tévedés volt az az egy időben sűrűn megismételt vélemény, mely Írország

helyzetét Angliával szemben, Magyarország helyzetével hasonlította össze Ausztriával szemben; ellenben a horvát-ír analógia több értékes tanulságot rejt magában.

Ezt a felfogást Scotus Viator is osztja s következőképp magyarázza a szóban forgó viszonyt:

„Minden értelmes embernek a brit politika mindkét táborában egyet kell érteni abban, _ hogy a horvát *home rule* kitűnő lecke arra nézve, ahogyan Írországgal nem szabad elbánni. De ha a horvát analógiát egyáltalán idézzük, mindig eszünkbe kell tartani a horvát *home rule* szomorú sikertelenségének okait. Mint már tudják, a régi pártkülönbségek megmaradtak azután is, hogy 1868-ban a magyar-horvát kiegyezést megkötötték: tovább is megmaradt a nemzeti és az unionista párt. De ennek okai nyilvánvalóak. Először is az 1868. kiegyezés horvát szempontból hátrafelé jelent egy lépést, nem előre; ugyanis Horvátország bár 1102 óta egyesítve volt a magyar koronával, sosem vesztette el különleges helyzetét s a horvát alkotmány sok tekintetben függetlenebb volt Magyarországtól 1868 előtt, mint után. Másodszor, az 1868. kiegyezést oly horvát országgyűlés szavazta meg, melynek összetétele törvénytelen választójogon alapult s durva választási korrupción épült fel. Ennélfogva érvényességét kezdettől fogva kétségbevonták. Ezért ezt a megoldást joggal lehet a horvátok kívánságai provokálásának tekinteni, nem pedig teljesítésének. Ekként ez a kiegyezés, ahelyett hogy a magyar-ellenes (nemzeti) pártokat legsúlyosabb panaszaiuktól, vagyis attól az alaptól, melyen népies erejük nyugodott, megfosztotta volna: egyszerűen új olajat öntött a sérelmek tüzeire. Ugyanígy kétségtelen, hogy egy olyan ír *home rule*, melyet az ír nép nagy többsége elkeseredetten ellenezne, már eleve sikertelenségre volna elítélve.

A horvát-ír analógia főtanulságait ennélfogva így foglalhatom össze:

1. A *home rule*-al való minden kísérlet sikere függ a) ama nemzet nagy többségének helyeslésétől, melynek az autonómia megadatik és b) az alkotmányos megegyezés szigorú betartásától a hatalmasabb nemzet részéről. Horvátországban ezen föltételek egyikét sem tartották be. Ennélfogva — eme korlátok között — Horvátország nem szolgáltat érveket az ír *home rule*-nak sem sikere, sem sikertelensége mellett. A horvát *home rule*, ahogyan az ma létezik, két elméletileg egyenlő parlament közötti alku eredménye, de amelyek közül a gyakorlatban az egyik elnyomja a másikat. Ezzel szemben az ír *home rule*, bármily formájú lesz is, a dolog természeténél fogva egyetlen testület, a brit parlament alkotása lesz.

2. Sehol a világon semmiféle *home rule* rendszer nem remélhet sikert anélkül, hogy a két ország pénzügyi viszonyait olyan alapra ne helyezné, mely a kétely minden lehetőségét kizárná arra nézve, hogy az illető országoknak minő hozzájárulásai vannak a közös és az autonóm ügyekhez. Horvátország pénz-

ügyi sérelmét Magyarországgal szemben, mely előbbi gazdasági boldogulását érinti, az élesíti ki, hogy a magyar kormány a budget néhány fontos ágában nem akarja szigorúan elkülöníteni a közös horvát-magyar, a tisztán magyar és tisztán horvát jövedelmeket és kiadásokat. E három címet tökéletesen el kellene különíteni.

3. Bármely autonómiát élvező ország legfőbb adminisztratív közegeinek (alkirály, kormányzó) többnek kell lenni, mint a központi kormány pusztá kinevezettjének vagy eszközének, ha rendelkezni akar ama nemzet tisztelete s bizalma felett, melyet irányít. Horvátországban a bán törvény szerint felelős a horvát parlamentnek, melynek megvan az a joga, hogy őt vád alá helyezze; de minthogy a magyar miniszterelnök javaslatára nevezik ki, a gyakorlatban mindaddig dacolhat a horvát közvéleménnyel, amíg Budapest támogatását élvezi. Bár Horvátországnak három autonóm közigazgatási kormányzati ága van, teljes nyelvi szabadsága és legfőbb törvényszéke: mégis nincs semmi oly szerve, mely horvát kabinetnek volna nevezhető és a három osztályfőnök (akik az ír minisztereknek felelnének meg a home rule rendszere mellett) hivatalban marad nem a horvát parlament akaratából, hanem a bán és urának, a magyar miniszterelnöknek akaratából. Ekként, ha Magyarország így akarja (s Magyarország így is akarja) a horvát alkotmányosság pusztá farce, annál is inkább, mivel Horvátország még mindig nélkülözi a bírói függetlenséget, a gyülekezés és egyesülés szabadságát s a sajtószabadság megfelelő mértékét.

3. A „bent is, kint is” rendszer — miként az *Irish Times* helyesen fejtegeti — igen jól funkcionált Magyarország és Horvátország között; ez azonban csak azért volt így, mert a pártrendszer, ahogyan azt Magyarországon gyakorolják, radikálisan különbözik attól, amit mi így nevezünk. Magyarországon az ú. n. „liberális” párt, tovább mint egy nemzedéken át uralmon maradt; és a horvát képviselők, akik a gróf Khuen Héderváry hírhedt választási módszeréből kerültek ki, nem képviselték a horvát nemzeti érzületet, hanem változatlanul megtöltötték a kormánypárti többség sorait. Midőn 1907-ben, negyven év óta először, Horvátország képvisellete valósággá vált s a horvát követeléseket nyíltan hirdették a budapesti közös parlamentben: egy negyven főnyi kisebbség képes volt minden parlamenti munkát, közel két hónapon át, megakadályozni. Hogy a „bent is, kint is” rendszer összeegyeztetésének nehézségét a pártrendszerrel csakis a federalizmus győzheti le, nem pedig Írországgal való bárminő speciális elbánásnak a terve, az is mindenkinek meggyőződése, aki a horvát-ír analógiát tanulmányozta.

Azt hisszük, hogy az angol hazafinak ezek a *pro domo* tanácsai némileg ellensúlyozhatják azt a bizalmatlanságot, melyet a magyar közvélemény egy része a „magyar-ellenes” utazó iránt érez.

A Balkán és a monarchia

A balkánkérdés ismét az európai közvélemény elé került és úgy látszik jó ideig műsoron marad. Az a következetesség, amellyel ez a probléma egy állandó hullámvonalban újra és újra aktuálissá válik, mint tünet is jelzi, hogy nem egy véletlen bonyodalommal, hanem az európai test helyi fertőzésével kerülünk folyton szembe. A sok és sokféle meddő orvosság után a monarchia külügyminisztere legutóbb egy érdekes kísérletbe bocsájtkozott, amelyet tárgyilagos háttérbe kell beállítanunk.

A Balkán Európa más államaival szemben középkori kultúrát, középkori gazdasági fejlettséget és középkori politikai erő-összetételt jelent. Ez az alig csökkenő ellentét egyrészt izolálttá és gyengébbé teszi, másfelől annak a körülménynek természetes magyarázatát adja, hogy az európai nagyhatalmak, illetve az uralkodó kapitalista és militarista érdekképviselők a Balkán terhére mutatkozó nívókülönbséget a maguk javára akarják kihasználni. A primitív nemzetiségi villongások mögött a konzervatív és tehetetlen török kormányzat ellen való aktív tiltakozást kell felismernünk, amellyel egy csomó elfojtott gazdasági és politikai törekvés próbál érvényesülni; ezeket a törekvéseket azonban az európai hatalmak csak akkor és annyiban támogatják, amikor és amennyiben saját, egy mással állandóan összeütköző érdekeik kopásnak kitéve nincsenek. A még fel nem szabadult balkáni törzsek és népfajok tehát politikai szervezatlenségük és gazdasági elnyomottságuknál fogva az ozmán rendszerrel szemben csak a nagyhatalmak kis sakkfigurái, amelyek legalább az eredmények szerint, a nagyhatalmak anyagi és politikai céljaiért, nem pedig autonóm törekvéseikért szállnak síkra. Az ipari kapitalizmus a Balkán-államokban csecsemőkorát éli, tehát jóformán minden iparcikket attól az európai államtól kell beszerezniök, amelyik árufölöslegét a legügyesebb gazdasági presszióval és a legkecsegtetőbb politikai ígérvények ellenében tudja reájuk erőszakolni. Ilyen körülmények közt a balkánkérdés egyrészt a lehető legteljesebb gazdasági kizsákmányolás, másrészt a lehető legalkalmasabb politikai felhasználás kérdésévé vált, természetesen nem a közvetlenül érdekelt népek szempontjából, hanem a vetélkedő nagyhatalmak ellentétes érdekei szerint. A nagyhatalmak cselekvését az a kényszerű megfontolás vezeti, hogy a Balkán uralma egyet jelent Kisázsia és a Közép-tenger uralmával, de az európai túlsúly biztosításával is. Az az állam, amely az európai Törökország mai birtokállományát legalább jórészt ki tudja sajátítani, egyszersmind az indiai út, illetve a Szezsze-csatorna sorsát is befolyásolja, Európa egyik legfontosabb élelmiszer medencéjének, a Fekete-tengernek gabona kivitelét dirigálja, s az Adriai-tenger kulcsát is birtokba veszi. Az európai államok közül háromnak van idevágó közvetlen érdekeltisége: Oroszországnak, amely a tengerre való abszolút szükségen felül a Dardanellák megnyitását egyrészt hatalmas gabonaexportjának biztosítása, másrészt a Földközi-tengeren való érvényesülésére, harmadsorban pedig a monarchia hatalmának gyöngítésére igényli; Olaszország Albániára gravitál, hogy egyrészt kivitelének közeli és biztos piacot teremtsen, másrészt pedig Ausztria-Magyarországot sakkban tartsa; a monarchia végül az efemer gazdasági előnyökön felül, amint e szemle hasábjain már igazolásra

talált, minden életérdekével ahhoz van kötve, hogy egyrészt Salonikiig a vasutat magának biztosítsa, másrészt Albánia partvidékén legalább Valonáig, Brindisi átelleneséig úrrá legyen, illetve a balkán szláv államokat alkalmas formában a monarchia cégére alatt egyesítse. A monarchiának tagadhatatlanul sehol másutt, sem Európában, sem Európán kívül terjeszkedési és fejlődési lehetősége nincs, mint épen a Balkánon, amelynek poliglott népei feje fölé egy félszázad óta tudatosan vagy ösztönszerűleg a nagy délszláv birodalom megeremtésére törekszik. Ez a „hadak útja” természetesen nemcsak Olasz- és Oroszország, hanem a többi nagyhatalmak cirkulusaiba is ütközik: Franciaország a mi háttüünkkel, Németországgal szemben való frontja miatt ellensége minden olyan alakulásnak, amely a hármasszövetséget területileg és politikailag erősebbé teheti, Oroszországgal fennálló pénzügyi érdekeltsege pedig azt az állásfoglalást más oldalról is érthetővé teszi; Anglia a Földközi-tengeren való vezető szerepét annál kevésbé tudja fenntartani, minél több eleven erő összpontosul a Balkánon, amely tőle független, sőt vele ellentétes érdekű; amennyire érintené tehát egyrésről a Dardanellák megnyitása a lekötött orosz haditengerészet felszabadulása folytán, oly ellenszenves szemmel nézné a monarchia, illetve a világversenyben konkurens Németország terpeszkedését Kisázsia és végeredményben India felé. Világos tehát, hogy a monarchiának a Balkánon való vezető hivatottságát Németországon kívül senki sem ismeri el és Németország is csak addig, amíg egyúttal a maga hatalmát is párhuzamosan növelheti.

Ausztria-Magyarországnak viszont nincs semmi közvetlen része és előnye abból a sokfejú viaskodásból, amely a Bagdad- és tranzperzsiai, valamint az afrikai Cape-Cairo és kameruni vasút, Kína felosztása vagy legújabbán és a jövőben a Panama-csatorna körül a többi nagyhatalmak közt folyik és fokozódni fog, hanem egyetemes életérdeke abban kulminál, hogy mennél több tengert szerezzen magának, a Balkán vasúthálózatát dominálja, lerakodó piacául biztosíthassa és ezeken az állomásokon át idő és alkalom segítségével élére álljon annak a szükségszerű alakulásnak, amely Szerbiát, Romániát, Bulgáriát és Montenegrót nyúlványaikkal együtt a török birodalom sírján a monarchia mellé utalják. A monarchiának ez a predesztinált jövője Ausztriában már meglehetősen kézenfekvő: politikai és gazdasági lapokban szakadatlanul ott szerepel Saloniki, mint végcél; az *Österreichische Rundschau*-tól, ahol Chlumetzky képviselő viaskodik érte, az olaszellenes *Reichspost*-on át egész a *Neue Freie Finanz Presse*-ig, amely az idősebb Andrássy szájába adja, hogy *Saloniki muss uns gehören!*, egy következetes és öntudatos sajtóakció folyik már évek óta a föderatív dunai állam megvalósításáért, amely nyilvánvalólag a legfelsőbb intéző körök elfogadott vagy ösztönszerű programja is. Magyarországon ellenben általános közöny vagy ennél még veszedelmesebb félreértések burkolják körül a jövőendő államalakulás kérdését: sem a hatvanhetes alap dogmatikusai, sem a függetlenségi eszme rajongói nem akarják tudomásul venni, hogy a dualizmus tényleges bukásával szemben a jövőendőnek még formailag ki nem alakult dualizmusa áll. A hatvanhetes alap hívei, a birtokos vagy birtoktalan gentry az agrár-

vámokat félti a Balkán-államokkal való esetleges vámuniótól vagy méltányos kereskedelmi szerződésektől, a félretérült függetlenségi gondolatot pedig az úgynevezett szláv nemzetiségi veszedelem rettentí el attól, hogy a balkán népekkel és Magyarországon lakó fajrokonakkal egy nagy perspektívájú, a napi érdekeken felül álló gazdasági és társadalmi együttműködésre lépjenek. Az ellenszenv vagy osztályérdek ugyan nem fogja megakadályozhatni a dolgok szükségszerű alakulását, kétségtelen azonban, hogy a békés fejlődés helyett a fegyveres elintézés módusának kezére jár.

A jövő útja a jelen viszonyok közt fokozott élességgel áll előttünk. Az az ajánlat, amelyet a monarchia külügyminisztere a balkánválságnak a decentralizáló és autonomizáló elv alapján való egyetértő megoldásra előterjesztett, igazi értelmében a török uralom lehető végleges letörését, ami szükségszerű és az európai államok további osztozkodását, ami a balkán népek autonómiájának javára mérséklendő, kell hogy jelentse, végső soron azonban a monarchia döntő előtérbe nyomulását. Lehet, sőt valószínű, hogy ez a terv ebben a formában csak propozíció marad, el kell ismernünk azonban, hogy elméletileg (feltéve, hogy a decentralizáló és autonóm irányt a politikai mohóság a még legigázott népek tényleges felszabadítására megérlelni hagyáná) egy következetes és célszerű meggondolást jelent és a nagy délszláv állam felé hajlik. El kell ismernünk azt is, hogy ugyanakkor, amikor Oroszország Sven Hedin jajkiáltása szerint első-sorban a skandináv tengerpartra törekszik, az angol rewiew-k lapjain pedig Perzsián át nyújtózkodik India felé, amikor Olaszországot egy drága és nehéz háború lekötve tartja, amikor az angol-német ellentét legalább részben Afrikára, a távolabbi Ázsiára, Kínára, valamint a Panama-csatornára osztódik el, Franciaország pedig Afrika északi partvidékén rendezkedik be: a balkáni népek a helyzet és a kényszerűség súlya alatt is folyton közelebb jutnak a monarchia szíve felé. Vajon Berchtold gróf akciója mennyiben fogja siettetni ezt a folyamatot s vajon háborúval vagy háború nélkül fog-e lezajlani, nem az elvek vagy óhajtások, hanem az érdekek és kénytelenségek kérdése.

Kósa Miklós

Fajok kongresszusa

Amikor ezt a címet olvastuk a magyar napilapokban, azt láttuk, hogy Magyarországot egy csomó parlamenti férfiú fogja képviselni, mosolyogtunk, azt vélvén, hogy ismét gondoskodás történt arról, hogy a haza el ne árultassék és vigyáz Hungária a képviseltetésére, nehogy valami blamázs süljön ki. Apponyi és Berzeviczy majd megvédik becsületünket, ha valaki a mi köreinkbe tévedne és megpiszkálná a nemzetiségi ügyeinket. No de nem történt baj. Senki sem érdeklődött nemzetiségeink, sem fajaink iránt. De megjelentek nemrég a kongresszus irományai* és akik annak idején a napilapokból

* *Mémoires sur le contact des races communiqués au I. Congrès universel des races tenu à l'université de Londres 1911.* Publié par G. Spiller. London, King & Son, 1911 (XLV.+530) 8°.

nem értesültek, most megtudhatják: mivel járultak az egyes országok a kongresszus szellemi nivójának emeléséhez. Tudni kell, hogy a jövelev kibocsátott meghívó tudatta azokkal, akiket illet, hogy a kongresszus tárgya lesz a tudomány és a modern lelkiismeret világánál megvitatni a nyugat és kelet népei között való relációkat avégből, hogy jó egyetértésre bátoríttassanak, hogy baráti érzés és kordialis össze-működés jöhessen létre közöttük. Politikai diskusziókat a program eleve kizárt. Ez a megállapítás túlságosan általános és keveset mondó. A kongresszus *questionnaire*-je, már valamivel világosabb. Csak néhány fontosabb kérdést emelünk ki.

1. Mily mértékig szabad a testi jellemvonások különbözőségéből az erkölcsi jellemvonások különbözőségére következtetni? Úgy véli, hogy valamely faj fizikai vagy szellemi karaktere (1) állandó, (2) csak a milliók évszázadokon át való folytonos közrehatása folytán módosulhat, vagy azt hiszi, hogy (3) a népművelésben, közvéleményben és általában a miliőben mutatkozó változások — eltekintve a fajok kereszteződésének kérdésétől — értékelhető módon át tudják formálni egy vagy két nemzedéken keresztül valamely fajnak fizikai és mindenek fölött mentális jellegét?

2. Valamely fajnak állapota, léte bármely adott momentumában mily mérvben szolgálhat mérték gyanánt e faj veleszületett vagy örökölt kapacitásainak megismerése tekintetében? Minő fontossága van e tekintetben ama ténynek, hogy a civilizációk meteorikus természetűek, hirtelen felvillanok és ismét letűnők és miként magyarázható e tény?

3. Hogy tisztázható a legfontosabb emberi fajok közt általánosan elterjedt ellentmondó vélekedés, hogy az ő szokásaik, civilizációjuk, az ő fajuk magasabb rendű, mint a többieké? . . . stb.

4. Minő szerepet játszanak a társadalmi gazdaság, higiéné, morál, nevelésre vonatkozó ideológiai különbségek abban a tartózkodásban, amelyet azok a fajok is tanúsítanak egymással szemben, amelyeknek volna alkalmuk érintkezésbe lépni? . . . stb.

5. A fajok közt fölmerülő félreértéseknek legmélyebb oka talán az a megalapozatlan hit, hogy valamely faj aktuális jellemvonásai a raceban rejlő állandó változhatatlan karakterek kifejezői? . . .

6. Azt hiszi, hogy van nyilvánvaló bizonyíték arra, hogy egyes fajok velüszületett kapacitásuk folytán valóban minden időkre fölötte állanak más fajoknak? . . .

7. A szellemi tehetség és erkölcsi karakter tekintetében nem kellene mind ott, ahol ma faji különbségről szólnak, kultúrabeli különbségről szólni? . . .

8. Vajon nem volna-e az egyes fajokra nézve hasznos a más fajok civilizációját tanulmányozni még akkor is, ha azok állítólag alacsonyabb rendűek, avégből, hogy saját szokásaikat és civilizációjukat ezzel javítsák? . . .

9. Lehet-e a viszonylag hátramaradt fajokat emelni tisztán humanitárius módszerek alkalmazásával? . . .

10. Mi módon lehetne a kelet és nyugot népeit rábírní, hogy egy egyesületet hozzanak létre, melynek célja volna *entente cordiale*-t létre hozni az emberi fajok közt?

A kongresszus iratai között sok értékes dolgot találunk. Az általános dolgozatok közt egy jeles indiai tudós világos, bölcs szavakban szól a faj, törzs és nemzet fogalmáról. Luschn a fajról antropológiai nézőpontból elmélkedik. Fouillée a raceokról szociológiai szempontból szól. Ezen vezérszemponok körül csoportosul aztán a szakdolgozatok egész tömege. Mivelhogy a kongresszus tagjai országok szerint sorakoznak, szemünk elsősorban természetesen Magyarországot keresi. Mivel vett részt? Vannak jeles antropológusai, hogy csak Török Aurélt említsem, kitűnő etnográfusai, világhírű orientalistája, stb. Vannak nemzetiségi bajai, van zsidókérdése. Mit pendített meg mégis Hunnia? Gondolkodjanak, mi az a téma, amely legkevésbé tartozhatik a fajok kongresszusára? Nem tudnak oly oda nem tartozó témát elképzelni, mint aminőt a magyaroknak sikerült elhelyezni. A harmadik ülésen szerepel Magyarország. La Hongrie. Prof. Ákos de Timon. Fellapozom és mit látok?: *Theorie de la sainte couronne, ou développement et signification de la conception des droits publics de la sainte couronne dans la constitution hongroise*. De a haza becsülete meg van mentve. (V.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A társadalmi probléma (*Theodor Hertzka: Das soziale Problem. Berlin, 1912. Georg Reimer. XII. + 357 lap.*)

Kant, mire megöregedett, visszaállította az istenség tiszteletét, amelynek ifjabb korában leghatásosabb rombolója volt. Hertzka legújabb művében elhagyja a történeti materializmust, melynek eddig hive volt és egy új ideológiát épít föl, amelynek főgondolata, hogy a mai társadalom bajai, a kizsákmányolás, a szolgaság és a nyomor, mind a vallás következményei. Munkája gyönyörű agitációs anyagot fog szolgáltatni a klerikalizmus, a tételes vallások, a deizmus ellen küzdőknek. Tanának igaz volta azonban kétségesnek látszik. Bizonyos, hogy a vallásoknak nagy szerepük van a társadalmi elnyomás fönntartásában, de kizárólagos okul nem fogadható el.

Hertzka munkája három lazán összefüggő részből áll. Az első rész tárgyalja a szolgaság keletkezését a vallás révén; a második bírálja azokat a társadalmi tervezeket (kommunizmus, anarchizmus stb.), amelyek a szolgaság kiküszöbölését tűzték ki célul; a harmadik legterjedelmesebb részben ő maga bemutatja egy nem kizsákmányoláson alapuló, minden kényszerhatalmat nélkülöző társadalom tervezetét, amely megtartja az árutermelést, a nagyüzemet, a szabad vállalkozást és még sincs benne kizsákmányolás.

Lássuk először az első részt.

Miután röviden cáfolja Malthus népességei tanát, amellyel mindenkinek előbb végezni kell, aki azt hirdeti, hogy szolgaság és nyomor társadalmi és nem természeti okokon alapulnak, a szolgaság okait kutatja. Mert nyilvánvaló, hogy a termelési eszközök híján levő emberek manapság, a formai szabadság ellenére, éppúgy szolgáló munkáltató uraiknak, mint a rabszolgaság idején. Az emberek többsége manapság is mások javára dolgozik. De miért tűrik az emberek a kényszert? „Tévedés — írja —, hogy a más hasznára való dolgozás pusztán a külső kényszer útján jó létre. Ez a kényszer fönnáll, de lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hogy az emberek önként alávetik magukat, mint a háziállatok. Az emberekre irányuló kényszer nemcsak hiábavaló, de valójában teljesen lehetetlen volna a kényszerítettek önkéntes alárendelése nélkül. . . Az embereket a szolgaságra semmiképp sem lehet kényszeríteni, ha belsőleg ellenállnak, mert az urak egész kényszerhatalma a szolgák beleegyezésén, sőt közreműködésén alapszik.”

Hertzka evvel egy rendkívül fontos és érdekes problémát vet föl: mi lehet az oka, az eredete annak, hogy az emberek egy része önként tűri a szolgaságot? De a megoldás, amelyet ad, aligha helytálló.

A szolgaság nem felel meg az emberek ősi érdekének; a főnálló társadalmi rend védői hiába bizonyítgatják, hogy az „urak” is dolgoznak. Ha tényleg dolgoznak, ezért „úri” jövedelmeikön kívül külön jövedelmet húznak: de „úri” jövedelmet mindenestre húznak, akár dolgoznak, akár nem, pusztán azért, mert megengedik, hogy mások dolgozzanak. Hasonlóképp helytelen, hogy a szolganak több a biztonsága, sőt nagyobb a jövedelme, mintha szabad volna; az önérdék nem vihette rá az embereket, hogy szolgálkává legyenek. A szolgaság a társadalom kezdetleges állapotában tényleg kultúrszükséglet volt: ha nem lett volna szolgaság, nem lettek volna emberek, akiknek annyi jövedelmük lett volna, hogy belőle tudósokat és művészeket, írókat és költőket eltarthassanak. A szolgaság a társadalomnak ebben a fejlődésében abszolút hasznos és szükséges volt: de bizonyos, hogy ez a szempont egyetlen embert sem vitt rá, hogy magát önként szolgává tegye. Az állatvilágban ugyan találunk önkéntes alárendelést, pl. a zergéknél, amelyek az őrnek a jeladására menekülnek, itt azonban közös érdek forog fenn, a létért való küzdelemben kialakult ösztön működik. Az önkéntes szolgaságnak csak egy példája van az állatvilágban: a házi állatok szolgasága. A házi állatok azért tűrik az ember uralmát, mert az ember úgy tűnik föl nekik, mint egy felsőbb hatalom, amelynek akarata elől nincs menekvés: ebben áll az állatszelistítés; ha az ember abszolút fölényének érzését nem lehet az állatba átplántálni, minden szelistítési kísérlet kudarcot vall. „Mely felsőbb hatalom — kérdi H. — lehet az, amely képes volna az embert lenyűgözni, az önérdék által hajtott szabad akarátát megtörni? Csak egy ilyen hatalom lehetséges: az istenség. Az isteneknek kellett lenniök, akik az embereket domesztikálták.”

Az istenhit nem a természet dicsőítéséből, hanem a kísértetekben való hitből származik. A kísértetek pedig a kízó lázalmok révén jutottak az emberek tudomására. A naiv ember eleinte úgy próbált védekezni, hogy a megholtak testét és így a kísértetet megsemmisíteni próbálta. De az ellenséges kísértetek újra megjelentek és bajt okoztak. Tehát engeszteléssel próbálkoztak védekezni ellene. Az a vélemény keletkezett, hogy a halottak szellemei azért haragusznak, mert az utódok az ő eszközeiket, jószágait használják: a tulajdon így túlterjedt az emberi életen; általános szokássá vált mindent, amit a halott halálának pillanatában bírt, vele adni a sírba.

Ezt könnyen keresztül lehetett vinni a vadász- és halásznépeknél, de nagy bajt okozott az állattenyésztőknek. Ha a család fő halálakor minden jószágot le kell ölni, nem fejlődhetik az állattenyésztés. A szokást csak a szellemek belegyezésével lehetett megszüntetni: csakhamar jelentkeztek is a halottak szellemei a fiúk álmaiban és tudtul adták, hogy a tenyészállatok leölése helyett megelégszenek vele, ha állandó részesedést kapnak a szaporulatból: az egyszeri és mindenkori kielégítés helyett, amely a vadásznépeknél dívott, az állandó adózás lépett:

a kísértő szellemből istenség lett, egyelőre egy család, nagy törzs istensége. De az istenségek nem szűntek meg aztán sem csapással sújtani az embereket. Kétség támadt, hogy az istenségeknek járó részesedést kellő mennyiségben és kellő módon adták-e ki. Az istentisztelet oly bonyolult lett, az istenek akaratát oly nehéz volt kitudni, hogy külön emberek, papok, foglalkoztak az istenek megkérdezésével és az áldozatok bemutatásával. Az emberek szolgák lettek: az istenségek és a papok szolgái. Kifejlődött az önkéntes alávetés pszichológiája, az emberek az istenek önkéntes szolgái lettek; ha az emberek egy része úgy tudta magát föltüntetni, mint Isten megbízottai, urai lehettek embertársaiknak.

A következő fejezetben szerző azt fejtegeti, hogy minden vallás a kísértet-hitből származott; részletesen igyekszik azt megmutatni az egyiptomi, görög-római és az ősi zsidó valláson. A következő fejezetben — amelyet a Huszadik Század júniusi száma egész terjedelmében közölt — a szolgaság genezisét mutatja be. A kísértetektől való félelem szentté teszi a vagyont: mert a vagyon nem azé, aki gyűjti, hanem az elhalt ősöké, az isteneké. A magántulajdon szentséggé lesz. Az állatok megszelidítése példát nyújt az embereknek arra, hogy más lényeket maguk helyett dolgoztassanak; az isteneknek való alárendelés megteremtette az önkéntes alárendelés pszichológiáját: a két dolgot csak össze kell kötni és meg van az emberi szolgaság, a kizsákmányolás. A kizsákmányolásra csak olyan népek alkalmasak, amelyeket a vallás már előzőleg domesztikált, azaz szokássá tette náluk a mások — a szellemek — számára való munkát. Ahol a szellemi habitus a vallás által meg nem volt teremtve, lehetetlennek mutatkozott az embereket szolgaságba hajtani. Példa erre az Antillák szigetei lakosságának a sorsa. Ezeknek voltak ugyan vezéreik a harcban, de szolgák nem voltak és a spanyolok nem voltak képesek őket a maguk javára munkára kényszeríteni, szolgákká tenni; ha megkísértették erőszakkal szolgákká tenni őket, elpusztultak. „Községenkint ölték meg magukat ezek a szegény indiánok, akik semmiképp sem akarták megérteni, hogy az ember arra született, hogy másoknak dolgozzék, jobbára önkéntes éhhalál vagy akasztás által; az asszonyok megszűntek szülni, szóval pár évtizeddel a spanyol hódítás után ezek a paradicsomi szigetek meg voltak fosztva őslakosságuktól. Hasonlóan áll a dolog Északamerika őslakóival; a délamerikai guaranikat is csak a vallás segítségével a jezsuiták bírták szolgaságra fogni.

A szolgaság általános elterjedése az isten-kultusz különbségével függ össze; ha egy erősebb nép legyőzött egy gyöngébbet, csak úgy tudta szolgaságba tartani, ha istenei erősebbek, vérengzőbbek voltak; a hódító népek emberáldozatokat mutattak be isteneiknek. Nem az erősebb embereknek, a hatalmasabb isteneknek vetették alá magukat az emberek. Rendesen a vadásznépek hódították meg a földművelő népeket, mert a földművelő és állattenyésztő nép előtt szent a magánvagyon, az idegen is, mert az is az — noha idegen — istenségek védelme alatt áll, a vadásznépek előtt azonban nem. Az új hódítók új istenségei lépnek a földműves népek gondolatvilágában a régiéik helyébe; mint az új hatalmasabb istenség megbízottja, uralkodik a

hódító nép fölötte. A szolgaság fönntartásának főeszköze a vallás, de mellette nagy szereppel bír a hazafiság, a művészet, stb. is.

A szellemek istenséggé válásával, az önkéntes alávetéssel az istenség és az istenséget képviselő emberek alá meg volt teremtve a szolgaság és vele a mai társadalmi rend alapja: ami változás azóta történt, jelentéktelen ehhez képest: hogy rabszolga; jobbágy vagy szabad bérmunkás-e a szolga, ez a szolgaság nagy tényével szemben alárendelt fontossága.

A szolgaság ténye egyaránt megrontotta a szolgákat és az urakat. Az egykor szabad emberek, akik nem gyűlölték egymást és nem félték egymástól, akik mint az állatok, morált nem ismertek, az ősi szabadságvágy és az istenektől való félelem között ingadoztak. A szolgaság aláztatossá, ravasszá és gyávává tette a szolgákat, szívtelenekké, a kizsákmányolt munkások ellenségévé az urakat; lealacsonyította az egész emberi nemet.

Az emberek többször megkísérlették ebből a nyomorból kimene-külni. Legérdekesebb Buddha megváltása, aki az isteneket fölötte káros, gyalázatos lényeknek hirdeti, akik az emberek vesztére törnek, akiket szolgálni gyalázat; és gyalázat az emberi kapzsiság, a kizsákmányolás. Míg előbb a gazdagság dicsőség volt, mert a gazdag ember áldozatok árán megvásárolhatta az istenek jóindulatát, most a gazdagság gyalázatos lett, mert megakadályozta az istenektől való elfordulást. Buddha éles eszű bírása volt az isteneknek, de megsemmisíteni nem tudta őket. Ellenkezőleg, őt magát istenné emelték hívei és az ő nevében gyakorolták a hatalmat a szolgák fölött. Hasonló változáson ment át a keresztény megváltás is. Noha az evangéliumok mai szövegéből mit sem lehet kivenni a Krisztusnak a szolgaság ellen irányított tanaiból; de az a körülmény, hogy a tan eleinte csak a legszegényebb néposztályok közt terjedt el és hogy Róma, amely minden meghódított nép isteneit, mint alsórendű istenségeket recipiálta, a keresztényeket borzalmasan üldözte, mutatja a tanítás forradalmi mivoltát. Krisztus sorsa ugyanaz lón, mint Buddháé; hívei istenné tették meg és az ő nevében gyakorolták az elnyomást, amikor is Róma megbékült, sőt államvallássá emelte az új tant, melyből a szabadság szel-leme teljesen eltűnt. Csak az evangéliumból nem lehetett ezt a szel-lemet egészen kiirtani, miért is olvasását a laikusoknak megtiltották. A keresztény vallás, mint minden vallás, a szolgaság fönntartásának eszközévé lón.

Ez Hertzának új tanítása a szolgaság keletkezéséről. Vajon mennyi az igazság benne? Azt hiszem, hogy H. mindenesetre elkövette azt a logikai hibát, hogy egy föltételt, egy részokot az egész oknak vesz. Lehet, hogy a szolgálai szellem létrehozása a vallás által egy föltétele a szolgaságnak, de semmiesetre sem a föltételek összessége. A szolgaság föltétele az is, hogy az emberek többet termeljenek, mint amennyi életük fönntartására okvetlen szükséges; enélkül lehetetlen, hogy valaki másnak dolgozzon, különben éhenhal. Föltétel, hogy egyik nép erősebb legyen és le tudja győzni a másikat: szóval, a vallásos érzés semmiesetre sem egyetlen föltétele a szolgaságnak. Sőt az sincs kizárva, hogy a szolgaságba való belenyugvás egész más gyö-

kerekből fakad. Mennyivel valószínűbb például az a föltevés, hogy a kis gyermek, aki lépten-nyomon érzi apja és anyja abszolút testi és lelki fölényét, aki szüleinek és minden fölöttben óriásokat lát, akiknek akarata törhetetlen parancs, már gyermekkorában tetszőleges társadalmi viszonyok közt, megszerzi a szolgaság habitusát! Épen így elgondolható, hogy az emberek minden előzetes domesztikáció nélkül belenyugodhatnak a szolgaságba, ha többszörös tapasztalás megmutatta nekik, hogy csak a halál által menekülhetnek és a szolgai életet még mindig többre becsülik a halálnál. Az Antillák lakosságának érdekes példája nem dönti el ezt a kérdést. Véleményem szerint a vallásos domesztikáció mindenesetre csak egy föltétele a szolgaságnak a többiek mellett és nagyon lehetséges, hogy nem a szellem-álmodás, hanem a kisgyermeknek a nagyokkal szemben tapasztalt inferioritása teremti meg a szolgaságra alkalmas habitust és magát a vallásos érzést is. Mindenesetre furcsa és hihetetlen dolog volna, hogy az a kis dolog, hogy az emberek meghalt szülőikről álmodnak, legyen az oka mai egész társadalmi rendünknek!

Ma már — folytatja H. — nem kulturális szükséglet a szolgaság, mert az acélszolgák, a gépek végtelen serege várja az emberek parancsát. Hogy ennek ellenére nyomor van a földön ennek épen az az oka, hogy a szolgaság folytán, a gépeket nem vesszük kellő mértékben alkalmazásba. A munkabér alacsonyossága megakadályozza a gépek alkalmazását, és megakadályozza a termelés fejlődését, mert nincs aki megvegye a termelvényeket, lévén a munkásosztály vásárlóképessége nagyon csekély. A szolgaság így akadály a kulturális fejlődésnek. Másfelől a modern gépes termelés nagymértékben fölszabadítja a munkásságot a hit babonái alól: aki naponta villámokat fékez meg, nem hisz a szellemekben és nem fél istentől és földi helyetteseitől. Így egyre erősebb lesz a lelki forradalom a szolgák lelkében. Hasonló irányban hatnak a kartellek és trösztök is, amelyeknek vezetői csakhamar be fogják látni, hogy nincs hathatósabb, sőt egyáltalán nincs más sikeres eszköze a nyereség emelésének, mintha lehetőleg nagymértékben javítják a munkabéreket (?). A munkások helyzetének javulása és a terjedő tudományos belátás folytán a szolgaságnak bukása föltartóztatlan.

Műve második részében H. a különböző társadalmi reformterveket (anarchizmus, Oppenheimer, George, kommunizmus) bírálja. Legkülönösebb fölfogása a kommunizmus kivihetetlenségéről van. Szerinte 1. a kommunizmus nem felel meg az ember szabadságának, mert a többség kényszeríti a kisebbséget bizonyos dolgok elvégzésére: a kényszer és szolgaság pedig megmaradnak akkor is, ha mindenkinek része van a kényszerben és szolgaságban egyaránt. 2. A kommunista termelésnél nem lehet a termelvény értékét megállapítani, mert ez csak piac útján lehetséges. Ezek az ellenvetések, véleményem szerint, nem helytállóak.

Ma már számtalan kombinált üzem maga termeli a szénét, vasat, maga készíti el a gépeket és bocsájtja áruba a kész termékeket és

mégis egy fillérig kikalkulálja minden résznek az önköltségét; ugyanilyen módon megállapíthatná pénz helyett munkaidőben minden darab munkaidő-tartamát és már kész is volna a kommunista társadalom értékmegállapítása és szétosztási kulcsa: aki 1500 átlagos órát dolgozott egy évben, kapja 1500 munkaóra eredményét használati cikkekben; akinek munkája nagyobb értékű, kevesebb óraszámot dolgozik. Amit az egyes vállalat ma meg tud oldani, azt a kommunista társadalom, ahol nincs kamat, járadék, rizikó, csak munkaidő és gépkopás, ne tudná megoldani?

Munkája utolsó részében H. megrajzolja egy olyan társadalom képét, amelyben árútermelés és magasfokú munkamegosztás áll fönn kizsákmányolás nélkül.

A termelést saját számlájukra termelő szabad munkás-szövetkezetek végzik; az összes jövedelmet a tőketörlesztés kivételével, a dolgozók maguk között fölosztják, de nem egyenlően: a vezetés választott vezetők által történik és a vezetők szabják meg, hogy ki mennyi bért, illetőleg haszonrészesedést kap. A munkások szabadságát a legteljesebben megvédi a „szabad csatlakozási jog”: minden munkás bármikor csatlakozhatik bármely vállalathoz, ha azt hiszi, hogy az az átlagosnál többet jövedelmez: bármikor kiléphet, ha azt hiszi, hogy a vezetőség haszonrészesedését munkateljesítményénél alacsonyabban szabta meg. Ha ellenben a munkásság azt találja, hogy a vezetőség rosszul vezeti az üzemet, közgyűlésen eltávolíthatja. A szabad csatlakozás joga megakadályozza, hogy a munkások keresete bármely vállalatnál tetemesen túlemelkedjék az átlagosnál: a szabad csatlakozás megakadályozza, hogy a termelőeszközök valamely munkáscsoport monopóliumává legyenek. Ha valamely vállalat ilyenforma szándékot tervez, megakadályozására elég a közvélemény figyelmét fölhívni. Mivel ugyanis bárki bármikor csatlakozhatik bármely vállalathoz és csatlakozása pillanatában már egyenjogú tag is, mindenki bármikor bármely vállalat közgyűlésén megjelenhetik és szavazhat. Ha valamely vállalat vét a közösség érdeke ellen, az emberek tömegesen megjelennek a közgyűlésen és leszavazzák a vállalat vezetőit és munkásait. A termelt árukat árúba bocsájtják úgy mint ma: a vállalat jövedelmezősége így a munkások ügyességétől, szorgalmától, a vezetőség tehetségétől függ. A termelő eszközök a közös-ségé, az államé: de mindenki, minden munkásszövetkezet kap az államtól — illetve a „Központi Banktól” — kamatmentesen termelési eszközöket, tőkét. A közösség ezáltal nem károsodik, mert ha a vállalat sikerül, tehát jól jövedelmez, a szabad csatlakozás folytán a munkások egy része az új vállalathoz fog csatlakozni, ezáltal kisebb lesz a termelés a többi termelési ágban, az árak a kínálat csökkenése folytán nagyobbak lesznek és mindenkinek a jövedelme a jól sikerült vállalat folytán nagyobb lesz. Természetes, hogy így helyes és méltányos, hogy ha valamely vállalat nem sikerül és a tőke odavész, hogy a kár is a közösségé legyen. Különben a közvélemény megakadályozhatja nyilvánvalóan lehetetlen vállalkozások keletkezését, egyszerűen úgy, hogy az emberek elmennek a közgyűlésre és leszavazzák a tervezőket. Minden vállalat persze köteles a kölcsönvett tőkét a központi banknak visszaadni.

Ez a központi bank némiképp az állam funkcióját végzi H. anarchisztikus társadalmában. A bank ad mindenkinek kamatmentes kölcsönt: viszont mindenki erre a bankra bízva — persze kamatmentesen — a megtakarított vagyonát. Senkinek sem fog eszébe jutni, hogy saját tőkéjével külön vállalatot kezdjen, mert a szabad csatlakozási jog minden tőkehasznót kizár; mivel a bank ingyen ad kölcsönt, senkitől sem lehel kamatot kapni tőkéért. Így mindenki a bankra bízva a tőkéjét és a bank osztja ki a tőkét keresők közt.

A szabad csatlakozás nemcsak a tőke profitját, hanem a föld járadékát is megszünteti. A föld köztulajdon, amelyet munkásszövetkezetek művelnek meg. Bárki bármelyikhez szabadon csatlakozhatik. Ilyenformán a jobb földeken sűrűbb, a rosszabb földeken ritkább lesz a lakosság: a jövedelem a csökkenő hozadék folytán, mindenütt egyforma lesz. Amely szövetkezet megművel valamely földet, attól azt elvenni nem lehet. Ha mégis valamely munkás szövetkezet ezt a területet, vagy egy részét más célra akarná fölhasználni, ajánlatot tenne erre nézve az illető vezetőségnek. Legtöbb esetben békésen megegyeznének a terület átengedésére. Ha ez nem sikerül, a közvélemény dönt: a közgyűlésen megjelenő emberek megszavazzák vagy elvetik a terület átengedését, aszerint, hogy a föld ajánlott új használatát jövedelmezőbbnek ítélik-e vagy sem. Ugyanígy fog lefolyni minden exporpiáció is.

Kivételt képeznek a lakóházak; kinek-kinek a háza kizárólagos tulajdon és oda senki sem „csatlakozhatik”: ellenben mindenkinek joga van, magának tetszés szerinti helyen házat építeni. Bérházat lehet építeni, de haszna a tulajdonosnak nem lenne belőle, mert hisz mindenki csak amortizációt volna hajlandó házbér fejében fizetni, úgy mint ha saját házában lakték.

Az árucseréje pénzértékben kifejezve történnék, pénz azonban nem forogna: minden embernek meg volna a kontója a központi bankban, a vállalatoknak csak úgy, mint a magánosoknak — millió és millió kontó —, minden vásárlás és eladás átírás által történik; a vállalatok és tagjaik keresetét a bankban javukra íratják, úgy, hogy minden érték-áthelyezés az egész államban a bank révén történik; az ár azonban a kereslet és kínálat szerint alakul.

Mivel a dolgozók a társadalom egész öröklött tőkéjét használják, és ezen tőke használata által nagyobb jövedelmük van, mint enélkül, jogos és igazságos, hogy akik nem tudnak, vagy nem akarnak dolgozni, mégis ellátásban részesedjenek, noha sokkal kisebbben, mint a dolgozók. Végül még az iskolázásról és a nemi viszonyokról ír.

Tagadhatatlan, hogy a szabad csatlakozási jog alkalmas a földjára- és tőkeprofit megújulásának megakadályozására, kizsákmányolás tehát egy ilyen társadalomban nem volna, sem kényszer. De volnának nevezetes hátrányai egy kommunista társadalommal szemben, amelyeket csak a központi bank, mint irányító szervezet mérsékelne; ez központi bank helyettesítené az államszervezetet a termelés anarchiájának megszüntetésében, hogy ne olyan dolgokat termeljenek, amelyekre senkinek sincs szüksége és ne álljon be hiánya legszükségesebb dolgokban, ami „szabad piac” mellett mindig fenyeget. A „szabad” vállal-

kozás folytán bizonyára igen sok tőke pusztulna el, mert a „közvélemény” ellenőrzése nem olyan egyszerű dolog, mint azt H. képzeli; a dolgozó emberek nem érnek rá, most erre, majd amarra a közgyűlésre szaladni, hogy a közösség érdekét megóvják: az emberek így folyton szavazásokkal volnának elfoglalva. A szabad tőke kölcsönzés is nagy bajokat okozhat: mert egy működésben levő vállalatnál ki ellenőrizné, hogy a dolgozók évente csak a tényleges jövedelmen osztoztak-e meg; vagy pedig a kölcsönvett tőkét is fölélték-e, ami esetleg csak a vállalat bukásánál derül ki.

A „szabad csatlakozás” is sok munkapazarlással jár. Minden vállalat bizonyos számú munkásra van berendezve: új embereket tehát egyszerre nagy számban, bővítés útján nem alkalmazhat: egy vas-kohó, amely 1000 munkásra van berendezve, nem foglalkoztathat 1010, 1100, vagy 1300 munkást. A súrlódások, veszekedések és perdöntő közgyűlések végtelen sorozata adódnék ki, ami a termelési nagyon megzavarná. Emellett a „szabad tőkegyűjtés” nagyon kis eredményre vinne: nem igen lesz kedvük az embereknek takarékosagra, ha tudják, hogy öregkorukban a társadalom úgyis gondoskodik róluk és a tőkéből jövedelmet húzni nem lehet.

Még számos hasonló nehézséget lehetne fölhozni, ami valószínűvé teszi, hogy egy teljes kommunizmus, a maga igen enyhe kényszerítő hatalmával jobb társadalmi berendezés volna, mint a szabad csatlakozáson alapuló anarcho-kommünisztikus berendezés.

V. J.

A radikális nemzetiségi politika és Réz Mihály

A Magyar Figyelő 1912. július 16. számában Réz Mihály a *Nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*-ről írt munkámat azáltal igyekszik diszkreditálni, hogy néhány derűreborúra összeszedett idézet-gyűjteménnyel megerőtleníteni akarja azt a felfogásomat, mely szerint a magyar liberalizmus úttörő államférfiai a nemzetiségi kérdést egészen másként kezelték, mint a szolgabíró vagy gseftelő utódok. De minthogy olykor ezek is reakciós nyilatkozatokat tettek, világos, hogy a történelem meghamisítója vagyok. S minthogy a „liberális” Bánffy Dezső sovén nemzetiségi politikát üzött; ellenben az „agrárius” Széll Kálmán ezt a kérdést konciliáns módon kezelte: nyilvánvaló, hogy könyvem alaptétele a feudális és az indusztriális nemzetiségi politika ellentétéről pusztá fecsegés.

Vagyis újra a régi, rosszhiszemű, prókátoros, történelmieskedő módszer. Azokat a gazdasági, lélektani s osztályerőket, melyekre egész munkámat felépítettem, meg se vizsgálja s egy szóval sem érinti, ellenben néhány citátummal szeretné kimutatni, hogy a magyar nemesség mindig reakciós volt s ezzel azt hiszi, hogy egész okfejtésemet kivégezte.

Van ebben valami komikum. Én, a magyar nemesi oligarchia *bête noire*-ja rámutattam arra, hogy íme, magában a magyar történelmi osztályban, vagy legalább is annak nemesebb és műveltebb képviselőiben valaha mennyivel tisztultabb, bölcsebb,

kultúrásabb felfogása élt a nemzetiségi kérdésnek. Erre Réz e nemesi oligarchia házi publicistája éktelen dühre fakad: „Hazudik az úr. A magyar nemesség mindig szűkkeblű és reakcionárius volt”. De Réz Mihály téved, ha azt hiszi, hogy ezzel nekem újat mondott. Én teljesen tisztában vagyok azzal, hogy a magyar nemesség óriási többsége mindig ép oly elmaradt, szűklátókörű humánus lendületre képtelen, erőszakos vagy búsmagyar elemekből állott, mint aminő a Réz Mihály szelleme, mellyel szemben — miként ma is — tehetetlenségre volt kárhozható a történelmi osztály emelkedettebb lelkű kisebbsége. Könyvem megbírált részében nem is erről beszélek, hanem két dologról. Az egyik az, hogy újjáébredésünk úttörő embereiben egészen más felfogása élt a nemzetiségi kérdésnek, mint az epigon üzleti sovínisztákban. A másik az, hogy a forradalom szörnyű tapasztalatai után maga az uralkodó osztály is átlátta a nemzetiség-üldöző sovíniszta politika képtelenségét s törvénybe iktatta az 1849. illetőleg 1868. szerföltött liberális nemzetiségi törvényt. Már pedig ezeket az alapvető tényeket Réz Mihály meg sem kísérlette kétségbevonni. Ezt nem is tehetette, annyira szembeszökő jelenségekre hivatkoztam. De azzal a prókátoros csúrés-csavarással szemben is, melyet jelentéktelen részletkérdésekre nézve alkalmaz, mikor a forradalmi átalakulások izgalmaiban nem a lényeges fejlődési vonalat nézi, hanem egy-egy megszorult vagy ingatag polikusnak olykor ellentmondó citátumait nagy garral találja fel, illő tisztelettel megkérdem tőle: Ha igaz az, amit Ön állít, hogy az ú. n. liberális nemzedék álláspontja a nemzetiségi kérdésben miben sem különbözött a mai talmi-liberálistól, hogyan magyarázza meg a következő nagy tényeket: Ama liberális nemzedék megalkotta a nemzetiségi törvényt, a nemzetiségi politikában általánosan elismert ideológusa a széleslátókörű és nemeslelkű Eötvös József volt, politikai vezére pedig az igazságos és humánus Deák Ferenc. A mai nemzedék ellenben zugprókatori érvekkel meghamisította ezt a nemzetiségi törvényt, általánosan elismert ideológusa a bornírt és szűkkeblű Réz Mihály, politikai vezére pedig a korrupst nemesi közigazgatás lord protektora: gróf Tisza István. Aki itt alapvető, az egész kérdés lényegét érintő változásokat a tömeglélektelen és a politikában nem vesz észre, az elvakult prókátor, vagy honmentő szolgabíró, akinek helye a vármegyeházán, nem pedig a szociológiában van.

Ezeket a nagy tömeglélektani s osztálydinamikai eltolódásokat igyekeztem könyvemben megmagyarázni. Még pedig nem a feudalizmus és az industrializmus ellentétéből, mint a nyugaton. Réz Mihály ezt sem értette meg, máskülönben nem hozakodott volna elő a Bánffy-Szell-féle gyermekesen naiv szembeállítással. Hisz Magyarországon az industrializmus, a polgári szellem még ma is csak pólyákban van. A nemzetiségi kérdésnek amaz említett távolabbi periódusaiban pedig kizárólag csak az *una eademque nobilitas* csinált politikát. Úgy, miként ma. Az industrializmus

miben sem zavarta a feudális erőket. Réz Mihály nyilván feledi, hogy a nemesi gseftelés még nem industrializmus, avagy Tisza Istvánt industrialis típusú politikussá tették-e petróleum és egyéb üzletei?

A történelmieskedő felelések mellett Réz Mihálynak voltaképp csak egyetlen ellenérve van. Az, hogy a magyar nemesség nemzetiségellenes álláspontját osztály érdekekből magyarázni „szatócs-felfogás”. Bár én ezt a tüneményt még több más tényező figyelembevételével magyaráztam meg, elismerem, hogy az osztályérdekeket tekintem a döntőknek az egész problémában és ezt az álláspontomat tüzetesen bizonyítottam is. Nos, bizonyítékaimat egy nagyúri kézlegyintéssel elintézni nem lehet. Réz Mihálynak bizonyítania kell, különben szava a nemesi elnyomás pusztá prókátoros védelme. Annál is inkább bizonyítania kell, mivel nemcsak osztályérdekekről van itt szó, amint én könyvemben nagy önmérséklettel állítottam, hanem igen sok esetben a züllött vármegyei kompánia pusztá zsebelő kriminalitásáról. Ezt a tényt többé eltussolni nem lehet. Az Erdélyi Viktor okiratos bizonyítékaival szemben, melyek ezentúl is napirenden fognak maradni, mit sem használ a Réz Mihály rabulisztikája avagy előkelő póza.

Egyáltalán a magyar osztályuralom évszázados eszközei: a terror és az agyonhallgatás ma már csődöt mondtak. Egyes emberek sorsa itt nem számít. Az utánunk jövő nemzedék legsürgősebb becsületbeli kötelessége lesz, a nemzetiségi kérdés Augias-istállóját, ezt az európai szégyenünket kispertni. Nemcsak erkölcsi, nemcsak gazdasági okokból, de becsületes hazafias megfontolásokból is. Mert Irányi Dániel (vajon ezzel szemben minő idézet-cafatot fog felhozni Réz?) már 1862-ben megírta:

„Meg vagyunk győződve, hogy a különböző népek között tapasztalt minden viszály megszüntethető. E feladat megoldásának kulcsa az egyenlőség. Vetkeztessük le magyarok és nem-magyarok az előítéleteket; mutassunk engedékenységet a lehetőség határáig, s léptessük életbe az egyenlőség elvét igazán; s az ellenszenv elenyészni s testvéri egyetértés által felváltani fog. (4. 1.)

Férfias elszántság kell csak, mondám, és egyetértés a nem-magyar fajokkal . . .

Nem szándékom e helyt javaslatot adni elő az egyetértésnek mimódon helyreállításáról; egyezkedésnek, alkudozásoknak tárgya az; csak azt a tanácsot vagyok bátor adni magyaroknak és nem-magyaroknak, hogy az engedékenység, a méltányosság szelleme vezérelje mindnyájokat.

A magyar fontolja meg, hogy délvidéki honfitársai nélkül vagy épen ezeknek ellenére, aligha fogja kivívhatni, de még csak elkezdhetni is a függetlenség harcát. Mondjon le azon gondolatról, miszerint jobb megegyezni az osztrákkal, mint engedni szerbnek, romának. Az osztrák, igaz, meg fogja fékezni ez áron a különböző nemzetiségeket, de kiirtani keblökből a nemzetiségi

vágyakat nem fogja; először, mert az lehetetlen, másodszer, mert sohasem fog lemondani hagyományos politikájáról, mely abban áll, hogy a különböző nemzetiségek egymás elleni féltékenységét a maga javára kizsákmányolja ...

Találkoztunk olyanokkal, kik a nemzetiségi mozgalmat csak néhány kolomposnak, részint osztrák bérencnek, részint nagyra-vágyó embernek tulajdonítván, azt egy pár százezer forint segítségével s előkelő hivatalok ígéretével megoldhatónak vélik. Sajnálatos elfogultság! Világos, kézzelfogható ugyan a bécsi udvar izgatása, cselszövése a magyarság ellen, s van a nemzetiségi kívánalmak között olyan mit, ha Bécsből nem jő a bizgatás, nem támasztanak déli feleink, avagy elhagytanak vala már érettebb megfontolás után: de maga a nemzetiségi mozgalom lényege korántsem mesterséges, hanem természetszerű, és mert az, kielégítést igényel. Hiába nyernének meg most a főbbeket, kit pénzzel, kit hivattal; más izgatók támadnának helyettök, számosabbak követelőbbek, s illető nemzetök támogatná őket. A nép, mondjátok, nem törődik a nemzetiséggel, ez csak az úgynevezett értelmiségnek a nádparipája, fegyvere. De mit ér, ha adott alkalommal hallgat a nép az izgatókra és követi zászlójukat. Elégítsük ki ellenben a nemzetiségi vágyakat, amennyiben méltányosak; bujtogether akkor osztrák, vagy bárki más, szava el fog hangzani a pusztában, és pénze kárba vesz. Az egyenjogúság, a szabadság megszorítás nélküli élvezete, az ország anyagi felvirulása, szellemi emelkedés, dicsősége, össze fogja forrasztani érdekeiket a miénkkel, s akik határainkon túl hazát kerestek csak vérrokonokat fognak látni ottan.” (13—15. 1. *Magyarország függetlensége*. Paris, 1862 nov. Nyom. Milanó-ban.)

Minden becsületes, az ország kultúráját és függetlenségét szolgáló politika a jövőben is csak ezt az irányt követheti a nemzetiségi kérdésben. Azt az irányt, mely ismétlem, a magyar nemességemelkedettebb szellemű kisebbségének is álláspontja volt.

Minden más politika és publicisztika csak osztály- vagy merő maffia-érdekeket szolgál. A Réz-féle leginkább, mely semmi egyéb, mint egy zsákmányra éhes, lezüllött nemesi klikk immár világraszóló szégyenének rosszul takaró fügefalevele.

Jászi Oszkár

A hitbizományok szociális hatásai. (*Lujo Brentano: Les conséquences sociales des fidéicommiss en Allemagne. Revue internationale de Sociologie. 1912. No. 5. 321—350.*)

Magyarország a hitbizományok országa lévén, különös figyelmünkre méltó Lujo Brentano nagyon érdekes cikke, mely a hitbizományok hatásait vizsgálja a német viszonyok fokozottabb figyelembe vételével, de azért széles nemzetközi alapon. Röviden emlékszik meg a hitbizományok történetéről. Bár a római és arabs jog is ismerte a hit-

bizományokat, a mai hitbizományok csak a hűbéri jogból fejlődtek ki, s annak a maradványai. Eredetileg a hűbéres urak nagy ellenzése dacára az uralkodók honosították meg, hogy az öröklés korlátozásával az adománybirtokok gyakori visszaszállását biztosítsák. Németországba, hol egyes tudósok még ma is a speciális német *Familiensinn* megnyilatkozásának tartják, Franciaországból származott át Barbarossa Frigyes alatt, s még Wolfram von Eschenbach a *Parzival*-ban elítélően énekel róla. Fejlődése második szakában a feudális földesurak és uralkodók közötti harc idején, a földesurak védelmezik a hitbizományokat, hogy ezáltal családjukat a vagyonekbobzás veszélyeitől megóvják. Végül a fejlődés harmadik szakában a földesurak és az uralkodók egyformán törekednek a hitbizományok szaporítására. Káros hatásai folytán Francia-, Spanyol- és Olaszországban megszüntették a hitbizományokat, Angliában, Skóciában és Dániában lényegesen megkönnyebbitették a hitbizományok felosztását, egyedül Német- és Svédországban, továbbá monarchiánkban maradt meg változatlanul a hitbizományi intézmény.

A hitbizomány célja a család fényének fenntartása. Ezt sok esetben még az elsőszülöttnak sem biztosíthatja a hitbizomány a lekötött vagyon csekélyisége miatt. De főleg nem biztosíthatja a többi gyermekeknek. Még ha az első vagyonszerző juttatott is tekintélyes vagyont az összes gyermekeknek, a második vagy későbbi generációnál a hitbizomány haszonélvezője csak az elsőszülött fiúról gondoskodhatott, s többiek szegénységben maradtak. Ennek szükségszerű következménye volt, hogy a feudális urak gyermekei a katonai, egyházi és állami főtisztviselésekre törekedtek. A hitbizományok következményeképpen fejlődött ki a szimónia, a hitbizományoknak köszönhető, hogy a nemesi eredetű szegények számára külön gazdag kolostorok és zárdák alakultak, s hogy gyakran apró gyermekeket ültettek a püspöki székekbe. A hitbizományos családok másod- és harmadszülött gyermekei az összes előkelő állami és katonai hivatalokat ellepték. Azonban a másodszülettek még így sem voltak képesek arra, hogy családalapítás esetén társadalmi állásuknak megfelelő fényes életmódot folytassanak, s azért rendszerint nem házasodtak. A másodszületteket az olaszok *uomini di celebrato*-nak nevezték, s pl. a Caraffa-család másodszülettei közül csak 28,5%-nak voltak törvényes gyermekei. A hitbizományok tehát a szaporodás megszorítását idézték elő, s igen sok család kihalással fizette meg a hitbizományokat. Az 1250-ben Magyar- és Németországban, valamint Ausztriában virágzó grófi családok közül 95% kipusztult, s egy-egy nemesi család léte alig terjed három évszázadra. A kihalás oka, az hogy a családnak

a hitbizományon kívül nincs vagyona, s ezért csak elsőszülött fiairól tud gondoskodni. De a hitbizományok nemcsak a családok gyors kihalását idézik elő, hanem egymás ellen ingerlik a családok egyes tagjait is, s a család békéjét megbontják. A hitbizományi öröklés sorrendjének megállapítása a legkínosabb családi perpatvarok okozója. De a hitbizományok hatása nemcsak a családra, hanem a közre is káros. Mindenekelőtt meggátolja az intenzív mezőgazdaság kifejlődését. Minden hitbizományi haszonélvező ugyanis igyekszik annyit kivonni a földből, amennyit csak lehet. Miután korlátlan rendelkezési jog csak ingók tekintetében illeti meg, rablógazdálkodást folytat, s semmit sem köt meg a földben, hanem lehetőleg az egész forgótőkét elvonja. Ezért mondotta már régen Arthur Joung a franciákról, hogy „ahol az ember egy *grandseigneur*-be, botlik, ott a mező bizton sivatag”. S körülbelül ugyanezt mondotta egy Schwarzenberg herceg, 99 hitbizomány ura is 1879-ben, mondván, a gazda kénytelen áttérni az extenzív gazdálkodásra, mert hiányzik a forgótőkéje. A hitbizományok ezenkívül előmozdítják a latifundiumképződést. A hitbizomány ugyanis a legmagasabb társadalmi állás, a fény és előkelőség külső jele lévén, még a polgári családok is minél nagyobb ingatlanok szerzésére törekednek, hogy azokat később hitbizományilag megkössék. A legutóbbi évtizedekben valóban igen nagy területekből alakultak hitbizományok. Bajorországban például 137 hitbizomány van. Ezek közül 17 összesen 11.257 ha területen 1800 előtt alakult, 1800—1850 között 33 keletkezett 35.032 ha területen, 1850—1900 74 hitbizomány alakult 67.998 ha területen, s 1900—1909 ismét 13 hitbizomány alakult, mely 9.576 ha területet kötött meg. A hitbizományok tehát a földbirtok koncentrációjához vezetnek, s arra készítetik a kapitalistákat, hogy azt a tőkét, melyet a kapitalista koncentrációnak köszönhetnek, a földbirtokkoncentráció támogatására fordítsák. Mindezeket a káros hatásokat kiegészíti azután az, hogy a hitbizományok tulajdonosai társadalmi állásukat, s politikai befolyásukat a közre káros törekvések támogatására használják fel. A hitbizományok urai a legfőbb támogatói a magas agrárvámoknak, az igazságtalan földadónak, s az államtól különböző kedvezményeket szereznek, melyek a többi osztályok érdekeit mélyen sértik. Minden józan megfontolás tehát azt követeli, hogy a hitbizományokat, melyek a legelemibb szabadságjogokkal is ellentétben állanak, megszüntessük.

Bosnyák Béla

Politika és emberi természet (*Graham Wallas: Politik und menschliche Natur. Jena, Diederichs, 1911.*)

Egy művelt angol úr gondolkodik e könyvben a demokratikus haladás lehetőségéről hazájában; minthogy filozofikus műveltségű professzor, a probléma kiszélesedik és így teszi fel: lehetséges e haladás a politikában, adva lévén az emberi természete? Minthogy liberális, szeretne igennel felelni; ehhez járul, hogy angol, amiért is argumentumait csak az angol pártéletből veszi. S így a probléma megszűkül újra, mert a szerző sem a gazdasági osztályharc politikai energiáit, sem a szociáltörténelem egyéb tényezőit (pl. a nemzeti eszmét) nem veszi figyelembe, és így csak az angol választási és pártküzdelem elemzését adja. Ennek a keretén belül azonban finoman alkalmazza a *homo politicus* leírására az újabb pszichológia (James) egyes eredményeit, és eredményesen polemizál a sokat üldözött Bentham-féle absztrakt intellektuális-egoista választó eszméjével. De a kiindulópont elégtelensége még így is megboszúlta magát: valóban a legújabb angol politikai fejlődésben is sokkal nagyobb helye jut a nemzeti s az osztályeszmének (*Home Rule. Greater Britain, J. L. P.*) mint G. W. könyvében.

Ha azonban a *homo politicus* mint érdekeit logikusan megfontoló szenvedély telén normálember nem létezik és ösztönök, szimpátiák, ellenszenvek, jelszavak vezetik a választót, hogy lehetséges a demokratikus haladás? A politikai gondolkodás haladása által, a kvantitatív politikai gondolkozás révén. Ez a haladás pedig a *fait social* gondos elemzése és a statisztikai csoportosítás és belátás, amely a mai gazdaságtanban mindinkább kiszorítja deduktív-abszolút gondolkodásmódot. Hasznosságot, károságot ma görbékben fejezünk ki, s ezeket alkalmazva meg lehetős biztonsággal találhatjuk meg azt a megoldást, amely a legnagyobb elégtétellel jár. Így pl. egy parlamenti ülésterem megépítésénél volna egy akusztikagörbe: minden köbméter egy bizonyos méreten fölül gyöngítő hatása van az akusztikára. Viszont bizonyos impozáns hatás szükséges, amely minden új köbméterrel nő. Amely köbtartalomnál e két tényező legelőnyösebben kombinálódik, az választandó, míg eddig legtöbbnyire csak az építész dekoratív érzéke döntött. Ennek a statisztikai és matematikai gondolkodásnak kell minél több hívet szerezni, ez a politikai haladás föltétele; s ebből egy új szigorúbb politikai morál fog sarjadzani.

Ezek a gondolatok akkor íródtak, amikor a nemzetgazdaságtan már kissé mosolyog a maga matematikai voltán, és beismeri, hogy görbéi sem hasznosságot, sem ártalmasságot nem határoznak meg, hanem egyszerűen kifejezés módjai bizonyos tényleges gazdasági elhatározásoknak, megtörtént tényeknek. A társadalmi tudomány haladása: új összefüggések, új értékek megállapítása. De ezeket az új értékeket a választó továbbra is insztinktive fogja értékelni, a maga módja szerint, ha csak

igen kiterjedt magas nívójú politikai gyakorlat nem iskolázza. A politikai haladás nem a kvantitatív gondolkozástól függ, hanem a politikai szervezés és iskolázás módjától. Egy valakit tudok, aki matematikailag gondolkodhatik a politikában, s ez a Spinoza logikus Istene. A nagy föladat az, hogy a választó ne öt évben egyszer menjen az urnákhoz, mert a barátja az udvari tanácsos érte jött automobilon, hanem megértse, hogy ő egy állandóan létező, állandóan működő szervezetnek szerve és tőle függ, hogy szerepe és társadalmi érdekei elkorcsosuljanak-e, vagy az egész struktúrát fontosságuk szerint befolyásolják. A polgárjogok ma oly széles rétegekéi, mint akár a császári Rómában — tegyük őket oly élökké, amilyenek a korai Rómában voltak. Akinek polgárjogai vannak — építsen az új *civitas*-on.

Persze G. W. nem azért angol, hogy a dolog praktikus oldalát szem előtt tévessze, és elméleti tévedése nem gátolja meg abban, hogy mellékesen a politikai szervezetek, a helyi kormányzat nevelő fontosságáról megemlékezzen, s a parlamenti reformról s a modern állami hivatalok működési módjáról okos és művelt, bár nem kimerítő megjegyzéseket tegyen. A parlamenti rendszer a Bentham-féle filozófián épült fel — kellene egy új Bentham ma, aki a mai pszichológián építene új kormányzó-rendszert. A törvényhozó és az adminisztratív hatalom közti viszony; a lokális választott testületek s a központi hivatalok viszonya stb. — mind megoldatlan probléma; s a bürokratikus munka rendszeresítésével és teoretikus átgondolásával ép annyit lehetne nyerni, ha nem többet, mint az amerikai kísérleti telepeken bevezetett munkamozdulatokkal.

Bernstein előszavában vérmes reményeket fűz a „természet-tudományi módszernek a politikára való alkalmazásához”. Ezeket nehéz osztani. De a vállalkozás, amelynek a cím kifejezője — a sablonos politikai lélektan helyett új, alapvető összefüggéseket keresni az emberi természet és a politikai alakulatok közt — oly nagy, oly szimpatikus, hogy az ilyen okos, higgadt úttörőnek, mint Wallas, csak örülni lehet.

Picker Károly

Társadalomtudományi Társaság

Dr. Kovács Zoltán

Társaságunk választmányi tagja, győri főreáliskolai tanár, augusztus hó 14-én hirtelen meghalt. Halála őszinte, mély részvétet keltett mindazok körében, akik ismerték. A fizikai tudományoknak nemcsak alapos ismerője volt, de előadási módjának kristálytisztá világossága azok egyik leghivatottabb népszerűsítőjévé tette, aki a legjobb magyar középiskolai tankönyvek egyikét írta meg. De nemcsak a progresszív tanárság elitjéhez tartozott, hanem köz- és magánéletének nemes idealizmusával mindig előljárt mindazon törekvésekben, ahol a kultúra terjesztéséről, a nyomor enyhítéséről s a társadalmi igazság védelméről volt szó. Ezen okokból nemcsak a győri tanuló ifjúságnak volt egyik legkedvesebb tanára, hanem a munkásságnak is, melynek oktatásában ritka buzgalommal vett részt. Legutóbb a győri középiskolai internátus létesítésében és vezetésében is nagy szerepet játszott, mely ellentétben a reakció ily nemű intézményeivel, a haladás és felvilágosodás munkáját szolgálja. Neve és emléke feledhetetlen lesz a magyar progresszív mozgalmak híveinek táborában.

Vita az Irodalom és Társadalom viszonyáról (Folytatás és befejezés)

Szini Gyula: Azt hiszem, tisztelt Társaság, hogy a vitának talán legfontosabb pontja már az eddig való felszólalásokkal is eldőlt. Közvetve vagy közvetlenül, harsányan vagy némán, bátran vagy óvatosan, de csaknem mindegyik vitatkozó oda lyukadt ki, hogy az irodalmat — azt hiszem, a szépirodalomról van szó — nem szabad társadalmi vagy politikai tendenciák szolgálatába állítani.

Én ezt az igazságot még élesebben szeretném hangsúlyozni és azt mondom: ahogy minden erőnkkel tiltakoztunk az ellen, hogy az irodalmat a feudalizmus, a dzsentri-szellem nyerjelje meg maga alá háttas paripának, ép oly elkeseredetten kellene vívnunk olyan kísérlet ellen, amely az irodalmat progresszív, szociális, demokratikus, társadalmi és politikai törekvések ekeszarva elé akarná fogni — meddő ökörnek.

A Társadalomtudományi Társaság igen tisztelt tagjaiban erősen megvan a tudományos és emberi érzék is a szabadságok iránt. És talán előttük nem is kell hosszasan fejtegetnem, hogy az irodalomnak eltelő levegője — a gondolat szabadsága. Erre hivatkoznak az írók, amikor a maguk egyéni szuverenitása számára követelik, hogy saját maguk választhassák meg társadalmi, politikai elveiket, mondjuk: világnézetüket. Ha önök ezt a latitudót nem engedik meg az irodalomnak, megszűntek — progresszív gondolkodók lenni.

De azt kérdezhetné önök közül bárki, hogy ha az irodalom ilyen szeszélyes, zabolát nem tűrő *enfant terrible*, akinek minden szabad, akkor mégis mit keres minduntalan a progresszívek táborában? Miért ép önökhöz menekül a hatalom és a reakció üldözései elől?

Önök meg is gyanúsíthatnák az irodalmat, hogy csak akkor progresszív, csak akkor keresi az önök támogatását, ha bajban van és amikor kiderül megint az ég a feje felett, hálátlanul elfelejti és megtagadja azokat, akik a bajból kisegítették.

Őszintén megvallom, hogy így is van a dolog. Az irodalomnak szabadságra, korlátlanúságra van szüksége és ezt ott keresi, — ahol találja. Sosem menekül a hatalomhoz, amely konzerválni akarja a meglévőt, hanem önkénytelenül és természetszerűen odabújik, ahol szabadságokért, függetlenségekért harcolnak. Az irodalom természeténél fogva progresszív, sőt nekem az a titkos meggyőződése, hogy progresszívebb valamennyi társadalmi és politikai iránynál.

Ezek az irányok végre is felszínre jutnak, ami eddig még megalkuvás, kompromisszum nélkül sohasem történt a világon, hatalmat érnek el és ezt egy bizonyos fokig önkénytelenül is konzerválni akarják. Ebben a pillanatban már el is fordul tőlük az irodalom, amely új szabadságok, új lehetőségek felé fordul és természetes ellensége minden gátló, akadályozó törekvésnek. Az irodalom mindig legelől jár, mindig a legprogresszívebb. Mert a politika mindig a korlátolt lehetőségek, az exigenciák tudománya marad, az irodalom pedig a korlátlan lehetőségek világa lesz mindig.

Aki ezt nem tudja átérteni, sohasem fogja még csak sejteni sem, hogy mi az a *l'art pour l'art*. Ennek a fogalomnak sokan olyan színezetet adtak, mintha a világtól való remetei elzárkózást, a társadalmi és politikai evolúciókból való kikapcsolódást, a világ dolgaival való nem törődést jelentene. Az idevágó irodalmi példák is látszólag ezt a felfogást erősítik. Goethe, aki az Empire háborúi alatt írta a *Westöstlicher Divan*-t és csatazajjal nem törődve a keleti költészet világába menekült a valóság elől. Ugyanezt akarja kifejezni a parnassienek Elefántcsont Tornya, amelybe nem hat a külső világ zaja. És a szedáni vereség után, amikor Franciaország a *Revanche* eszméjének katlanában főtt és forrt, a parnassienek követői, a dekadensek szintén ebbe a *Tour d'Ivoire*-ba vonultak vissza a hangos, de üres jelszavak elől.

Mindez azonban optikai csalódás. Az élő költő ép olyan gyermeke a maga korának, mint az élő ember. A kor nagy eszmével, forrongásaival, bajaival talán szorosabb kapcsolatban is van, mint más ember, már csak a váteszi hajlandóságainál fogva is vagy ahogy ma mondanák: a neuraszténiája miatt. Örökké eleven köldökzsinór fűzi az írot az élethez.

De vannak korok, amikor az író reménytelenül néz szét és nem talál semmi lelkesedni valót korának társadalmi, politikai törekvéseiben. Amikor az emberek egymás vérében gázolnak, mint háború idején volt, amikor minden haladás pang, az idő kereke szinte visszafelé forogni látszik, amikor a politikai arénában az emberek az örök régít kérődzik vissza, amikor mindenki alszik és minden ébresztő szó hiábavaló: az ilyen meddő, sivár korok elől a költő, az író a legszívesebben az Elefántcsont Toronyba menekül vissza. És a felsoroltam példák is csak ezt az eléggé érthető dolgot illusztrálják.

Ahol azonban a legkisebb fénysugara is fölvilan szabadságoknak, új lehetőségeknek, szellemi, kulturális föllendülésnek, az irodalom mindig odatart, odasiet elsőnek, támogatónak, lelkesítőnek.

Minden attól függ, hogyan tartják önök a fáklyát. Akarnak-e, továbbra is előre világítani egy új világnak, vagy pedig megúnták-e már a haladást, el akarják-e már oltani a fáklyát, meg akarnak-e pihenni, egy kicsit szétnézni, berendezkedni és magukévá tenni az eddig uralkodott pártok taktikáját, hogy teleszájjal hirdetve a szabadságot, a háta mögött szemérmetlenül kinevették és megnyirbálták?

Ha önök is elvesztik a gondolat és az irodalom szabadsága, a *l'art pour l'art* iránt való érzéküket, akkor az irodalom progresszívebb fény felé fog sietni és ha illet nem talál, megint csak visszavonul majd egy időre az — Elefántcsont Toronyba.

Kutasi Elemér: Annak az igazságát, hogy szürke minden teória az élet arany fájával szemben, talán soha sem érezzük annyira, mint akkor, amidőn a művészetet akarjuk megközeleltíteni teoretikus megállapításokkal és általános érvényre igénytartó tételekkel. Ma felállítunk bizonyos esztétikai elméleteket, levonunk a művészet fejlődéstörténetéből bizonyos általános megállapításokat — és holnap előttünk áll egy író, egy művész, aki megragad bennünket lelkünk legmélyén, kivált belőlünk soha nem sejtett emóciókat, de lerontja egyben legszebb elméleteinket. Ha tehát a művészet élő testét teoretikus boncolókésünk alá vesszük, különös óvatossággal járjunk el és főleg óvakodjunk túlzott, dogmatikus jellegű általánosításoktól.

Egy ilyen dogmatikus általánosítás volna a történelmi, materializmus köpögenyét egyszerűen ráteríteni az irodalomra és művészetre, és felállítani azt a tételt, hogy az irodalom és művészet a mindenkori társadalomnak s végeredményben a mindenkori gazdasági, termelési viszonyoknak funkciója. Hogy

a társadalmi élet hat az irodalomra, ez tagadhatatlan igazság. Mióta Taine megírta a *Philosophie de l'art*-ját, kimutatva abban a művészet és a miliő összefüggését, azóta ez a tétel úgyszólván közhely számba megy. Nyitott kapukat döngötünk tehát, ha ennek a tételnek igazságát bizonyítjuk. Világos, hogy mindaddig, míg az irodalmat és a művészetet nem pusztá szigeteken élő Robinsonok csinálják, hanem közöttünk élő, egy meghatározott társadalomban gyökerező emberek, mindaddig el sem képzelhető, hogy az író és a művész érzésvilága, gondolkodása ne legyen determinálva társadalmi tényezők által.

Azonban bármily fontos szerepet tulajdonítsunk is a társadalmi tényezőnek az irodalom és a művészet fejlődésében, végső elemzésben mindig az írói egyéniségre bukkanunk, mint arra a magra, mely a művészet és az irodalom termékeit legerősebben determinálja. Legutóbb Vér Mátyás utalt előadásában, szerintem teljesen meggyőző erővel, arra, hogy az irodalom és a művészet fejlődésének önálló élete van és hogy ezen önálló élet épp az egyéniség domináló szerepében gyökerezik. Bizonyos, hogy ezt a két tényezőt: az írói egyéniséget és a társadalmi hatást egymástól elválasztani igen nehéz és hogy egy ilyen elválasztás mindig abstrakció marad. Anatole France nem volna az, aki, ha nem a mi korunkban, a mai társadalmi forrongások közepette, a mai Franciaországban, a mai Parisban egy meghatározott polgári miliőben születik. De viszont igaz az is, hogy száz és száz író születik ugyanebben a mai Franciaországban, ugyan ezen társadalmi forrongások közepette, ugyanabban a Parisban, ugyanabban a polgári miliőben és Anatole France mégis csak egyetlen egy van.

Ha a társadalmi és az egyéni tényezőt egymástól külön akarnók választani, akkor talán e két tényező szerepét úgy határozhatnók meg, hogy a társadalmi tényezők határozzák meg egy kor, vagy egy nép irodalmában azt, ami abban közös — anélkül, hogy ezzel az összes közös vonásokat a társadalmi tényezők hatására akarnók visszavezetni — az egyéniségnek a társadalmi viszonyoktól független vonatkozásai határozzák meg azonban azt, amiben egyik író vagy művész alkotásai eltérnek a másiktól. Minden más társadalmi jelenségnél a jelenség összkaraktere a fontos és az individuális eltérések — mint lényegtelenek — bizvást elhanyagolhatók. A művészetben azonban épen az individuális különbségeken fekszik a fősúly és ezért nem lehet a művészet és irodalom jelenségeit egyéb társadalmi jelenségekkel egy kalap alá vonni.

Hogy mi a közös vonás egy meghatározott korszak, vagy egy meghatározott nép, vagy társadalmi osztály irodalmában, ez fontos, sőt elsősorban fontos lehet a szociológus, vagy az irodalomtörténész számára: a művészeti hatás, a művészi élvezés szempontjából azonban épp az individuális elemek azok, melyek előttünk elsősorban érdekesek és jelentőségteljesek.

Közelebbről nézve, hogy mikép és miben nyilvánul a tár-

sadalmi tényezők hatása: úgy hiszem, hogy ezt a hatást sokkal inkább ki lehet mutatni a művészet és az irodalom tartalmi elemeiben, mint a külső kifejezés módjában, vagyis a formai elemekben. Bizonyos, hogy minden kor irodalmában — ismét nagy általánosságban nézve a dolgokat — fellelhető a formai elemekben is egy meghatározott közös karakter, amit egy szóval stílusnak nevezünk. Azt is szoktuk mondani, hogy minden kornak a stílusa kifejezi magát az illető kort. Hogy azonban ebben a „kifejezésében mennyi szerepe jut a pusztá *coexistentia* alapján való asszociációknak és mennyi szerep jut bizonyos organikus, szükségszerű összefüggéseknek, ezt megállapítani igen nehéz. Hogy csak azért mondjuk-e és érezzük is, hogy pl. a késői barokk „kifejezi” a Mária Terézia korát, vagy hogy a rokokó „kifejezi” a forradalom előtti *ancien regime*-et, mert ez a kor és ez a művészeti stílus időbelileg egybeesik, vagy pedig a kor és a stílus között vannak-e bizonyos szükségszerű belső összefüggések, ezt konkrét bizonyítékokkal eldönteni felette bajos. E téren legfeljebb odáig juthatunk, hogy bizonyos közelebről alig definiálható ritmusbeli vagy — egy divatos szóval élve — „gesztus”-beli összefüggést állapíthatunk meg az illető kor különböző életnyilvánulásai közt, az irodalom és művészet kifejezési formái, az emberek egész habitusa, gondolkodásuk és érzésük módja közt. Mihelyt azonban ezen „megállapításon túlmegyünk és konkrét társadalmi vagy gazdasági jelenségekre akarjuk „vissza-vezetni” a kor formaérzékének változásait s a művészeti stílusok fejlődéstörténetét — a gót stílust a feudalizmusra, a barokkot a jezsuitizmusra, az empirét az abszolutizmusra s. i. t. — az erőszakos és önkényes analógiák útvesztőjébe kerülünk, anélkül, hogy csak egy lépéssel is közelebb jutnánk akár a művészet, akár a társadalom megértéséhez. Lehet, sőt valószínű, hogy az emberek formaérzékének változásában szerepe jut a szükséglet-kielégítési módok és a termelési technika változásainak is, de a közvetítő fonal, mely a jelenségek egyik csoportjától a jelenségek másik csoportjáig vezet, teljesen ismeretlen előttünk. Képtelenek vagyunk kihámozni azt, milyen része és mennyi része van a stílus és a formaérzék változásában a gazdasági és társadalmi átalakulásoknak, mennyi része a művészet belső fejlődésének, a művészet technikai eszközeiben való változásoknak, a művészi hatás pszichológiai átalakulásának: a régi iránti eltompulásnak és az új utáni vágyakozásnak, végül egyes nagy művészi egyéniségek szuggesztív hatásának.

Ezzel szemben azonban konkrét, ténybeli bizonyítékokkal mutatható ki az a hatás, amelyet a társadalmi tényező a művészet tartalmi elemére gyakorol. Tartalmi tényező alatt itt nemcsak magát a művészet és irodalom tárgyát, témáját, hanem a művészi és írói témák megoldásának módját is értem. A legszembetűnőbben kétségtelenül a művészi témák megválasztása tükrözi vissza a társadalom hatását. Az irodalom mint, ú. n. tárgyas művészet témáit mindig az életből meríti s így azok a témák, amelyek

az életben az embereket leginkább foglalkoztatják, természet-szerűleg az irodalomban is előtérben fognak állni. A legszembe-szökőbb példa erre nézve talán az, hogy míg a primitív harcias népek irodalmában a harci kalandoknak, a hadi hőstetteknek túlnyomó szerep jut, addig a kultúra mai fokán álló népek irodal-mából ezek a témák úgyszólván teljesen kivesztek s legfeljebb csak bizonyos rudimentáris formában található még meg.

Ha nem is oly közvetlenül, ily kézzelfogható módon, minden-esetre azonban nem kevésbé erősen befolyásolja a társadalmi tényező az írói és művészi problémák megoldásának módját. Az írói művek igen nagy része át van hatva bizonyos világ-felfogással és bizonyos morális meggyőződésekkel, melyek önkény-telenül, sőt öntudatlanul kifejezésre jutnak abban, ahogy az író alakjait beállítja és problémáit megoldja. Ez a világfelfogás és ez a morál, ha nem is részleteiben, de végső alapjaiban több-nyire abban a társadalmi milióban gyökerezik, melyből az író kinő, vagy amelyben az a társadalmi réteg él, melyhez az író szól, melyet az író publikumául választ. A költői igazságszolgálatás nemcsak a költőnek, hanem a társadalomnak is erkölcsi igazságszolgáltatása. Így tükröződik azután a társadalmi ideál az irodalomban. A legszemléltetőbb példáját látjuk ennek ott, midőn két különböző társadalomban élő író egy és ugyanazon témát dolgozza fel. Itt van pl. Euripides-nek és Goethe-nek Iphigeniája. A téma, sőt a cselekmény menete is mindkét műben teljesen azonos, a két Iphigenia alakját azonban egy egész világ választja el egymástól. Euripides Iphigeniája a görög ideálnak felel meg, melyben nem hiányzanak többek közt a bosszúvágynak és a ravaszságnak „erényei” sem. Goethe Iphigeniája viszont a 18. század humanisztikus női ideálja, a mindent megértő, csillapító, szeretet által jósággá változtató, megváltó asszony.

Természetesen mindez *cum grano salis* értendő. Mint már többen igen helyesen utaltak rá, az irodalomnak vannak témái, melyek minden időben és minden korban azonosak és amelyeknek megoldása is nagyjában mindig ugyanaz marad. Ennek a magya-rázata egyszerűen az, hogy vannak az emberi életnek bizonyos nyilvánulásai, melyek a társadalom átalakulásaitól függetlenek, függetlenek azért, mert az emberi létnek örök, természeti bázisain épülnek fel. Ezt az örök emberit — egészen absztrahálva a tár-sadalom változó viszonyaitól — az irodalom és a művészet mindig kifejezte s mindig ki fogja fejezni és így természet-szerűleg azokban a művekben, melyekben ép ez az örök emberi áll előtérben, a társadalom hatása minimális lesz vagy teljesen meg is szűnik. Az e fajta művekben a társadalmi összefüggést többnyire csak közvetve, az író vagy művész egyéniségén keresztül érezzük, ha t. i. a műveket nem kiszakítva, önmagukban véve, hanem kapcsolatosan az író vagy művész egyéniségével, mint egész *oeuvre*-jének egy részét tekintjük.

Az a tétel, hogy az írói és művészi problémák megoldá-sában a mindenkori társadalom szociális és morális felfogása

tükröződik vissza, megszorítást igényel még egy irányban és ez a megszorítás vezet annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy mennyiben befolyásolja az irodalom a társadalmat. Az irodalom története nem egy példát mutat arra, hogy az író és a művész alkotásában néma tényleg létező társadalom szociális és morális felfogása tükröződik, hanem egy még forrongó, kialakulóban lévő, de megvalósulásától még távol álló társadalom berendezkedésnek új, szociális és morális felfogása. Ezt látjuk pl. Ibsennek, Zolának, Tolstojnak egyes műveiben. Az ily műveknek szociális hatását nem becsülhetjük elég magasra. Az irodalom és a művészet a leghatalmasabb agitációs eszközök egyike. Áll ez nemcsak az ú. n. tendenc-literatúrára, hanem még sokkal inkább azokra a művészeti és irodalmi alkotásokra, melyek minden külön kifejezett célzat nélkül, csak mintegy immanenter — egyrészt alakjaik beállításával, másrészt problémáik megoldásával — bizonyos morális és szociális felfogást tükröztetnek vissza. Azok a művek, melyekben a létező társadalomnak megfelelő morális és szociális elvek tükröződnek, a társadalomnak leghatalmasabb konzerváló, erői; azok, amelyek egy új, forrongó, kialakulóban lévő társadalmi ideáltól vannak átítatva: a társadalom leghatalmasabb forradalmi erői közé tartoznak. A leghatalmasabb konzerváló és forradalmi erő rejlik az irodalomban és a művészetben azért, mert szuggesztív hatása nagyobb, mint bármi másnak az életben, mert szinte önkénytelenül, szinte az olvasó, a szemlélő tudta nélkül képes hatalmába keríteni az emberek lelkét s képes legyőzni — épp ezen észrevétlen, szuggesztív hatásnál fogva — az emberek ellentétes itt forradalmi, amott konzervatív hajlandóságait. Szónoklatokkal, kimondott tendenciás irodalommal és művészettel meggyőzni inkább csak olyanokat lehet, akik félig-meddig már amúgy is meg vannak győzve, mert a szónoklat, a kirívó tendencia felkelti és kihívja mindazokat az ellentétes erőket, melyek a meggyőzésnek útjában állnak. Ellenben a tendencia nélküli művészet úgy hat, mint maga az élet: a realitás meggyőző, szükségszerű erejével, a tényeknek letagadhatatlan argumentumával. Úgy hat mint az élet, csak még szuggesztívebben, még erőteljesebben, még meggyőzőbben. Minden művészet még a legrealisztikusabb is idealizál: a lényegtelen elemeket elhagyja, a lényegeseket kiemeli s így koncentrálna azt, ami az életben csak szétszórva esetleges jellegű mellékkörülmények által megzavarva és elhomályosítva jelentkezik előttünk.

Ebben rejlik a művészet óriási szociális hatása és jelentősége. Az irodalom és a művészet nem hozza létre az új társulásokat, de kétségtelenül előkészíti azokat az emberek nevelése, lelki átalakítása, szociális és morális érzéseiknek formálása által.

Hátra van ezek után még annak az utolsó kérdésnek a vizsgálata, hogy miképpen befolyásolja a társadalmi tényező az irodalom értékelését.

Minden értékítélet — mondja Schopenhauer — produktuma

az értékelőnek és az értékelt dolognak. Ebből az következik, hogy minden értékítélet végeredményben szubjektív és nem tarthat számot arra az objektív igazságra, mely a tudomány megállapításait jellemzi. Az értékelési kérdések tehát kívül esnek voltaképp már természetüknél fogva minden tudományon. Hogy mit tartunk a művészetben értékesnek és mit nem, ezt végeredményben az fogja eldönteni, hogy általában mi a végső értékelési szempontunk, hogy mit várunk a művésztől és az irodalomtól, miben látjuk azoknak végső célját. Az, aki megelégszik azzal, hogy az irodalom és a művészet életérzéseket ad, aki azt mondja, hogy az irodalom és a művészet célja az, hogy a mi szegényes, korlátolt individuális életünket kiszélesítse és az emberi élet végtelen, beláthatatlan gazdagságának részesévé tegye: az kétségkívül egész másképp fogja értékelné a művészetet, mint az, aki az irodalomtól és a művésztől konkrét erkölcsi vagy politikai szolgálatokat vár és *l'art pour l'art* szempontját értéktelen játéknak tekinti. Hogy e két álláspont közül melyik a helyes, ezt vitatkozással eldöntetni nem lehet. Bizonyos, hogy a művészet csak azokban képes életérzéseket ébreszteni, akikben megvan ehhez a szükséges szuggesztibilitás és receptív képesség. Ezek előtt bizonyára inkább szá-¹ mithat a *l'art pour l'art* szempontja helyeslésre, mint azoknál, akik ily szuggesztibilitásra képtelenek. Darwinról olvastam valahol, hogy 20 éves korán túl nem olvasott egy szépirodalmi művet sem, bizonyára azért, mert nem volt benne az a szuggesztibilitás és az a receptív képesség, mely a művészetet sok emberre életszükségletté teszi. Ha Darwintól és azoktól, akik ugyanígy állnak szemben a művészettel mint Darwin, megkérdezzük, mit tartanak értékesnek a művészetben, választásuk bizonyára azokra a művekre esik, melyek morális és szociális irányban a legerősebb hatásra képesek. Ellenben az, aki erős szuggesztibilitásánál fogva a *l'art pour l'art* álláspontján áll, azt a művet fogja értékesnek tartani, mely lelkét bármily irányban is leg-hatalmasabban megragadja.

Van azonban egy szempont, mely a *l'art pour l'art* híve előtt sem teszi lényegtelenné azt, hogy hat-e és mikép a társadalmi élet az íróra. És ez a következő: A művészet és az irodalom története azt mutatja, hogy a legkövetkezetesebb *l'art pour l'art* szempontjától is csak az az író és az a művész képes igazán nagyot és hatalmasat alkotni, aki nem zárkózik el mesterségesen az élettől. A tapasztalat azt mutatja, hogy a legszigorúbb *l'art pour l'art* szempontjából sem elég, hogy a művész szobája négy fala közt várja az ihletet, és hogy nem igaz az, hogy az igazi tehetségnek csak tollat kell kezébe vennie, hogy halhatatlan nagy műveket alkosson. Az az író, aki szuverén felsőbbiséggel zárkózik el az élet elől és visszavonul a tiszta esztétika légüres terébe, soha sem fog oly műveket alkotni, melyekkel képes belemarkolni az emberek lelkébe, hanem mindig csak egy bizonyos melegházi, üveg alatti művészetet tud adni. Az élettől való

elfordulás és a merő esztetizálás soha sem hozott létre egy Dantet egy Michelangelot, egy Anatole Francét, egy Ibsent es — *last not least* — egy Goethét. Felette jellemző miként fogta fel épen Goethe, akit a *l'art pour l'art* nagymestereként ünnepelnek, ezt a kapcsolatot élet és művészet között. Amikor Goethe a celebritásnak igen magas fokán állott, nyakra-főre ostromolták fiatal írók és költők költeményeikkel, kérve Goethét, hogy mondja meg nekik véleményét. Egy ilyen fiatal, régelfelejtett költőnek verseit Goethe a következő levél kíséretében küldte vissza:

„Amidőn a nekem átadott költeményeket visszaküldöm, kívánságához képest néhány észrevételt fűzök hozzájuk. Úgy látom, hogy Ön is abban a tévedésben leledzik, melyet már több fiatal embernél vettem észre, hogy t. i. annak a hajlammak, melyet valaki a költészet iránt érez, kizárólag kell magát átengednie. Ámde még annak is, akit a természet határozottan költőnek szánt, csak az élet és a tudomány adja meg azt az anyagot, mely nélkül munkái mindig üresek maradnának. Az én meggyőződésem szerint nem mulaszt el semmit, ha a cselekvő, eleven életnek és a tudományoknak szenteli magát. Mert csak, ha ezekben a körökben egy hosszú pályát futott be, csak akkor fog tehetségéről bizonyosságot szerezni. Ha hatalmas erővel megragadja ez a tehetség mindazokat a tapasztalatokat és ismereteket, amelyeket gyűjtött, ha képes arra, hogy a legidegenebb elemeket egy egységbe olvassza, akkor jelen van az a fenomén, melyet óhajt, melyet azonban semmiféle más úton létrehozni nem lehet.”

Azt hiszem, hogy Goethének mint oly sokban, úgy ebben is igaza volt. És az, amit Goethe mondott 120 év előtt, még fokozottabb mértékben igaz ma, amidőn azok a válaszfalak, amelyeket a régi művészet élet és művészet között vont, leomlottak, midőn élet és művészet szinte összeolvadnak egymással. 120 évvel ezelőtt még talán meg lehetett állni a cselekvő eleven életben anélkül, hogy az ember figyelmet fordított volna társadalmi problémákra. Ma ez lehetetlen; akarva nem akarva, úton útfélen beleütközünk korunk forrongó társadalmi kérdéseibe és ha igaz az, hogy csak az lehet igazán nagy művész, aki soha sem veszti el összefüggését az élettel, akkor ma csak az a művész és az író fog igazán nagyot alkotni, aki bátran kitarja elket mindaz előtt, ami, társadalmi küzdelmeinkben él és hullámzik.

Szabó Dezső: Az irodalom hatása a társadalomra két-féle lehet:

1. Kezdeményező, forradalmi. Az író azzal a képességével hogy sok más ember életét képes megélni, az elsők között érzi meg a társadalom szükségeit, betegségeit. Szuggeráló formákkal és típusokkal másokban is előidézi ezt az átélt életet. Az olvasó nyomorúságai eddig egyéni élete akcenciáinak hitte, most azokat egy egyetemes állapot szükségszerű követ-

kezményeinek látja. Felébred benne a hasonló állapotúakhoz való hozzátartozás érzése, s az együttküzdés vágya. Így alakítja ki az irodalom a közösség lelkében azt a szociális hitet, mely az új társadalmi kialakulást lehetővé teszi.

2. Konzervatív, gátoló hatása van az irodalomnak. Mikor egy bizonyos társadalmi psziché kialakult, a közönség oly műveket kíván, melyek ezt a lelki tartalmat megerősítik. Egy kialakult kultúrfázis megőrzésében az irodalom első tényező. Gátoló lesz az irodalom hatása akkor, mikor szuggesztív erejével függetleníti a pszichikumot gazdasági feltételeitől s egyes társadalmi osztályokban oly ideológiát tart fenn, mely a megváltozott gazdasági viszonyok között az illető osztály betegségét jelenti.

Mivel az író olyan tárgyat és kifejezési formákat keres, melyek lehető legalkalmasabban szuggerálják társadalmi ideálját, a társadalmi élet hat az irodalmi tárgyakra, az írói problémákra, az író kifejezés módjára. Példa: a demokrácia hatása a tárgyában, kifejezésében mindinkább egyénivé váló irodalomra. (A különbözőzés keresése: Rousseautól Mallarméig.) Így az irodalom fejlődésének alapokai a társadalmi változások. A *l'art pour l'art* különösen olyan korokban lép fel, midőn bizonyos társadalmi ideáknak az irodalomban megszűnt a teremtő ereje, bár a társadalmi életben még nem győzedelmeskedtek. (Pl. a születési nemesség, a hitbéli türelmetlenség, a halálbüntetés, a törvénytelen gyermek lenézése elleni küzdelem az irodalomban már halott témának tekinthető, a társadalomban nem.) A *l'art pour l'art* másodlagos, de az irodalomnak fejlődésében nélkülözhetetlen jelenség (irodalmi eszközök kidolgozása).

Az irodalmi mű társadalmi hatása igen sok esetben nincs arányban esztétikai értékével. Minél alacsonyabb fokon áll a kultúrának az élvező esztétikai érzése, annál elválaszthatatlanabb bonyolultságban van életérdekeivel egész testi és lelki életével. Külön esztétikai emócióra — annyira amennyire — minden időben csakis igen kevesen lehetnek képesek. Az emberek óriási tömegében — Kanttal ellentétben — a szép praktikum, élet. A társadalmi hatás és az esztétikai érték között még is van valami összefüggés. Valamely műnek annál nagyobb az esztétikai értéke, minél szélesebb körű (időben és térben) közönségben ébreszti fel az egyéttartozás érzését. Csak az a mű lehet állandó értékű, melynél a következő három kérdés mindenikére pozitív megállapításokkal lehet felelni: 1. Milyen lelki erők szükségszerű megnyilatkozása a mű? (Az egyéni kérdés.) 2. Mit adott a mű tárgyban, formában, nyelvben az irodalomnak? (A speciálisan művészi kérdés.) 3. Milyen emberekben ébreszti fel az együtvéttartozás érzését, milyen szociális ideát fejez ki? (A társadalmi kérdés.)

Ha e kérdésekre vonatkozólag a magyar irodalomból akarunk tanulságokat vonni, igen óvatosnak kell lenni. Nálunk nem voltak tisztán kifejlett kultúrfázisok. A magyar irodalom majdnem a 19. századig gyarmat-irodalom. Bizonyos időpontokban

a legkülönbözőbb idejű és eredetű hatások érték irodalmunkat. Régebbi irodalmunk kevés kivétellel nem szépirodalom, nem művészet, hanem társadalmi: vallásos, vagy hazafias akció.

Nemzeti életünk társadalmi vezetőire az a kötelesség hárulna, hogy megfelelő irodalmi kiválasztással teremtsék meg az új kialakuláshoz szükséges szociális hitet.

Gerő Ödön: Maholnap negyedszázadja lesz, hogy a társadalom és irodalom egymáshoz való közét vizsgáltam. Akkor, amikor az *Élet* című folyóiratot megalapítottuk. Ennek a modern újságnak egyenesen az volt a főadata, hogy az irodalmat a magyar modernség, a társadalmi átalakulás szolgálatába fogja. Akkor is az volt, most is az a meggyőződésem, hogy az irodalom nem lehet a társadalomnak pusztán ornamentikája. Kell, hogy struktív része legyen. Struktúra-e, ornamentika-e: ez a fölvetett kérdés magva. A díszítő irodalomra még valahogy ráhúzhatók a művészetről megállapított tételek, de a struktív irodalom kívül esik a művészet általános törvényein.

Ebben a mostani ankétben nagyon is egy kalap alá fogták a művészeteket és az irodalmat. Ebben talán az úgynevezett műveltségi ideológiából fakadt néven-nevezés a főhibás. Ez az ideológia az irodalmat a szabad művészetek közé sorozta. Valamikor egy másik néven-nevezés a szabad művészetek osztályába más fajtájú tudás- és megismerésköröket sorozott. Az artes liberales a matematikát és a poétikát, a geometriát és a zenét is együvé foglalta. Ebben az együvéfoglalásban inkább kultúradminisztrációs szempontok érvényesültek. De egyébként semmi nemű egységesség nem nyilvánult ezekben a szabad művészetekké bélyegzett különféle műveltségi munkakörökben és munkaeredményekben. Körülbelül ilyenfélén egymáshoz nem tartozóknak látom a művészeteket és az irodalmat. Az az együvéssorozatás kultúrbarabona, vagy legalább társadalmi konvenció. Sok egyeben kívül a tudatalattiságnak és a tudatonkívüliségnek más-másféle része is arról tesz tanúságot, hogy irodalom és művészet másféle kultúrnyilvánulás. A művészeteknek és az irodalomnak termékeit termelő erők és körülmények között a fantázia más-másképp szerepel mint tudatalattiságot és tudatonkívüliséget érvényesítő energia minden egyes művészetben és az irodalomban is. Talán az irodalmi alkotásban dolgozik a legtöbb tudatalattiság s a zeneiben a legkevesebb. A művészetek alá való összefoglalás nem is a művészetek mivoltából, hanem a művészeknek a társadalmi tagozódásban való szerepe hasonlóságából fakadt. Ez az együvéssorozatás tehát inkább rubrikázás, mint lényegmegállapítás.

Az irodalomnak a kor műveltségéből kell fakadnia. A műveltség egy kor ismereteinek, kötelességtudásának és gyönyörködéshez való tehetségének eredője. Ezeknek az összetevőknek harmóniája az ideális műveltség. Az egyik vagy a másik összetevőnek előretörtetése, hogy az eredőt a maga javára megváltoztassa: műveltségi forradalom. Mi része van az irodalomnak a

műveltségi összetevőknek ebben az együttesében, a harmóniájukban, vagy eredő alakítására való törekvésükben? Ha az irodalom a kor műveltségi összetevői közül a domináló összetevőt szolgálja, úgy a társadalom műveltségének, s a műveltségből fakadt társadalmi akarásnak szerves része. Ilyenkor több mint társadalmi ornamentika, ilyenkor a társadalmi akarásnak része. Meg kell tehát állapítani, hogy korunk műveltségének melyik az uralkodó, az eredő kialakulásában irányt adó összetevő?

Korunkban a logika és az etikai összetevők dominálnak. A megismerés munkáját végző és a kötelességtudást érvényesítő összetevők. Korunk ezért tudományos és szociális kor. Az esztétikai összetevő, a gyönyörködés összetevője, a harmóniának vagy az eredőnek kialakításánál háttérbe szorult. Vajon irodalmunk tudomást vett-e róla, hogy a kor műveltsége milyen, s hogy a műveltségi összetevők erősokszögében most milyen alakulás folyik. Mintha a *l'art pour l'art* hirdetői, félreértői és fanatikusai nem akarnának erről tudomást venni. Ez az irodalom a pusztán esztétikai összetevő uralkodására alapítja a maga dolgát, s alapít raja egy új, egy korszerűtlen, műveltséget. Mozgósítani tudja a maga körét, fanatizálni is tudja, s ez a kör egy a kor szükségességére és akarására ügyet nem vető műveltséget erőszakol. A természet-tudományos és szociológus korban valamelyes neohumanizmust erőszakol, a modernség zászlaja alatt. A legszemészettebb korszerűtlenség, mint modernség szerepel.

A neohumanisztikus műveltség a díszítő irodalom kultuszát hirdeti, vallja, azét az irodalmét, amely csakis ornamentika, s amely mint ilyen, csakis művészet. Az irodalmi mámor hatása alatt érvényesülő ez a neohumanisztikus műveltség a *Schöngeistok*, a „művelt emberek”, a „modernnek” problémáit, kérdéseit, kedvteléseit, gyönyörködését, még snobizmusát is ráerőszakolja egy tudományos és speciális kötelességtudást érvényesítő korra. Amiben különben nemcsak az esztétikai összetevő szerepének van része, hanem az etikai összetevőének is. A nagy kötelességtudás érvényesülése ugyanis megmozgat egész sereg olyan erőt, amely nagy messzeségben elmaradt a logikai összetevőtől, de az esztétika összetevő körébe beletartozik vagy ebbe a körbe könnyebben és hamarabb tud belejutni, mint a tudásnak, az ismereteknek, a tudománynak és gondolkodásnak körébe. Ezek a fölszabadult erők részt akarnának venni a kor kötelességteljesítésében, de nincs hozzá való tudásuk, módjuk, alkalmuk. Mindig, valahányszor fölszabadult intelligenciák a kor kötelességmunkájában nem tudnak érvényesülni: irodalmi furor fogja el őket. Ez az oka annak is, hogy a társadalmi fölszabadulásban levő nő íróvá lesz, s hogy majd minden intelligens nő, akit az uralkodó műveltségi összetevők közül az etikai, a kötelességtudás komponense megkapott, az irodalomra veti magát, s ezzel az említettem neohumanisztikus műveltség részesévé vagy terjesztőjévé lesz. Ez annál könnyebb olyankor, amikor a formával szakítás, mint individuális jog a formátlanságot művészeti törekvésnek

teszi meg. A neohumanisztikus műveltség az individuális kényelemnek eszköze annak a tenger nehézségnek közepette, amely az individuumot akkor éri, amikor legjava erőit ki kell fejtenie, hogy beiktathassa őket a szociális munkába.

Irodalom, amely a pusztá gyönyörködtetést szolgálja, nem lehet annak a műveltségnek szerves tartozéka, amelynek a gyönyörködő, a legkevésbé irányító műveltségi összetevője. A játék korunk műveltségének legjelentéktelenebb nyilvánulása, már pedig az ilyen irodalom csak játék. Csak művészet, csak szép, ha van, de a társadalmi struktúra szempontjából fölösleges. Hanem ez a fölösleges egyenesen veszedelmessé lesz, ha az egész irodalomnak, tehát a szükséges irodalomnak, életműködését ő szabja meg. A nagy emberi szolidaritás átéreztetése, az emberiség harci lelkesítése, a kötelességtudásnak lelkületirányítónak fejlesztése, az erkölcsi követelmények apostoli hirdetése, az emberinek megértetése, az egyéni és a társadalmi összefüggésének és egymásra hatásának föltárása olyan hatalmas irodalmi föladatak, egyenesen olyan műveltségi kötelességek, amelyeket jórészt csakis az irodalom teljesíthet. Az az irodalom, amely nem ornamentikája, hanem struktív része a társadalomnak és műveltségének, amely a kor etikai és logikai összetevőjének működésében részt vesz. A másik irodalom, az irodalom mint művészet, a *l'art pour l'art* irodalom, amikor a maga kis szükségességeit és lehetőségeit az általa tenyésztett neohumanisztikus műveltség erejével és erőszakosságával a nagy irodalom törvényeivé akarja megtenni: egyenesen veszedelmes. Csakhogy a korok az ő műveltségük összetevőinek erőjátékával megfojtják a műveltségi veszedelmeket.

Szende Pál: A lefolyt vitában különösen két álláspont jegecesedett ki. Az egyik szerint minden irodalmi mű társadalmi produktum. A másik álláspont a társadalmi tényezők hatását és befolyását nem vonja kétségbe, de az egyéniség szerepét tolja előtérbe, s Ignotus a tételt következőképpen formulázta: „Úgy írtak, ahogy nekik tetszett és ezt annál inkább tehették, mert az író nem is tud másképp írni, mint ahogy neki tetszik.” Mások ezt az álláspontot a *l'art pour l'art* elvének vagy az írói autonómiának nevezték, de valamennyien egyetértettek abban, hogy döntő az író egyénisége és a társadalmi hatások csak másodlagos fontosságúak.

Ezt az álláspontot csak akkor lehetne elfogadni, ha lélektani megalapozása teljesen szilárd lenne. Mindenekelőtt el kellene dönteni azt a kérdést, vajon a zseni egyéni, vagy pedig társadalmi okok terméke, mert hiszen az egyéni álláspont a költőt zseninek tartja, aki a többi közül kiemelkedve, gondolatait művésziesebben tudja kifejezni. A zseni problémája azonban még teljesen megoldatlan és aki a kérdés irodalmát figyelemmel kíséri, kénytelen elismerni, hogy e jelenségnek sokkal elfogadhatóbb magyarázatát adták azok, akik azt társadalmi okokra igyekeztek visszavezetni. A másik előfeltétel az egyéni lélektan olymértű fejlettsége volna, amely felfedné előttünk

és kétségbe nem vonható módon megállapítaná a teremtő költői munka titkait, amely megállapítaná azt a pszichofiziológiai folyamatot, melynek alapján az irodalmi mű létre jön. Ebben a tekintetben is teljesen a sötétben tapogatódzunk és a tudomány még a kezdet legelőjén tart.

Az individuális álláspont tudományos megalapozása tehát hiányzik. Ezért ha csak metafizikai okoskodásokba, vagy általános elmefuttatásokba nem akarunk bocsátkozni, a költői és írói működés természetének és törvényszerűségének megállapításánál oly módszerhez kell fordulnunk, amely nagyszámú eredményekre támaszkodhatik és tudományos megalapozás tekintetében sokkal magasabban áll az előbbinél. A költői működés tényeit ugyanazon módszerek alapján kell vizsgálni, mint a társadalmi élet összes jelenségeit. Nem arról van szó, hogy a történelmi materializmus módszertani eszközeit merev egyoldalúsággal alkalmazzuk és az írói működésben és a költészetben is csupán egy gazdasági funkciót lássunk, hanem arról, hogy az irodalom is a társadalmi erők és hatások eredménye. Ha a tudomány egész területét áttekintjük, látjuk azt, hogy ez a módszer meglepő, néhol valószínűséggel megdöbbentő világossággal magyarázta meg a társadalmi életnek gazdasági motívumoktól látszólag legtávolabb álló jelenségeit is. A vallásosság, az erkölcsi fogalmak, a tudományos meggyőződés — úgy látszik — még jobban az egyéni autonómia körébe tartoznak, mint az irodalmi működés. Mégis a legújabb kutatások — elég itt Westermarck, Loria és Menger neveit említenem — kimutatták, hogy az erkölcsi, vallási és tudományos fogalmak mennyire egy adott társadalmi és gazdasági rend, valamint osztálytagozódás függvényei. Csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy pl. Menger meggyőzően mutatja ki, hogy a lelkiismeretfurdalás — pedig mennyire az egyén belső világába tartozónak látszik — társadalmi termék, s hivatkozom a freudista lélektanra is, amely ha nem is megdönthetetlen bizonyossággal, de rendkívüli éles elméjűséggel és nagy valószínűséggel mutatott arra rá, hogy a lelkiélet zavarai, az öntudatlan lelki funkciók és az álom mennyire a társadalom által felállított erkölcsi fogalmak és tilalmak következményei.

Hogy az irodalmi termék létrejöttének a folyamata az író lelkében hogy játszódik le, arra nézve ez az álláspont sem tud felvilágosítást adni. De ez nem jelenti azt, hogy nem is képes ezt megtenni, hanem csak a tudomány fejletlen voltát és azt, hogy addig, míg a rendelkezésre álló kutatási eszközök segítségével az összefüggést a társadalmi tényezők és az egyéni lélek működései között nem sikerült oly mértékben megállapítania, mint az már a vallásos képzeteknél és az erkölcsi fogalmaknál sikerült. Ez az álláspont továbbá nem jelenti azt, hogy mi az egyéni tényezőknek, az író személyes tulajdonságainak semmi befolyást nem tulajdonítunk, hanem annyit, hogy amint az erkölcs és vallás kialakulásánál a társadalmi hatások a döntők és nem az egyes emberek, épen úgy az irodalmi működés törvényeinek megállapításánál is a társadalmi tényezők hatása előrevalóbb.

Az álláspont helyességének beigazolására elég áttekinteni ama előfeltételek sorozatán, melyek egy írói munka létrejöttéhez szüksé-

gesek. Szükséges mindenekelőtt az író, aki egy népnek, fajnak és osztálynak gyermeke, s gondolkodása már ezen népfaj vagy osztály produktuma, aki a családban, a társadalmi körben, melyben felnőtt, az iskolában, ahol az oktatás első elemeit kapta, bizonyos formákat, világnézetet, előítéletet szívott magába, aki egy vagy más módon részt vesz a közéletben, aki gazdasági alany, akinek táplálkozni, a megélhetésért küzdeni, saját magát és családját fentartani kell. Minden fajnak megvannak a maga speciális tulajdonságai, földrajzi és kozmikus okok döntően befolyásolják az egyén testi és lelki habitusát, úgy, hogy ami ezen tényezők levonása után mint szorosan egyéni elem marad, hatásában igen jelentéktelen, sőt ez a maradék is csak azért áll elő, mert a tudomány még ma nem tud a lelki élet legelemibb tényeinek társadalmi összefüggése tekintetében megnyugtató választ adni. Az irodalmi műhöz szükséges továbbá nyelv; ama szavak összege és kapcsolata, melyen az író gondolatait kifejezi. A nyelv *par excellence* társadalmi termék, mert csak több embernek, sőt csakis bizonyos embercsoportnak a közreműködésével jöhet létre. Az irodalmi műhöz szükséges további előfeltétel: a kifejezési mód, képek, metaforák, szókapcsolatok, szimbólumok, szóval mindaz, ami a közönséges beszédtől az írásművet megkülönbözteti. A kifejezési mód szintén hosszú társadalmi fejlődés terméke és különbözik éghajlat, földrajzi fekvés, fajok, nemzetek és osztályok szerint. Homerosnál hiába keresnénk a dübörgő vonat, a delejes áram, vagy a füstölgő gyárkémény fogalmait, a közép-ázsiai kirgiz és tatár népköltészet pedig nem ismeri azt a számtalan metaforát és bűbajos hangzású képet, mellyel a görög költők a kék tenger végtelenségét, félelmetes hullámozó erejét és csodás báját megérezkítették. A kifejezési mód társadalmi osztályok szerint is különböző és amikor valamely társadalmi osztály nagy jelentőségre emelkedik, akkor megváltozik a költészet nyelve, megváltoznak a képek, szimbólumok, a költői fogalmak. Petőfi nagy újdonsága éppen abban rejlett, hogy egy oly társadalmi osztály nyelvét, vágyait, törekvéseit és világnézeteit szólaltatta meg, mely eddig kívül állott a nemzet keretén. Figyelmeztetnünk kell továbbá arra a művészettörténetben már elfogadott szabályra, hogy a látás koronként és helyenként különbözik, hogy az emberek ugyanazokat a dolgokat a földrajzi és társadalmi viszonyok befolyása alatt másképpen látják, ugyanazt a dolgot egy alacsonyabb osztályhoz tartozó egyén szeme másképpen tükrözi vissza, mintha a néző egy kifinomult művelt társadalmi osztály tagja. Többen kifejtették már, hogy az impresszionista festészet, a *plein-air* mennyire a társadalmi tényezők megváltozásának, főképpen pedig a nagyvárosok kialakulásának eredménye. Ha tehát a látás, amelynek semmi köze látszólag a társadalmi viszonyokhoz és tisztán az egyén belső ügyének látszik, szintén társadalmi produktum, akkor nem merész állítás az, ha költői termékekre ugyanezt a nézetet valljuk. Végül a teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a külső alak: a versforma, szintén társadalmi hatásokra vezethető vissza, aminek igazolására nem is kell másra hivatkozni, minthogy az a különböző népeknél és korszakokban eltérő. Természetes, hogy a múlt által felhalmozott nyelv, kifejezési mód és külső forma érezteti hatását a jelenben is, és ez magyarázza meg azt a

tényt, hogy az angolok római versformákat használnak, vagy hogy francia vagy skandináv költők oly eszméket vetnek fel és oly kifejezési módokat alkalmaznak, melyek Franciaország vagy az óskandináv államok gazdasági és társadalmi struktúrájából ki nem magyarázhatók.

A bizonyítás nehézségeit fokozza az, hogy itt évezredekre visszamenő fejlődési folyamattal állunk szemben, melynek láncában minden egyes szem nemcsak következménye az előzőknek, hanem oka és létrehozója az utána jövőknek. Ez az okozati kapcsolat azután a századok folyamán elmosódik. Érvényesül továbbá az a fontos szociológiai törvény, melyet úgy fejezhetünk ki, hogy valamely intézmény vagy jelenség, amely csak eszköz volt valamely cél szolgálatában, később maga is célá, sőt öncéllá változik és ezért gyakran előfordul, hogy bizonyos tényekre nézve a kapcsolatot megállapítani nem tudjuk és azt kell gondolnunk, hogy itt egy önálló jelenséggel van dolgunk. A vallás, erkölcs, tudomány, gazdasági érdekek megvédésére keletkeztek, vagy legalább is később, azoknak szolgálatába állottak, még is a legtöbb vallási és erkölcsi fogalomnál és intézménynél évezredek után ezt nem lehet kimutatni, mert a vallás és erkölcs látszólag öncéllá vált. Ugyanez áll a költészetre is. Azonkívül az ideológiai jelenségek bár gazdasági tényezők okozatai, viszont az utánuk jövő gazdasági fejlődést a maguk részéről erősen befolyásolják. Hogy csak egy példát említsek, sokan azt hiszik, hogy az enciklopédisták művei okozták a francia forradalmat. Mások viszont támadják e tétel helyességét és azt mondják, hogy éppen megfordítva az enciklopedista irodalom annak a forradalmi feszültségnek a terméke volt, amely a felbomlásnak indult francia társadalmi és gazdasági szervezet összeomlását megelőzte. Az igazság az utóbbi állásponté, de azzal a módosítással, hogy viszont az enciklopédisták működése sietette a forradalom bekövetkezését. Nálunk is az 1825. év után bekövetkezett nagy irodalmi reneszánszot sokan úgy tekintik, mint az 1828—48 között végbement politikai és közgazdasági átalakulás fő okát. Hogy az irodalmi fellendülésnek az átalakulás gyorsításában nagy része volt, az tagadhatatlan. Viszont ez a fellendülés következménye volt a mezőgazdaság és ipar produktivitásának, emelkedésének és ennek folyamánaképpen annak az erős törekvésnek, mely a meglévő társadalmat, gazdasági és politikai rendszert, mint a produktivitás fokozásának legfőbb akadályát akarta az útból elhárítani. De míg az összefüggés kimutatása ily közeli korokra nézve könnyű, az elmúlt évszázadokra, ahol a kutatóknak egyes szerszámokból, kövekből, primitív jelekből kell ítéletet mondani, nagyon nehéz ezt az összefüggést megállapítani. A freudista lélektan, mikor a lelki zavarok okait vizsgálja és meg akarja találni azt a képzetet, amelyet a tudatból kiszorított a lelki zavar központjában álló képzet, száz meg száz kérdést ad fel a kísérleti médiumnak, míg végre a legkomplikáltabb módszerek segítségével megleli a kapcsolatot és az okozati összefüggést. Ugyanílyen fáradságos módszert kellene alkalmazni, mikor a lelki élet legegényibbnek látszó jelenségeit egy évezredekre visszamenő fejlődés kapcsán akarjuk gazdasági okokra visszavezetni.

Egy másik kérdés, mely igen élénk megvitatásban részesült, a

l'art pour l'art elvének miképpen való magyarázata. Sokan azt állították, hogy az író teljesen független korának társadalmi harcaitól, sőt az írói mű szépségét és értékét rendkívül rontja, ha ily befolyásoknak tért enged. Az író írjon úgy, ahogy ez neki megadatott és ne szálljon le a napi küzdelmek porondjára. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt hogy bár többen a legprogresszívebb irány képviselői közül is erre az álláspontra helyezkedtek, mégis a *l'art pour l'art* főleg a konzervatív és reakciós körök esztétikájának a fő elve. Szerintök amint a vallás és erkölcs isteni parancs, vagy pedig az ember legbelsőbb világából folyó élmény, épen úgy az írói működés is vagy az isteni szikra, vagy az egyéni teremtőerőnek eredménye. Ha ezek a körök elismernék azt, hogy az irodalom társadalmi produktum, akkor ugyanezt a vallásra és erkölcsre nézve is el kell ismerniök. De ezzel igazat adnának annak a felfogásnak is, hogy a vallás és erkölcs legfőbb célja az a jelenlegi kiváltságos társadalmi rend fenntartása. Már pedig a vallási és erkölcsi parancsok kényszere sokkal jobban védi a jelenlegi társadalmat, mint a fegyverek ereje. Ezért tehát az ő fegyvertárukba rendkívül beillik a *l'art pour l'art* elve. Ennek folytonos hangoztatását sok tekintetben bizonyos csoport, vagy osztálygögre vezethetnők vissza, amely az írók, költők és művészek között fejlődött ki és amely más társadalmi osztályokban és szűkebb csoportokban is kifejlődik, t. i. hogy az osztály csoport vagy foglalkozási ág tagjai különbnek tartják magukat a többiekénél és azt hiszik, hogy az ő tevékenységökre egészen más és emelkedettebb szabályok érvényesek. A költő és író koncedálja azt, hogy a kereskedő, iparos, ügyvéd vagy hivatalnok gazdasági érdekek és osztályszempontok szerint jár el, hogy a pap a parancsoknak és dogmáknak engedelmeskedik, ő azonban mindezek felül áll és tisztán a saját leikéből — amint itt a vitában mondták — elefántcsont toronyba visszavonulva, meríti működésének vezérelveit. Hozzájárult még az is, hogy a közvélemény körében az írói és költői hivatás mindig megkülönböztetett tiszteletben részesült, ami szintén gazdasági és társadalmi okokra vezethető vissza. Az irodalom kezdetben a hatalmas és befolyásos osztályok kedvtelése volt és azok dicsőítésére szolgált. Hozzájárul az iskolai nevelés is, mely a görög-római kor más társadalmi szerkezetének megfelelő és hamisan értelmezett ideáljait kényszeríti rá a modern ifjúságra, aminek következménye, hogy gimnáziumi tanulóinknak, mondjuk 90%-a nem abban leli becsvágyát, hogy kiváló iparos, mérnök, orvos, hanem hogy hírneves költő, vagy író legyen. Nem csoda tehát, hogy az író, aki rendelkezik mindazzal a tulajdonsággal, mely az iskolát végzett ember hite szerint a hírnévszerzés legbiztosabb útja, magát a teremtés középpontjában látja és azt hiszi, hogy róla a társadalmi élet törvényszerűségei hatástalanul síkklanak le. Mennél demokratikusabb valamely társadalom és mennél általánosabb a műveltség, annál inkább csökken a költészet jelentősége és emelkedik más oly foglalkozások becse, melyek széles néprétegek anyagi helyzetének javítását célozzák.

Ha megvizsgáljuk a költők és írók világtól való elvonulásának okait, itt is könnyen megtalálhatjuk az összefüggéseket. Amikor a

politikai és gazdasági küzdelmek hullámai magasra csapnak és az osztályellentétek kiélesednek, rendszerint azok az írók és költők tiltakoznak a legjobban e küzdelmeknek az irodalomba való behurcolása ellen, akik vagy oly osztályhoz tartoznak, vagy pedig oly osztály világnézetét képviselik, amelyre nézve kellemetlen a küzdelem alakulása. Viszont, akik nincsenek is ily szoros érdekkapcsolatban az uralkodó osztállyal, de akár lelki bátorságuk hiánya, akár pedig anyagi viszonyaik nem engedik meg a sikraszállást, azok óvatosan visszavonulnak az elefántcsonttoronyba, oly tárgyakról írnak, amelyeknek az aktuális küzdelmekkel kapcsolatuk nincs, rendszerint ilyenkor fedezik fel a római-görög költészet szépségeit és amint rendesen történni szokott, erényt csinálnak a szükségből és mélységesen lenézik azokat, akik a költészet hófehér tógáját meghurcolják az utca sarában. Vannak aztán olyan írók is, kiknek tehetsége oly csekély, hogy szín, íz és lendület nélküli műveikben tényleg lehetetlen kimutatni bárminő kapcsolatot a kor társadalmi szerkezetével. Minél nagyobb azonban valamely író, annál inkább kimutatható ez az összefüggés. E téren annyi példát hoztak fel az előbbi felszólalók, hogy ezeket újjakkal szaporítani felesleges volna.

Az értékítélet és értékmérés éppen úgy társadalmi produktum, mint az irodalmi mű maga, sőt talán még inkább, amit igazol az a tény, hogy az értékítéletek koronként, országonként és társadalmi osztályokként változók, éppen úgy, mint a morális értékítéletek.

Az eddig elmondottak alapján az értékmérés szabályait a következőkben foglalhatjuk össze: Mivel minden költői mű társadalmi produktum, ezért egyenlő feltételek esetén a költői munka annál értékesebb, mennél jobban kifejezést ad kora nagy áramlatainak, uralkodó eszméinek és érdekeinek és minél jobban meg tudja azokat az olvasóval értetni.

„Egyenlő feltételek esetén” azt jelenti, hogy két költői munka közül az egyiket, amely nyelvezet, versek és kifejezési mód tekintetében sokkalta gyengébb, mint a másik, pusztán azért nem fogjuk kiválóbbnak tartani, mert hazaszeretettől vagy osztályharcától csepeg, viszont a közkeletű esztétika és verstan szabványai szerint minden tekintetben kiváló versikét nem fogunk kiválóbbnak ítélni, mint egy oly költeményt, mely a szabványoknak mindenben nem felel ugyan meg, de mély bepillantást enged nemcsak az író, hanem a kornak leikébe, vívódásaiba is. Azon írói művek között, amelyek kifejezésre juttatják e kapcsolatot, egyenlő körülmények között azt tarthatjuk értékesebbnek, amelynek vezető eszméje a haladás irányában mozog. Taine szerint a költői vagy művészi munka értékének mutatója annak a történeti vagy élettani jellemvonásnak állandósága és mélysége, melyet kifejezésre juttat. Lehet-e mélyebb vagy állandóbb jellemvonást kifejezni, mint azt a törekvést vagy irányzatot, melynek célja minél több embernek mennél nagyobb boldogságát előmozdítani! Haladás pedig nem lehetséges ily törekvések és mozgalmak nélkül.

Nyilatkozat.

Dr. Márkus Dezső kúriai bíró úr a következő nyilatkozatot küldte be hozzánk: Tisztelt Szerkesztő Úr! A *Huszdik Század* ez évi július-augusztusi füzetének *Jegyzetek a választójog történetéhez* felírású cikke engem is az általános választójog renegátjai közt sorol föl. Az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontom a szabad bírálat körébe tartozik és mivel e helyütt nincs módomban a cikk írójának fölfogásával behatóan vitatkozni, annak eldöntését, vajon helyesen ítéli-e meg az én állásfoglalásomat vagy sem? azokra az elfogulatlan olvasókra kell bíznom, akik ismerik választójogi tervezetemet. Annyit azonban talán mégis szabad megjegyeznem, hogy összehasonlítva az én — kifejezetten kompromisszumképen javasolt — tervezetemet avval, amelyet a Huszdik Század ugyancsak 7—8. sz. füzetében az általam őszintén tisztelt Zigány Zoltán úr *A választójogi reformtervezetek mérlege* c. dolgozatában kompromisszumképpen elfogadhatónak mond: érthetetlen előttem, hogy miért illet meg engem is mindaz a személyi bírálat, amelyet az említettem történeti ismertetés tartalmaz. Hiszen én, szemben a Zigány úr elfogadta tervezettel, visszautasítom a választók számának bármilyen kontingentálását; korlátozás nélkül a választásnak decentralizációját és titkosságát követelem; ellenzem a magyar állampolgárság birtokának időtartammal, vagy a lakással kapcsolatban tervezett bármilyen megszorítást; követelem az új választójognak a községi és törvényhatósági választásokra is, valamint annak, a férfiakéval azonos föltételekkel, a nőkre is kiterjesztését; követelem annak megadását — minden adózásra tekintet nélkül az 1869 óta katonaviselt összes férfiak részére, továbbá annak megadását, ugyancsak minden adózás nélkül, mindazon férfiak és nők részére, akik legalább 4 polgári iskolát végeztek. Két oly feltétel, amely mellett a választók száma igen megnő és évről-évre automatikusan, legalább 80—100.000 szavazóval gyarapodik; s követelem, végül, a választójogot mindamaz írni-olvasni tudók számára, akik bármilyen összegű bármilyen egyenes adót fizetnek.

Ismétlem azonban, itt nem akarom taglalni az én választójogi tervezetemnek talán tévesen képzelt előnyeit a *H. Sz.*-ban elfogadott tervezet fölött, sem pedig kifejtteni, hogy milyen érzéssel fogadom, ha rólam állítják, hogy reakcionárius, antidemokratikus vagy feudális érzésű vagyok. Arról sem akarok itt szólni, mert ez is fölfogás dolga, hogy az én választójogi tervezetem Tisza István szájaízára készült, holott mindenki tudja, aki ismer, hogy én soha semmiféle politikai párttal és semmiféle politikussal sem közvetlen, sem közvetett összeköttetésben nem voltam és nem vagyok; hogy akár önálló munka alakjában, akár a szak- vagy napisajtóban megjelent, tehát mindenkinek megítélésére bocsátott dolgozataimban közéletünk viszonyait kíméletlen tárgyiasággal vontam és vonom bírálatom körébe, szokva lévén ahhoz, hogy meggyőződésemet soha senkinek és semminek alá nem rendelem. Eppen ezért érthető megdöbbenéssel és fölháborodással olvastam a *H. Sz.* említett történeti ismertetésében azt a gyanúsító állítást, hogy anyagi érdekből lettem én is renegáttá (164 1.

328 első bekezdés és 167. 1. 3. bekezdés). Ezt az állítást, mint egyben, bizonyára akaratlanul, rágalmozót is, határozottan visszautasítom. Ez már túlmegy a bírálat szabadságának körén és aki ilyent kockáztat, annak köteles állítását tényekkel bizonyítani. Engem álláspontomban — amely kifejezetten az általános választójog felé visz — semmiféle más törekvés nem vezetett, mint annak megkísérlése, hogy mai közviszonyaink közt a választójognak mennél bővebb kiterjesztésére olyan megoldást találjak, amelyet kompromisszumképen minden komoly ember, mint a természetes továbbfejlesztésnek is lehetséges módját elfogadhat. Ebben a törekvésben tévedhettem és helytelen irányba is kerülhettem, ez a fölfogás dolga. De bocsásson meg nekem a *H. Sz.* cikkének írója : bizonyíték nélkül bármilyen értelemben anyagi érdekekkel hozni kapcsolatba valakinek meggyőződését, akinek egész működése a mindenkitől teljes függetlenségnek benyomását kell, hogy keltse minden elfogulatlanul ítélőben, ez nem jóhiszemű bírálat, hanem alapelkül való ráfogás és befeketítés. Ilyen fegyverekre a *H. Sz.* íróinak nem volt szükségük soha a végből, hogy a maguk álláspontját igazolják és megerősítsék, még akkor sem, ha ezek a fegyverek a megengedett gúny kimeríthetetlen tárházából is merítvék.

Kitűnő tisztelettel *Dr. Márkus Dezső*

* * *

Dr. Márkus Dezső kúriai bíró úr nyilatkozatához csak néhány megjegyzést fűzünk. Ami Márkus kúriai bíró úrnak ama megjegyzését illeti, hogy az ő javaslata a szövetkezett ellenzék tervezeténél előnyösebb, mi csak arra utalunk, hogy a kúriai bíró úr az írni-olvasni tudók választójogát vagy a védőkötelezettség teljesítéséhez, vagy bárminő összegű egyenesadó fizetéséhez, vagy négy polgári osztály végzéséhez köti, míg a szövetkezett ellenzék tervezete az írni-olvasni tudók választójogát csak a tíz évi magyar állampolgárság és egy évi állandó lakás követelésével korlátozza. Az utóbbi korlátozás alól azonban az ipari munkásság javára igen jelentékeny kivételt tesz. Úgy hisszük, hogy első pillantásra szembe tűnik a szövetkezett ellenzék tervezetének az előnye. Dr. Márkus bíró úr nyilatkozatában kijelenti, hogy tervezetét kompromisszumképen javasolja. A kérdéses cikk írója a kúriai bíró úrnak a magyar jogászéleti értekezések közt *A választó jog reformja* című kötetben megjelent előadását nem így értelmezte és a cikk némely kitételét az a körülmény magyarázza, hogy írója abban a hiszemben volt, hogy Dr. Márkus bíró úr kifejezetten a vagyoni cenzus jogosultsága mellett tör lándzsát. S ebben az értelmezésében megerősítette az a tény, hogy Dr. Márkus bíró úr elvi alapon állítja fel javaslatát és előadásában kijelenti, hogy csak az méltó a választójogra, aki közvetlenül eleget tesz azoknak a kötelezettségeknek, amelyeket az állam tőle megkövetel. De még ha a kúriai bíró úr tervét kifejezetten kompromisszumnak tekintette is — és ebben nyilatkozata után nincs okunk kételkedni —: akkor is nézetünk szerint lényeges különbség van a között, ha az általános választójog hívei a küzdelem hevében maguk lépnek síkra kompromisszumos tervvel, vagy pedig a konzervatív oldalról jövő kompromisszumos javaslatról jelentik ki, hogy azok egy adott történelmi pillanatban minimumképen elfogadhatók s ugyanakkor fentartják a teljesen általános választójogért folyó agitáció szabadságát s ezt az agitációt folytatják is. Készséggel koncedáljuk azonban, hogy az általános választójognak a múltban a kúriai bíró úrnál jóval exponáltabb és a jelenben renegáttá vált némely harcosára vonatkozó nem egy erős kitétel, melyet a kúriai bíró úr saját személyével hozott kapcsolatba, nem vonatkozott ő reá, aki a politikai harcokban exponált helyen sohasem küzdött. S ha az a támadás, amelyben a kúriai bíró úr részesült, kelletnél erősebb volt, ezt kétségtelenül érthetővé teszi az a hangulat, mely a becstelenen demokratikus választójog minden harcosát elfogja akkor, amikor látja, hogy a régi fegyvertársai között is akadnak olyanok, akik ebben a döntő pillanatban a maradiság taborát erősítik, vagy erősíteni látszanak. *A szerkesztőség.*